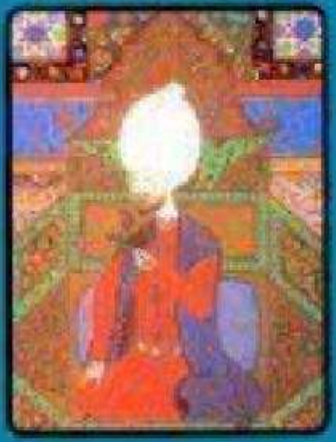
KANUNİ VE ÇAĞI

YENİÇAĞDA OSMANLI DÜNYASI

EDİTÖRLER:
METİN KUNT - CHRISTINE WOODHEAD



TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

KANUNİ VE ÇAĞI
YENİÇAĞDA OSMANLI DÜNYASI

EDİTÖRLER
METİN KUNT – CHRISTINE WOODHEAD

Çeviri
Sermet Yalçın

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI 124

KANUNİ VE ÇAĞI

YENİÇAĞDA OSMANLI DÜNYASI



Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayınıdır

Valikonağı Cad. 57/2
80220 Nişantaşı/İstanbul
Tel: (0212) 233 21 61 - Faks: (0212) 234 32 90
www.tarihvakfi.org.tr
yayin@tarihvakfi.org.tr

Özgün Adı
Süleyman the Magnificent and His Age:
The Ottoman Empire in the Early Modern World

© Longman Group Limited, 1995, published by arrangement with
Addison Wesley Longman Limited, London
© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, Addison Wesley Longman Limited, Londra
ile yapılan anlaşma uyarınca yayımlanmıştır

Yayıma Hazırlayan
Ayşe Ozil

Kapak Resmi
Süleymanname'de yer alan bir minyatürde Kanuni Sultan Süleyman
(TETTV arşivi)

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Kapak Tasarımı
Yonca Ören

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

İstanbul, Ocak 2002
ISBN 975-333-156-8

YAZARLAR HAKKINDA

Peter Burke, Cambridge Üniversitesi Tarih Bölümü'ndedir ve Emmanuel College üyesidir. Yeniçağ Avrupa tarihi üzerinde çalışmaktadır. Kitapları arasında *New Perspectives on Historical Writing* (1992, 2001), *The Italian Renaissance* (1999) ve *A Social History of Knowledge* (2000) [*Bilginin Toplumsal Tarihi* (2001)] vardır.

Géza Dávid, Budapeşte ELTE Üniversitesi Türkoloji Bölümü'ndedir. Ayrıca Osmanlı tarihi dersleri vermektedir. Kitapları arasında *A Simontornyai szandzsák a 16. században* (1982) [*16. Yüzyılda Simontornya Sancağı, Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim* (1999)] ve *Studies in Demographic and Administrative History of Ottoman Hungary* (1997) vardır.

Suraiya Faroqhi, Münih Ludwig Maximilians Üniversitesi Yakındoğu Araştırmaları Bölümü'ndedir. Kitapları arasında *Pilgrims and Sultans, The Hajj under the Ottomans 1517-1683* (1994) [*Hacılar ve Sultanlar (1517-1683)* (1995)], *Kultur und Alltag in Osmanischen Reich, Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts* (1995) [*Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam (Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla)* (1998)] vardır.

P.M. Holt, Londra Üniversitesi Yakın ve Ortadoğu Tarihi Emeritus Profesörüdür. Memlük ve Osmanlı Mısır'ı üzerine çalışmaları vardır. Sudan hükümet arşivlerinde görev yapmıştır. Kitapları arasında *The Age of the Crusades: the Near East from the Eleventh Century to 1517* (1986) [*Haçlılar Çağı: 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu* (1999)] vardır.

Colin Imber, Manchester Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Bölümü'ndedir. Kitapları arasında *The Ottoman Empire 1300-1481* (1990), *Studies in Ottoman History and Law* (1996) ve *Ebussuud, The Islamic Legal Tradition* (1997) vardır.

Metin Kunt, Cambridge Üniversitesi (New Trust Lecturer) ve Sabancı Üniversitesi'ndedir. Yayımlanacak olan *Cambridge History of Turkey*'nin baş editörüdür. 18. yüzyılın son dönemlerindeki toplumsal gruplar ve ilişkiler üzerine çalışmaktadır. Kitapları arasında *The Sultan's Servants: the Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (1983) vardır.

Salih Özbaran, Dokuz Eylül Üniversitesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'ndedir. Osmanlıların güney genişlemesi ve tarih öğretimi sorunları üzerine çalışmaktadır. Kitapları arasında *The Ottoman Response to European Expansion* vardır.

Ann Williams, Exeter Üniversitesi'nde Akdeniz tarihi dersleri vermektedir. Akdeniz kent tarihi ve yeniçağda Malta Şövalyeleri üzerine çalışmaktadır. *Servants of the Sick: The Convent of the Order of St. John, 1309-1631* adlı kitabı yayımlanacaktır.

Christine Woodhead, Durham Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Araştırmaları Merkezi'ndedir. 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı tarihyazımı üzerine çalışmaktadır. *Taliki-zade's Şehname-i Hümayun: a History of the Ottoman Campaign into Hungary, 1593-94* (1983) kitabının editörüdür.

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Kanuni Sultan Süleyman dönemi her zaman Osmanlı tarihinin önde gelen araştırma alanlarından biri olagelmiştir. Eskiden doğrudan "altın çağ" olarak nitelenen bu dönemin artık yeniden değerlendirilmesi kaçınılmaz görünmektedir. Bununla birlikte, yeni araştırmaların sınırları Osmanlıca ve modern Türkçenin dilsel çalılıkları ve "öteki"liğin egemen bariyeri tarafından adeta engellendiğinden, Osmanlı çalışmalarının görece dar alanının ötesine ancak yavaş yavaş geçiliyor. Bu kitabın temel amaçlarından biri, genel, uzman olmayan okura Osmanlı 16. yüzyılının bazı yönlerini ve Osmanlıların kendi dünyalarını nasıl algıladıklarını aktarmaktır. Türkçede veya diğer dillerde Osmanlı sultanlarını bireysel olarak anlatan ve temelde Osmanlı bakış açısından yazılmış yetkin çağdaş çalışma azdır. Babinger'in *Mehmed the Conqueror*'ı (1952) [Fatih Sultan Mehmed], artık biraz eskide kalmış olmakla birlikte, elimizdeki en iyi örnektir. Süleyman üzerine benzer bir çalışma ise şimdiye dek hiç yapılmamıştır. Bu yüzden, elinizdeki kitap gibi belirli temalar etrafında örülmüş bir çalışmalar bütünü, önemli bir çalışmanın yokluğunda, özel bir önem taşımaktadır.

Kitap Osmanlı devletinin ortaya çıkışından Süleyman dönemine kadar olan zaman dilimi üzerine geniş bir giriş bölümü içermekte, bunu iki grup halinde düzenlenmiş sekiz makale izlemektedir. Süleyman döneminin sorunları ve politikaları üzerine olan Birinci Bölüm Akdeniz ve Hint Okyanusu'ndaki Osmanlı yayılması, güneydoğu Avrupa Osmanlı yönetiminin amaçları ve sonuçları, 16. yüzyılda yaşanan toplumsal ve siyasal değişim konularındaki çalışmalarla hem iç hem de uluslararası gelişmeleri inceliyor. Konuların farklı olmasına karşın Birinci Bölüm'ün girişi, bu bölümün iç sorunlar üzerine olan son kısmı gibi, bütünsel bir manzara yakalamayı kolaylaştırmakta. İkinci Bölüm Osmanlı yönetim ideolojisini, özellikle de "altın çağ" ve ideal sultan anlayışlarını ele alıyor. Karşılaştır-

malı bir perspektif sağlamak için mesele farklı bakış açılarından –erken İslami anlayış, Rönesans siyasal düşüncesi ve Süleyman döneminden önceki Osmanlı yaklaşımları– değerlendirilmiştir. Yine, İkinci Bölüm'ün girişi bağlamı sunmakta, son kısmı da çeşitli düşünüş tarzlarını bir araya getirmektedir.

Özetle kitap, birbirinden farklı olmakla birlikte temelden bağlı iki konu, Osmanlı devlet realitesi ve Osmanlı yönetim ideolojisi, üzerinedir. Bu çok-etnili hanedan imparatorluğunun işleyiş biçiminin ve böyle bir imparatorlukta yönetici olmanın anlamının bazı yönlerini açıklamaya çalıştık. Her ne kadar istemesek de kaçınılmaz olarak atladığımız önemli konular oldu. Hemen göze çarpacağı gibi, Osmanlı devletinin çeşitli Avrupa devletleri ve İran Safevi devletiyle askeri, diplomatik ve ticari ilişkileri kitapta yer almıyor; kültürel ve entelektüel tarih de yok. Kitabın uzunluk sınırı ve son hazırlık dönemi sırasında, katkı yapabilecek kişilere ulaşılamaması gibi sorunlar yayımlanış biçimi üzerinde etkili oldu.

British Museum'un 1988 baharında düzenlediği ve kendi koleksiyonunun yanı sıra Topkapı Sarayı ve Türkiye'deki diğer bazı müzelerden ödünç alınan muhteşem sanat hazinelerinin sergilendiği "Süleyman the Magnificent" [Muhteşem Süleyman] sergisi bu kitabın ortaya çıkmasını doğrudan esinlemiştir. Birinci Bölüm'deki çalışmaların çoğu Cambridge Üniversitesi Doğu Araştırmaları Fakültesi'nde 1988 baharında verilen ve zaman olarak British Museum'un sergisiyle çakışan, "16. yüzyılda Osmanlı devlet ve toplumu" üzerine seminer çalışmalarından meydana gelmiştir. İkinci Bölüm'deki çalışmalar ise ilk kez 1988 Mart'ında Londra Üniversitesi, School of Oriental and African Studies'de [Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu] düzenlenen "The 'golden age' of Süleyman: myth and reality" [Süleyman'ın 'altın çağı': mit ve gerçek] adlı bir günlük seminerde ortaya çıkmıştır.

Bazı çalışmalar neredeyse orijinal olarak yazıldıkları gibi kaldı (Burke, Holt, Imber); bazıları köklü değişikliklere uğradı ya da genişletildi (Kunt, Özbaran, Dávid, Faroqhi, Woodhead); Ann Williams'ın çalışması kitaba daha sonra dahil edildi. Katkıda bulunan dokuz yazarın birbirinden farklı tarzları, Osmanlı tarih çalışmalarında var olan bilimsel geleneklerin çeşitliliğini ve bu çalışma alanının gerçekten uluslararası yapısını göstermektedir. Sadece dipnotlarda, alıntılarda ve Osmanlıca kavramları içeren sözlükçede bir standardizasyon sağlama çabamız oldu.* Rehber kaynakça, kısa-

* Türkiyeli okuyucunun söz konusu Osmanlıca kavramlara aşina olduğunu düşündüğümüzden bu sözlükçeyi Türkçe baskıda yayımlamamayı, açıklama gerektiren birkaç kavram için yeri geldiğinde dipnot vermeyi uygun gördük. -ed. n.

lığına karşın, kitapta yer almayan yönler üzerine ek materyal sunuyor ve son çıkan önemli yayınları belirtiyor.

Bu projenin başlangıç aşamalarında çeşitli meslektaşlarımızın yardımlarını aldığımızı belirtmekten kıvanç duyuyoruz. Cambridge Üniversitesi, Doğu Araştırmaları Fakülte'sinden Gordon Johnson'dan ve Ortadoğu Araştırmaları Merkezi'nden Basim Musallam ve Peter Avery'den teşvik ve yardım gördük. Aynı dönemde Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde Jill Butterworth tarafından bir Osmanlı yazmaları ve Fitzwilliam Museum'da Robin Crighton tarafından bir "Turquerie" sergisi düzenlenmesi de hoş bir tesadüf olmuştur. Osmanlı konferansları dizisine gösterdiği ilgi ve maddi destekten dolayı dönemin Türkiye Büyükelçisi (Londra) H. E. Gümrükçüoğlu'na da minnettarız. Londra'da, School of Oriental and African Studies'in Araştırma Komitesi, Süleyman "altın çağ" seminerinin ziyaretçi konuşmacılarının masraflarını karşılamaya yönelik çok değerli bir yardımda bulundu. Toplantı Margaret Bainbridge'in teşvik ve deneyiminden ve okulda dönemin Yakın ve Orta Doğu Araştırmaları Merkezi başkanı Tony Allen'ın desteğinden güç alarak, Türk Araştırmaları Grubu'nun himayesinde yapıldı.

Longman'dan Andrew MacLennan'a, bu proje konusundaki tükenmez şevki ve projenin eninde sonunda basılı hale geleceğine yönelik inancından dolayı büyük bir şükran borcumuz var. Kitap, belki de uygun bir zamanlama olarak, Süleyman'ın doğumunun (1494) beş yüzüncü yıldönümünde baskıya giriyor.

Son olarak –fakat elbette önem sırasına göre değil– Cambridge'den Laura Binkowski ve Durham'dan Philip Williamson kitabın bitmesiyle en az bizim kadar rahat bir nefes alacaklardır. İkisi de ilk halinden bu yana çalışmanın şekillenişini izledi ve sonlara doğru yorumlarıyla metni daha yetkin bir hale getirdi. Bu kitaba olan inançları için onlara minnettarız.

Metin Kunt
(Cambridge)

Christine Woodhead
(Durham)

Aralık 1994

YAYIMCININ NOTU

Metinde geçen Osmanlıca alıntıları, özgün kaynaklara ulaşabildiğimiz kadarıyla asıllarından ya da sadeleştirilmiş basımlarından vermeye çalıştık; kaynaklara ulaşamadığımız durumlarda alıntıları İngilizceden Türkçeye aktarılan haliyle koruduk.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR x

GİRİŞ 1

SÜLEYMAN DÖNEMİNE KADAR DEVLET VE SULTAN: UÇ BEYLİĞİNDEN DÜNYA İMPARATORLUĞUNA 3
Metin Kunt

BİRİNCİ BÖLÜM
16. YÜZYILDA OSMANLI POLİTİKALARI VE SORUNLARI 31

GİRİŞ 33
Metin Kunt

AKDENİZ ÇATIŞMASI 39
Ann Williams

OSMANLILARIN GÜNEYE YÖNELİK DENİZ POLİTİKASI 56
Salih Özbaran

OSMANLI AVRUPA'SINDA YÖNETİM 72
Géza Dávid

16. YÜZYIL SONLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SİYASET VE SOSYO-EKONOMİK DEĞİŞİM 92
Suraiya Faroqhi

İKİNCİ BÖLÜM
İDEAL SULTAN, İDEAL DEVLET 115

GİRİŞ 117
Christine Woodhead

İDEAL HÜKÜMDAR OLARAK SULTAN: EYYUBİ VE MEMLÜK MODELLERİ 122
P.M. Holt

ERKEN OSMANLI TARİHİNDE İDEALLER VE MEŞRUİYET 138
Colin Imber

RÖNESANS'TA "ALTIN ÇAĞ" ANLAYIŞLARI 155
Peter Burke

SÜLEYMAN ÜZERİNE GÖRÜŞLER 165
Christine Woodhead

REHBER KAYNAKÇA 193

HARİTALAR 197

DİZİN 204

KISALTMALAR

BA/BBA	Başbakanlık Arşivi, İstanbul
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies, London
CNRS	Centre National de la Recherche Scientifique, Paris
EI²	Encyclopaedia of Islam, ikinci basım, Leiden ve Paris
İA	İslam Ansiklopedisi, İstanbul
TSA	Topkapı Sarayı Arşivi, İstanbul

GİRİŞ

SÜLEYMAN DÖNEMİNE KADAR DEVLET VE SULTAN: UÇ BEYLİĞİNDEN DÜNYA İMPARATORLUĞUNA

METİN KUNT

Sultan Süleyman 7 Eylül 1566'da seferdeyken öldü: Yetmiş iki yaşında, bir kez daha başına geçtiği muhteşem ordusunu orta Avrupa'nın içlerine götürmüş, Macaristan'ın güneybatısındaki Zigetvar'ı kuşatmıştı. Sultanın ölümününün hemen ardından fethedilen sınır kaleleri, rakip Habsburg İmparatorluğu karşısında Osmanlıların konumunu güçlendirdi. Osmanlı topraklarının bir yüzyıl sonra en geniş haline ulaşmasına karşın, Süleyman öldüğünde, onun engin imparatorluğu zaten belki de yeryüzünün en yenilmeziydi ve elbette en geniş imparatorluklar arasındaydı: Sultan Cezayir'den Azerbaycan'a, Budapeşte'den Bağdat ve Basra'ya, Kırım'dan İran Körfezi'ndeki Katif'e ve Yemen'deki Moha'ya kadar uzanan topraklara hükmediyordu. Süleyman'ın ölümünü izleyen on yıl içinde Osmanlı devlet adamları Ukrayna'da Don ve Volga nehirleri arasında bir kanal açmak ve Avrupa saldırısına direnen küçük Sumatra sultanlıklarına yardım için bir donanma göndermek gibi farklı farklı projelere giriştiler. Bu geniş vizyonlu projeler kısa vadedeki sonuçları anlamında başarısızlığa uğramış ve bırakılmışlarsa da, bu tür tasarı ve girişimler bile Osmanlıların küresel ilgisinin genişliğinin dikkate değer bir göstergesidir. 1570'lerde Osmanlı donanması Akdeniz'in batısı, Karadeniz'in kuzeyi ve Hint Okyanusu'nun doğusunda etkindi; Osmanlı orduları Kafkaslar'ı geçerek kısa bir süre içinde Hazar Denizi'ne ulaştılar. Kuzeyde Karadeniz ve güneyde Kızıldeniz Osmanlı gölleri haline gelmişti; Akdeniz kıyılarının dörtte üçü imparatorluğun kontrolü altındaydı. Karada ise, Avrupa'daki topraklar Macaristan'ı, Balkan Yarımadası'ndaki tüm ülkeleri ve Kırım'ı; Asya'da Anadolu'yu, Be-

reketli Hilal'i ve Arabistan; Kuzey Afrika'da Mısır'ı ve Fas'a kadar Mağrib'i kapsıyordu.

Süleyman'ın imparatorluğunun yapısını kavramaya yönelik temel nokta onun iç bütünlüğe sahip tek bir coğrafi ve kültürel bölgeden oluşmamış olmasıdır. Osmanlı toprakları bu açıdan, Avrupa'nın İngiltere ve Fransa gibi ulusal yapıları bir yana dursun, Asya'nın diğer büyük imparatorlukları ve bölgelerine de –İran, Hindistan, Çin– benzemiyordu. Tarihsel süreklilik sergileyen bu tür bölgelerde devletler ve hanedanlar gelip geçiyor, halklar gevşek sınırlar arasında hareket ediyor, fakat coğrafi bütünün kendisi siyasi sınırların değiştiği veya dalgalanma geçirdiği dönemlerde bile kolayca tanınabilir bir durumda kalıyordu. Osmanlıların durumu ise tümüyle farklıydı. İmparatorluğun adı Avrupa'da sık sık "Türkiye" olarak anılmakla birlikte, böyle bir terim –hem siyasi, hem de coğrafi bütün olarak– Osmanlıcanın ya da imparatorluğun sınırları dahilinde yaşayan tebaanın konuştuğu dillere tamamen yabancıydı. Ayrıca doğrudan anlamlı bir şekilde, Osmanlı topraklarının bir "Türkiye" memleketi, hatta bir "Türk imparatorluğu" oluşturduğunu tereddüt etmeden söylemek imkânsızdı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en yakın tarihsel benzeri, yerini aldığı Bizans'tır. 16. ve 17. yüzyıllardaki Osmanlı ülkesinin genişliği, batı tarafında daha az; doğu, kuzey ve güney tarafında daha geniş olmakla birlikte, bin yıl önceki Doğu Roma ya da Bizans İmparatorluğu'nun boyutlarına çok benziyordu. Bizanslılar gibi, Müslüman Osmanlılar da, en azından imparatorluğun ana bölgesi olarak adlandırılan yerlerinde, yani Balkanlar'da ve Anadolu'da kendilerine "Rumi" (Romalı) diyorlardı. İmparatorluk için kullanılan Osmanlı terimi ise devlet-i âl-i Osman'dı. Tarihsel gerçekliği tam olarak yansıtan –ve burada Osmanlı olarak kısaltılan– işte bu terminolojiydi, Batılı yabancıların kullandığı "Türkiye" ve "Türk" değil.[1] Bizans, imparatorluğa hâkim başkentin adıyla anılırken Osmanlı İmparatorluğu tek bir hanedanın yönetimi altındaydı. Bizans'ın devlet yaşamında farklı hanedanlar birbirlerinin yerine geçti; Osmanlılarda ise 622 yıllık devlet hayatı boyunca tek bir hanedan hüküm sürdü.

Devletin ve hanedanın, aynı zamanda onlara ismini de veren kurucusu Osman Bey 1300 civarında kuzeybatı Anadolu'da yaşamıştı. Osman Bey artık iyice küçülmüş Bizans'la parçalanmış Selçuklu devleti arasında küçük bir uçbeyliğinin başıydı. Bizanslı yöneticiler 1261'de maceracı "Haçlı-

1 Özbaran, Portekizlilerin Osmanlılardan "Rum" olarak sözettiğini aktarır. Avrupalılar arasında bu yaklaşıma sahip tek unsur olan Portekizliler bu ismi Hint Okyonusu'nda, Osmanlıların doğu ve güney komşularından almış olmalı. Bkz. aşağıda, s. 63-64.

lar"ın elinden kurtarılan başkentlerine yeni dönmüşlerdi; bundan sonra doğuda, Anadolu'daki Müslüman rakiplerinden çok, çeşitli Avrupalı güçlerle, Haçlılarla, tüccar-prenslerle ve paralı askerlerle yaşadıkları sorunlarla uğraştılar. Ne de olsa Selçuklular artık 13. yüzyıl ortalarındaki güçlü durumlarından çok uzaktılar.

Osmanlıların 14. yüzyılda, sınır boyunda yaşayan, gözlerden uzak, önemsiz bir topluluktan, onuncu hükümdarları Süleyman döneminde bir dünya devleti konumuna yükselmeleri tarih bilimi açısından uzun zamandır ilginç ve merak uyandıran bir sorudur. Kimdi bu Osmanlılar ve böyle "mucizevi" bir sıçrayışı nasıl başarmışlardı? Bu sorular, biraz da, 20. yüzyıl başlarında, imparatorluğun erimesi ve sonunda çökmesi etrafında gelişen siyasal olayların yarattığı güncel bağlamın baskısıyla biçimlendi. Bazılarına göre, Osmanlıların ***kim*** olduğu ve imparatorluklarını ***nasıl*** yönettikleri, imparatorluğun devamının mümkün olup olmadığını, eğer mümkünse bunun hangi biçimde, hangi etnik unsurlarla olacağını gösterecekti. "Asyalı Türkler Avrupa'dan defolun!" altı yüzyıllık Osmanlı yönetimi boyunca duyulan bir siyasal slogandı; fakat 19. yüzyıl Avrupalılarınca daha da büyük bir inanç ve ısrarla dile getirildi ve sonunda 1912-1913 Balkan Savaşları'nda bir savaş narasına dönüştü.[2] Osmanlı Türkleri yüzlerce yıl önce güneydoğu Avrupa içlerine ulaşmış olabilirlerdi; ama onlar buralara ait değildi. Uygar siyasetin ilkelerinden habersiz bu "kaba barbarlar" Balkanlar'da yaşayan çeşitli halkları yönetmekten ziyade, onları zor yoluyla baskı ve zulüm altında tutmuşlardı. Artık bu gücü kaybetmişlerdi ve onlar için geldikleri yere geri dönme zamanıydı. Bu yaklaşımlar daha sonraki kuşaklara kaba gelebilir, çünkü artık biliyoruz ki teknolojik açıdan ilerleme kaydetmiş totaliter rejimler bile sadece güçle iktidarlarını koruyamazlar. Bir imparatorluğun en azından iyi bir yönetim ve adalet görüntüsü sergilemeksizin bir ya da iki kuşaktan daha fazla hüküm sürebileceği görüşü savunulamaz bir görüştür. Fakat hâlâ böylesi inançları taşıyanlar, en azından bu inançları Balkanlar'daki eski Osmanlı topraklarında yaşayan Türklere, hatta diğer Müslüman unsurlara baskı uygulamak için kullananlar var.

Osmanlı-Türk entelektüelleri için de 20. yüzyıla girerken içinde bulundukları kötü duruma nasıl düştüklerini anlama çabasında, başlangıç noktasını dikkate almak önemlidir.[3] Osmanlı devletinin ilk dönemleri on-

---

2 Bu bağlamda Norman Angell, *Peace Theories and the Balkan War*, Londra, 1912, çok öğreticidir.

3 Örneğin Namık Kemol'in kitapçığı *Devr-i İstila*, İstanbul, 1866; yine onun *Osmanlı Tarihi*'nde (İstanbul, 1908) "Osmanlıların ortaya çıkışı" konusundaki bölüm ve Seyyid Mustafa Nuri Paşa, *Netaicü'l-Vukuat*, İstanbul, 1909.

lara tümüyle destansı bir devir gibi görünmektedir: Küçücük bir nüveden muhteşem bir imparatorluğa yükselme başka nasıl açıklanabilirdi ki? Onların gözünde, ilk Osmanlılar erdemli, kahraman, bilge, fakat alçakgönüllü ve itidalliydiler; başarılarının gizi bu su katılmamış ruh asaletinde yatıyordu ya da Osmanlı idealinin son savunucularına öyle geliyordu.

Yıkılışından yetmiş yıl sonra, imparatorluğun köklerini anlamak için çok daha iyi bir konumdayız. Tarih bilimi nadiren tümüyle tarafsızdır ve Osmanlı tarihyazımı belki de hâlâ diğerlerine göre daha tartışmalı araştırma alanlarından biridir; fakat yüzyılın başında çok keskin biçimde hissedilen siyasal baskı havasını epey atlatmış bulunuyoruz. İmparatorluk, I. Dünya Savaşı'nın ertesinde yıkıldıktan sonra bile, özellikle vârisi olan devletlerde, en azından cumhuriyet Türkiye'sinde olumsuz duygular uyandırmaya devam etti. Bununla birlikte tarih araştırmaları alanında, Paul Wittek ile Fuad Köprülü'nün başını çektiği bir bilim adamları kuşağı, Osmanlıların kökeninin araştırılması anlamında sağlam kaynaklar bıraktılar.[4] Wittek'in vardığı –son yıllarda akla yatkın bir itirazla karşılaşan– temel sonuç, imparatorluğa can veren unsurun din savaşı yolunda gazi ruhu olduğudur. Bu eski ustaların analizlerinde yer alan ve Osmanlıların kökeninin ancak daha geniş bir bağlamda, hem Bizans hem de batı Asya'daki İslam dünyasıyla bağlantı içinde anlaşılabileceği yaklaşımı hâlâ geçerliliğini korumaktadır.[5]

OSMANLILARIN KÖKENİ VE İLK GELİŞME

İlk Osmanlılar yani Osman Bey'in takipçileri, Anadolu'da, zayıflamış iki devletin arasındaki sınır bölgesinde ortaya çıkan ve birbirine çok benzeyen topluluklardan biriydi. 13. yüzyılın sonuna doğru Bizans hâlâ batıda Ege kıyısı boyunca uzanan toprakları, kuzeybatıda da Marmara ve Karadeniz'i elinde tutuyordu; Anadolu Selçukluları ise Anadolu platosundaki hâkimiyetlerini korumaya çalışıyorlardı. 1243'te, iyi durumdaki ülkelerini savunma çabası içindeyken bir Moğol ordusu tarafından bozguna uğratılan Selçuklular artık Bizans için bir tehlike olmaktan çıkmışlardı. Asya ve doğu Avrupa'da şiddetli Moğol saldırısıyla karşı karşıya kalan pek çok devletin akıbetinden kurtulmayı başarmışlar, Moğol İlhanlıların hâkimiye-

---

4 Paul Wittek, *The Rise of Ottoman Empire*, Londra, 1938; M. Fuod Köprülü, *The Origins of the Ottoman Empire*, İngilizceye çev. ve ed. Gary Leiser, Albany, 1992 (1935 Fransızca orijinalinden ve 1959 Türkçe genişletilmiş baskısından) [*Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara, 195?].

5 Tartışma Rudi P. Lindler tarafından yeniden açıldı: *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington, 1983.

tini kabul ederek yarı bağımsız da olsa en azından varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdi. 1260'lardan itibaren Selçuklu toprakları Anadolu'yu çaprazlamasına kesen bir çizgiyle iki bölgeye ayrılmıştı: Tebriz'deki İlhanlıların daha sıkı denetimi altındaki kuzeydoğu bölümü ve başkent Konya'nın etrafında yer alan, Moğol baskısından görece azade kuzeybatı bölümü. Bu bölgede bile, Azerbaycan'daki Moğol sultanları tarafından bilinçli bir biçimde zayıf düşürülen Selçuklu hanedanının iktidarı, artık Bizans sınırlarındaki uç beylerini yönetmek bir yana onları kontrol bile edemiyordu.[6]

Konya'nın ve Konstantinopolis'in siyasal otoritesinin zayıflamasıyla, uç beylikleri daha geniş bir hareket serbestliği elde ettiler ve iki devletten ele geçirdikleri yerlerle topraklarını genişlettiler. Uç beyliklerinin liderleri farklı geçmişlere sahiptiler: Kimisi sınırları korumak üzere gönderilmiş, zamanla devletin otoritesinin dışına kaymış resmi Selçuklu görevlileriydi; bazısı ise Konya tarafından orta Anadolu'dan Bizans sınır bölgelerine gitmeye teşvik edilmiş Türkmen aşiretlerinin reisleri olarak ortaya çıkmıştı. Selçuklu askerleri ve Türkmen aşiret reisleri, bu bölgelerde yaşayan ama uzak ve gücünü kaybetmiş başkentleri tarafından unutulan ve gittikçe daha da belirsizleşen sınır boyları koşullarında korunma ihtiyacı duyan halka –köylülere ve kentlilere, Rum ve Türklere– önderlik ettiler. 13. yüzyılın son onyıllarında, Karya'da, Anadolu'nun uzak güneybatı ucunda, Menteşe Bey'in yönetiminde, bir prenslik olarak adlandırılmaya yetecek derecede önemli yeni bir siyasal sınır otoritesi ortaya çıktı.[7] Diğer beylikler Ege kıyısı boyunca kuzeye doğru diziliyordu: Aydın, Saruhan, Karesi.[8] Yerel Bizanslı denizcileri de kendilerine katarak sınır akınlarını denize taşıyan Ege beylikleri ilk gelişen beylikler oldu. Bu arada kuzeybatıda, Marmara etrafındaki kıyı ovalarına yönelen Osman Bey, daha küçük bir topluluğa liderlik ediyordu; bununla birlikte, diğer yerel Türkmen aşiret reislerini ve hatta Bizans'a yüz çevirmiş bazı tekfurları yönetimi altında toplama konusunda hayli başarılıydı. 14. yüzyılın başında kendisini bastırmaya gönderilen bir Bizans ordusunu bozguna uğrattı ve böylece başlı başına bir bey olarak ortaya çıktı. Osman Bey, boyunun liderliğini yıllar önce babası Ertuğrul Bey'den almış olmasına rağmen, bu ilk zafer geleneksel

6 Anadolu Selçuklu devleti ve bu devletin Bizanslılarla ilişkilerinin standart bir anlatımı için bkz. Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, Londra, 1968; gözden geçirilmiş basım, *La turquie pré-ottomane*, İstanbul-Paris, 1988.

7 Paul Wittek, *Das Fürstentum Mentesche*, İstanbul, 1934.

8 Halil İnalcık, "The Rise of the Turcomon Maritime Principalities in Anatolia", *Byzantinische Forchungen* 9 (1958), s. 179-217.

olarak Osmanlı devletinin başlangıcı olarak kabul edilir; çünkü bu dönemden sonra çok daha fazla insan onun bayrağı altında birleşmiştir.[9]

İlk Osmanlıların yaşadığı süreç, Osman Bey'in bu sınır devleti henüz yazılı bir tarihe sahip olacak kadar önemli olmadığından, açıkça bilinmemektedir. Bu destansı dönemi aydınlığa kavuşturmak için gerekli güvenilir çağdaş belgeler son derece azdır. Bu ilk günlerden kalan sözlü anlatılar ancak yüzyılın sonraki dönemlerinde yazıya dökülmüştür. Daha kapsamlı kayıtlar ise daha da geç dönemlere aittir. Bununla birlikte, 15. yüzyıla ait bu kayıtlar değersiz görülmemelidir. Ayrıca Bizans tarihleri ve Müslüman gezginlerin, İslam dünyasının bu ileri karakol bölgelerine dair anlatıları da Osmanlıların ilk dönemlerini yeniden kurgulamakta yardımcı olmaktadır. Örneğin artık biliyoruz ki Osman Bey, diğer batı Anadolu beylikleri gibi, Azerbaycan'daki merkezlerinden doğu İran'dan orta Anadolu'ya kadar uzanan toprakları kontrol eden İlhanlıların hâkimiyetini tanımakla birlikte, küçük beyliğinde yine de bağımsızlık anlamı taşıyan bir harekette bulunmuş, kendi adına para bastırmıştır.[10] Osman Bey 1324'te öldüğü zaman takipçileri o kadar güçlenmişlerdi ki ilk büyük şehirleri Bursa'yı ele geçirmek üzereydiler.

İlk onyılda Osman'ın oğlu ve halefi döneminde genişleme kuzeye, Marmara Denizi'nin doğu kıyılarına doğru yayılarak devam etti. Orhan Bey Nicea (İznik) ile Nicomedia'yı (İzmit) aldı ve Konstantinopolis'in doğusunda bir günlük mesafede durdu. 1330'larda Orhan Bey, her biri, kentleri ve pazarları, köylüleri ve yarı göçebe nüfusuyla birkaç bin kilometre karelik toprağı kontrol eden yarım düzine kadar batı Anadolu beyi arasında yer alıyordu.[11] Beyliklerin her biri savaşa on binlerce savaşçı sürebilecek durumdaydı. Ege kıyısında yer alanlar da deniz akınları veya Latinler ve Bizanslılarla çarpışmak için sefere düzinelerce gemi çıkarabilecek kapasitedeydi. Anadolu'daki Bizans topraklarının çoğu ele geçirildikten sonra, gazayı denize taşıyan beylikler, içlerinden en başarılı olanlardı; çünkü karada daha fazla genişleme durumları yoktu. Fakat Filistin'den ayrıldıktan sonra Rodos'a yerleşen St Jean (Hospitaller) Şövalyeleri 1344'te, Türkmen denizci beyliklerinin en güçlüsü olan Aydın Beyliği'ni alt etmek

---

9 Halil İnalcık, "Osman Gazi's Siege of Nicea and the Battle of Bapheus", *The Ottoman Emirate, 1300-1389* içinde, ed. Elizabeth Zachariadou, Rethymnon, 1993, s. 77-100.

10 İbrahim Artuk, "Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke", *Social and Economic History of Turkey* içinde, ed. O. Okyar ve H. İnalcık, Ankara, 1980, s. 27-33.

11 Osman Turan, "Anatolia in the Period of the Seljuks and the beyliks", *The Cambridge History of Islam* içinde, Cambridge, 1970, s. 231-62.

üzere diğer Avrupalı denizciler ve Bizans donanmasıyla birleşince, denizdeki gaza önemli oranda kesintiye uğradı.[12] Bu dönemde, toprak kazanmak üzere sınırlarının dışına taşan diğer tüm beylikler gibi Osmanlılar da bir duraklama yaşamak zorunda kaldılar. Bağımsız bir siyasi güç olmalarını sağlayan, sınırlarını genişletme özelliğini kaybetme durumuyla karşı karşıyaydılar. Bütün beylikler arasında sadece Osmanlılar yeni sınırlar açmakta başarılı oldular; bu onları sonuçta bir dünya imparatorluğu büyüklüğüne taşıyacak bir kazanımdı.

Yeni genişleme alanı Çanakkale Boğazı'nın karşı tarafında Trakya, Makedonya ve sonunda tüm Balkan Yarımadası'ydı. Bununla birlikte Bursa ile boğaz arasında komşu Karesi Beyliği vardı; Orhan Bey ancak bu beyliğin topraklarını ele geçirdikten, askerlerini ve halkını hâkimiyeti altına aldıktan sonradır ki sınır mücadelesini güneydoğu Avrupa'ya taşımayı başardı. Hıristiyan Avrupa'nın içlerine girmek için Anadolu'daki Müslüman komşular pahasına topraklarını ve iktidarını büyütmek, şekillenme döneminde Osmanlı tarihinin tekrarlanan temasıdır. Anadolu beyliklerinin yutulması çeşitli biçimlerde oldu. 1340'larda Karesi beyleri arasındaki iktidar mücadelesi Orhan Bey'e yaramış görünüyor. 1350'lerde Çanakkale Boğazı'nı geçip güneydoğu Avrupa'ya açılan tek ticaret ve ganimet yolunu ele geçiren Osmanlılar, beyliklerin en zengini ve en güçlüsü haline geldiler. Bu dönemde Anadolulu komşularını itaat etmeye zorlayabilecek, hatta direnmeye kalkarlarsa topraklarını zapt edebilecek bir konumdaydılar.[13]

AVRUPA SINIRI: GAZİ İDEOLOJİSİ

Orhan Bey'in birlikleri Çanakkale Boğazı'nın Avrupa yakasında Gelibolu'ya yerleştikten sonra, burayı Trakya içlerine yönelik akınları için bir üs olarak kullandılar. Orhan Bey bu çok büyük önem taşıyan karşı kıyıya geçişin hemen ardından öldü; fakat yayılma oğlu Murad Bey'in yönetimi altında devam etti. Sınır akınlarının bir ucu doğuya, Konstantinopolis civarına yöneldi. Osmanlı birliklerinin ana gövdesi kuzeye, Adrianopolis'e (Edirne) ve batıya, Ege Denizi'nin kuzey kıyılarına yüklendi. Buradaki Bizans topraklarının ele geçirilmesinin ardından Osmanlı kuvvetleri Balkan

---

12 Elizabeth Zachariadou, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın, 1300-1415*, Venedik, 1983; A. Luttrell, "The Hospitallers of Rhodes Confront the Turks: 1306-1421", *Christians, Jews and Other Worlds* içinde, ed. P. Gallagher, Lanham, 1988.

13 Zachariadou, "The Emirate of Karasi and that of the Ottomans: Two Rival States" ve Feridun Emecen, "Ottoman Policy of Conquest of the Turcoman Principalities of Western Anatolia", Zachariadou, *The Ottoman Emirate* içinde, s. 225-36 ve 35-40.

dağlarını aşarak kısa sürede Bulgaristan ve Sırbistan'a ulaştılar. O döneme gelindiğinde bu krallıklar, özellikle de yakın zamana kadar Stefan Duşan'ın yönetimindeki güçlü Sırbistan parçalanmış durumdaydı ve bu yüzden bütünlüklü bir direniş sergileyemediler. Murad Bey otuz yıl hüküm sürdükten sonra, 1389'da, birliklerinin Sırbistan'ı kesin bir yenilgiye uğrattığı Kosova Muharebesi'nin ardından öldürüldü.[14] Bu arada Bulgaristan da, artık Tuna'dan Makedonya'ya, oradan da Arnavutluk'un dağlık bölgelerine kadar uzanan ve Osmanlıların deyimiyle "Rumeli" olarak bilinen Osmanlı topraklarına katılmıştı.[15]

Güneydoğu Avrupa içlerinin fethi Osmanlı devletini bölgenin en güçlü devleti yaptı; bu, Anadolu'da dikkate değer bir genişlemeye de yardım etti. Osmanlı tarih geleneği, Müslüman topraklarının ele geçirilişini, bazı durumlarda gönüllü boyun eğmenin görüldüğü barışçıl bir süreç olarak tarif eder. Bu anlatımlara göre, Murad Bey bir komşu beylik olan Hamidoğullarından toprak satın almıştır; bir başka bey, Germiyan, kızı Murad Bey'in oğlu Bayezid Bey'le evlenirken çeyiz olarak toprak vermiş, ayrıca yerine geçecek bir oğlu olmadığından topraklarının geri kalanını da Osmanlılara miras bırakmıştır. Ele geçirme sürecinin barışçıl olduğuna dair bu anlatımları gerçek olarak kabul etsek bile, Murad Bey'in nasıl toprak satın alabildiği, Osmanlı bey kızlarının niçin çeyiz olarak hiç toprak götürmedikleri ve yaşlı bir komşunun toprağını neden başka birilerine değil de Osmanlılara miras bıraktığı (temelde neden böyle bir şey yapsın?) soruları cevapsız kalmaktadır. Öyle görünüyor ki Murad Bey bağımsız varlıklarını sürdüremez hale geldiklerini düşünen, geri planda kalmış zayıf beylere göre zenginleşmiş ve güçlenmişti.[16]

Osmanlıların daha az şanslı Türkmen komşuları karşısındaki zenginliğinin ve gücünün kaynağı Avrupa'ya yönelik sınır akınları ve yayılmasıysa, Avrupa sınırlarındaki başarısının sırrı da Anadolu'dan gelen insan gücü akışında yatmaktadır. Daha önceki yüzyıllar boyunca Orta Asya'dan Batı Asya'ya doğru yoğun bir Türk nüfus hareketi olmuş, son zamanlarda Moğol yayılmasının baskısı altında ise daha da hızlı bir göç görülmüştü.[17] Anadolu'ya bu Türki, temelde de Oğuz boyları akını 14. yüzyılda azalmış

---

14 Stephen Reinert, "From Niş to Kosovo Polje: Reflections on Murad I's Final Years", Zachariadou, *The Ottoman Emirate* içinde, s. 169-211.

15 H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica* 2 (1954), s. 103-29.

16 Daha önce söz edilen Emecen'e (bkz. yukarıda) ek olarak bkz. M. Ç. Varlık, *Germiyanoğulları Tarihi*, Ankara, 1974 ve Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, İstanbul, 1990, s. 26-28.

17 Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 2. bas., Ankara, 1972.

olabilir; bununla birlikte yüzyıl ortalarında diğer beylikler sınır mücadelesinden vazgeçmek zorunda kaldıkları ve yerleşik, dolayısıyla da görece durağan bir yaşama geçtiklerinden hem yeni gelenlere hem de meceraya hazır, cesur genç nüfusa kalan tek yol Osmanlı bayrağı altında, tehlikeye açık, fakat kârlı bir yaşam sürmekti. İç bölgelerdeki nüfus oturmuş hale gelince ve güneydoğu Avrupa sınırlarının açılmasının ardından, Osmanlı uç halkı saflarına katılma atağı devam etti ve hızlandı.

Bir süre önce Elizabeth Zachariadou, sınır mücadelesinin savunmadaki Bizans halkının yaşamı üzerine etkilerini değerlendirirken, Osmanlı nüfus artışının şaşırtıcı bir nedenine işaret etmişti. Bizans kaynaklarından yola çıkan Zachariadou, iyi savunulamayan sınır bölgelerinde sürekli tehlike içinde yaşamaya dayanamayan bazı Bizanslı köylülerin akıncıların ulaşamayacağı kadar uzağa değil, tam tersine Osmanlı topraklarına doğru göç etmeyi tercih ettiklerini saptamıştı. Bu köylüler bir kez Osmanlı koruması altına girince tacizlerden kurtulmuş oluyorlardı. Efendilerini değiştiriyorlar ve böylece yaşamlarını huzur ve güvenlik içinde sürdürebiliyorlardı, her ne kadar yeni Müslüman efendilerine fazladan bir baş vergisi ödemek zorunda kalsalar da.[18]

14. yüzyıl ortalarında yaşanan veba salgınının Anadolu ve Balkan yarımadasında yaşayan nüfus üzerindeki etkilerine de bir göz atmakta yarar var. Tarihi "takvim"lerde yer yer çeşitli yıllara ait göndermeler olmasına karşın daha sonraki Osmanlı kaynaklarında, Avrupa'yı ve Akdeniz'i kasıp kavuran bu veba salgınından söz edildiğini göremiyoruz.[19] Konstantinopolis ve diğer Bizans bölgeleri, Müslüman batı Asya'nın Suriye ve Mısır gibi bölgeleriyle birlikte, salgın nedeniyle büyük sıkıntı çekmiş, ama öyle görünüyor ki gazi Türkmen beylikleri böyle bir sorun yaşamamıştı. Galiba Anadolu'nun Türki ve Moğol nüfusu ve İran tarafları veba salgınından kısmen uzak kaldılar. Görünüşe bakılırsa hastalığın merkezi büyük Avrasya stepleriydi ve Cenova gemileriyle Kırım'dan Konstantinopolis yoluyla Akdeniz'e, oradan da öteye, kuzey Avrupa'ya taşındı. Eğer veba salgınının Anadolu Oğuzları üzerindeki etkisinin Rumlar ve diğer Balkan halkları üzerindeki etkisinden az olduğu doğruysa, Murad Bey'in askerlerinin Balkanlar'da çabuk başarıya ulaşmasının ardında yatan nedenlerden biri de bu olabilir.[20]

---

18 E. Zachariadou, "Notes sur la population de l'Asie Mineure turque au XIVe siècle", *Byzantinische Forschungen* 12 (1987).

19 Osman Turan (ed.), *Tarihî takvimler*, Ankara, 1954.

20 William McNeill, *Plogues and Peoples*, New York, 1976; Michael Dols, *The Black Deoth in the Middle East* (Princeton, 1977) temelde Suriye'den sığınma anlamında Anadolu'dan birkaç kez söz eder.

Anadolu'da ve güneydoğu Avrupa'da yayılma böylece birbirini güçlendirdi. Sınır boylarındaki başarı, Anadolu Türklerinin Osmanlı yönetimine katılması için güçlü bir zemin sağladı; Bulgaristan, Makedonya ve Sırbistan'a yönelik akınlarla elde edilen zenginlik, artık bir boy önderinden çok bir hükümdar olan Murad Bey'e öteki Türk komşuları karşısında başat bir konum kazandırdı. Bu iki cepheli süreç, her ikisine uygun politikalar üretme zorunluluğu getiriyordu. Sonuçta sınır mücadelesinin çoğu uç beylerinin omuzlarında kaldı: Daha önce uzun süre Karesi komutanlığı yapan Evrenos Bey, Osman Bey'in ilk Bizanslı destekçisi Mihal Bey'in ailesi ve sınır boylarının diğer seçkin aileleri gibi. Bu beyler son derece varlıklı ve güçlüydü. Hepsi, karşılarındaki küçük Balkan prenslerinden daha kudretliydi. Kaynaklar, Murad Bey'in, komutanlarına, güçlü konumlarından dolayı çok dikkatli davranmak zorunda olduğunu belirtir.[21] İnsan merak ediyor, örneğin Evrenos Bey Osmanlı otoritesini reddetmeyi ve belki diğer uç beyleriyle birleşerek Rumeli'de bir sınır devleti kurmak üzere bağımsızlığını ilan etmeyi hiç aklından geçirmedi mi? Böyle bir eylem, bir yüzyıl önce Batı Anadolu beyliklerinin ortaya çıkışına benzer bir durum oluştururdu.

Böyle bir kopuş asla vuku bulmadı. Tekrar edelim, Murad Bey'in iki kanatlı devletini bir arada tutma başarısını en iyi açıklayan şey nüfus hareketi gibi görünüyor. 13. yüzyılda Oğuzlar sınır boylarına ulaşırken, 14. yüzyıl sonlarında Anadolu'dan Trakya'ya geçişi sağlayan Gelibolu kolayca kontrol edilen bir köprübaşı oldu. Sınır boylarında yaşama hevesindeki her cesur savaşçı önce "Osmanlı" oluyor, ondan sonra Çanakkale Boğazı'nın ötesinde şansını arıyordu. Murad Bey sadece Balkan sınır boylarına yeni insan gücü akışının kontrolüyle yetinmiyordu; aynı zamanda, Rumeli akınlarından elde edilip satılmak üzere Anadolu'ya getirilen mallar yanda köleler üzerinden, Gelibolu geçişinde, hükümdar kapısı adına alınan beşte birlik bir vergi koyarak sınır boylarında yaşayan insanların varlıklarını paylaşmaya da karar vermişti. Uç beylerinin bir "beyler beyi" olarak Murad Bey'e ihtiyaçları vardı; hem sınır akınlarında elde edilen ganimet için pazar, hem de potansiyel gazi kaynağı olarak Anadolu art-bölgesi olmaksızın sınır boyu girişimciliği atalete düşecek ve yok olacaktı.

Gelibolu'nun stratejik avantajına ek olarak, iç bütünlüğün bir diğer boyutu da Osmanlı beylerinin sınır mücadelesini ideolojik bir düzeye yükseltmiş olmalarıdır. Uç boylarındaki savaşçılar sadece akıncı değildi, onlar

---

21 I. Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les actes des règnes des Sultans Osman, Orhan et Murad I*, Münih, 1967.

aynı zamanda gaza yapıyorlardı. Bir gazi yalnızca bir akıncı ya da yağmacı değil, İslamın zaferi için savaşan bir savaşçıydı. Tüm batı Anadolu beylikleri de gazi yönetimleriydi; fakat Orhan Bey Trakya'nın anahtarı Gelibolu'yu ele geçirerek diğer bütün gazileri gölgede bırakmıştı. Gazayı yürütmek için gerekli tek yolu kontrol eden Murad Bey'in Osmanlıları ise kendilerini yegâne gerçek gaziler olarak görüyorlardı. 14. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı beyliğinden övgüyle bahseden yazarlar, Osmanlıların Balkanlar ve Anadolu'ya hâkim olma iddiasının her şeyden çok bu temele dayandığını vurguluyorlardı. Gaza en büyük değerdi; Osmanlılar da en değerli gazilerdi. Gazi Evrenos Bey, Gazi Turahan vb gibi Balkanlar'daki uç beyleri de aynı unvanla onurlandırılmışlardı; fakat Osmanlı beyliğinin üyeleri yine de en büyük gazilerdi. Kendilerine "sultan" gibi daha büyük unvanlar verdiklerinde bile, gazi unvanı unutulmadı ve önemini korudu.

Bu güçlü ideoloji yalnızca uç beylerini Osmanlı hanedanına bağlamaya hizmet etmedi, ayrıca Anadolu beyliklerine yönelik olarak da kullanıldır. Osmanlıların gözünde, savaşı sürdürecek bir sınıra sahip olmamak gibi bir gerekçeleri olsa bile, gazaya devam etmemekle bu beylikler hükmetme haklarını kaybetmişlerdi. Murad Bey'in halefi Yıldırım Bayezid –bu lakap, onun ani, hızlı ve beklenmedik askeri seferler düzenlemesinden kaynaklanıyordu– barışçıl görünmeyi tümüyle bir yana bırakarak Anadolu beyliklerini zorla ele geçirdiğinde, bu beyliklerin potansiyelinin en iyi küffarı yenerken kendi gücüne destek olma anlamında ortaya çıkacağı yaklaşımıyla haklılığını savunuyordu. Bu beyliklerin en güçlüsü olan Karaman Beyliği Osmanlı işgaline karşı yaklaşık bir yüzyıl boyunca başarıyla direndi. Osmanlılar, Karamanlıları her alt etmeye kalkıştıklarında, kendilerinin Avrupa'yla uğraşmasını fırsat bilen komşularının defalarca arkalarından sorun çıkardığı suçlamasıyla yapıyorlardı bunu. Gaza erdemse bunu engellemek günahkârlıktı; Karaman Beyliği bu hıyanetin simgesi haline geldi. Bu, iktidar iddiasındaki son Karamanlının kesin bozguna uğramasının ardından bile uzun süre silinmeyen bir imgeydi. Bu 14. yüzyıl ideolojisinin etkisi öylesine güçlüydü ve bu nitelemenin özel çekiciliği o kadar uzun sürdü ki yüzyıllar sonra, sınırların netleşmesi ve Osmanlıların Avrupalı rakipleri karşısında talihlerinin tersine dönmesinin epey sonrasında, başka ideolojik platformların üretilmesi ve geliştirilmesinin ardından bile, gazi kavramı, imparatorluğun uzun hayatının sona ermesine doğru, orduları 1897'de Yunanlıları bozguna uğratan II. Abdülhamid için bir şeref payesi olarak yeniden gündeme getirildi. 1922'de Anadolu'daki birlikler Yunan işgalini püskürtünce, Ankara'daki Millet Meclisi'nin çıkardığı bir kanunla Mustafa Kemal Paşa'ya da aynı unvan verildi.

1390'larda Yıldırım Bayezid diğer Türkmen beyliklerini ele geçirmek üzere güney ve doğu Anadolu'yu süpürüp geçti; kuzey Ege'deki son önemli Bizans kenti Selanik'i aldı; sınırlarını Avrupa topraklarının daha da içlerine taşıdı; Bizans üzerindeki baskıyı sürdürmek için İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasına bir hisâr inşa ederek Konstantinopolis'i de kuşattı; Tuna cephesinde bir Haçlı ordusunu kesin yenilgiye uğrattı ve Avrupalıların onu Balkanlar'dan sürme planlarını boşa çıkardı. Bunların hepsini, Osmanlı sultanı olduğu on iki yıl içinde başardı.

Bununla birlikte, Bayezid'in kısa fakat parlak hükümdarlığı ani bir sonla karşılaştı; çünkü Bayezid kendini, çok daha büyük bir dünya fatihine, Timurlenk'e meydan okuyacak kadar güçlü görmüştü. Aksak Timur, Cengiz Han'ınki gibi geniş bir Asya imparatorluğu kurma düşüncesindeydi. Batı Anadolu onun büyük planı içinde küçük -Balkanlar ise daha da küçük- bir yere sahipti; ama Bayezid gibi yeni yetme, küçük bir sınır beyinin kendisine boyun eğmeden durmasına da izin veremezdi. Ona bir ders vermek ve Osmanlı topraklarının tek bir hükümdarın eline bırakmamak için Timur 1402'de Anadolu'ya girdi ve Bayezid'i bozguna uğratarak esir aldı. Sultan esir düşmesinin kahrı içinde ölünce, Timur sadece yakın tarihlerde Bayezid tarafından yenilen Anadolu beyliklerini yeniden diriltmekle kalmadı, ayrıca çeşitli Osmanlı şehzadelerinin kendi başlarına bağımsız beyler olarak ortaya çıkmalarına da izin verdi. Bununla birlikte, aradan daha on yıl bile geçmeden Bayezid'in mülkü, kardeşleri karşısında zafere ulaşan ve batı Anadolu beyliklerini yeniden ele geçiren I. Mehmed tarafından tekrar bir araya getirildi. Timur'un indirdiği sert darbe sonuçta belirleyici olmadı.[22]

Osmanlı devletinin bu dikkate değer toparlanma yeteneğini ve gücüne tekrar kavuşmasının arkasındaki etkenleri ele almakta yarar var. Osmanlı ülkesinin iki kanadının karşılıklı, birbirinden bağımsız olması, hem Rumeli uç beylerince hem de Anadolu kentlerinde yaşayanlarca iyice kavranmış olmalı. Dahası, Osmanlı beyleri bir önceki yüzyıl boyunca, çıkarları Osmanlı Beyliği yönetiminin tekrar kurulmasına bağlı çok sayıda insan çalıştıran merkezi bir "devlet" aygıtı oluşturmuşlardı. Anadolu ve Rumeli coğrafi bölgelerinin birbirine ihtiyaçları vardı; aynı durum yeni filizlenen Osmanlı merkezi ve periferisi, sultanın saray efradı ve uç beyleri için de geçerliydi.

22 P. Wittek, "De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople", *Revue des Études Islamiques* 12 (1938), C. Imber, "Paul Wittek's 'De la défaite...' ", *Osmanlı Araştırmaları* 5 (1986) ile birlikte okunmalı.

Osmanlı siyasetinin ilk örgütlenişinde, Asyalı-İslami bazı unsurlara sahip diğer Türkmen beylikleriyle benzerlikler vardı ve yönetim kurumları yerel-Bizans usullerinin de benimsenmesiyle güçlendirilmişti. Bununla birlikte 14. yüzyıl sonlarında, Osmanlı devleti sadece diğer Müslüman komşularından görece daha geniş, bu yüzden daha iyi örgütlenmiş ve daha karmaşık kurumlara sahip değildi; aynı zamanda geleneksel örgütlenmeyi geliştirmeye ve bu örgütlenmeye katkılarda bulunmaya da başlamıştı. Yönetimin en önemli unsuru hükümdarın "kapı"sıydı; komşu beyliklerdekinden çok daha büyüktü ve bu kapıya insan toplamak bir Osmanlı özgünlüğü oldu. İleride Osmanlı toplumsal ve siyasal örgütlenmesini daha ayrıntılı olarak ele alacağız; ancak bu noktada hükümdarın kapısının "merkezi" yönetimin temel aracı olarak ortaya çıkmasının izlerini sürmek yararlı olacaktır.

Halil İnalcık, yakın tarihlerde, Osman Bey'in, devletin ilk kuruluş sürecinde etrafına, Cermen boylarında görülen, önderin etrafındaki *comitatus*'a benzer biçimde, kişisel olarak kendisine sadık ve birbirine sıkı sıkıya bağlı bir yandaş grubu topladığı fikrini ortaya attı.[23] Orta Asya geleneğinde, öndere böylesine bağlı adamlar için *nöker* terimi kullanılıyordu. Devlet büyüdüğü ve hükümdarın gücü arttığında, bu çekirdekten, diğer tüm İslam devletlerindekine uygun biçimde, gelişkin bir sultan kapısı örgütlendi. Bir İslam hükümdarının sarayının temel özelliklerinden biri, hükümdarın, küffarla savaşta ele geçirilmiş yabancı kökenli hizmetkârlarından (*memlük*) oluşturulan hassa birlikleriydi. Yaygın biçimde Müslüman olmadan önce, çok sayıda pagan Türk de, halifelerin ve Müslüman sultanların memlükleri olarak görev yapmıştı. Memlükler hükümdarın ülkesinin dışından olmalıydı; yoksa hükümdara kişisel esaret anlamı taşıyan bu tür bir efendi-yanaşma ilişkisi hukuken imkânsız olacaktı. Çünkü hükümdar, Müslüman ya da gayrimüslim olsun, kendi tebaası üzerinde güç uygulayamazdı. Osmanlı tarih geleneğine göre, Osman Bey bile, mütevazı varlığına karşın, kişisel nökerleri olarak hizmet gören Türk ve Rum gönüllülerin yanı sıra birkaç tane böyle köle yardımcıya da sahipti.

Artık diğer beyler arasında basit bir bey değil sultan olan I. Bayezid'in döneminde hükümdar kapısı, kimisi atlı kimisi piyade, belki de bin askere ulaşmıştı. Azametli yeniçeri piyadesi, savaşma yeteneğiyle ün kazanmıştı. Bununla birlikte altı bölüğe ayrılan süvariler daha kıdemli ve saygın kolu oluşturuyorlardı. Bu bölüklerin bazısının adları kökenlerinin ifadesi olarak

23 H. İnalcık "The Question of the Emergence of the Ottoman Stote", *International Journal of Turkish Studies* 2 (1981-82), s. 71-79.

görülebilir: İkisi gureba (yabancılar) olarak adlandırılıyordu; bunlar Osmanlı saflarına katılmak üzere başka yerlerden gelen genç erkekler arasından seçilenlere işaret etmekteydi. Diğer iki bölük ulufeciyan (ücretliler) olarak tanımlanıyordu; bu da onların takviyeli paralı askerler olduğunu anlatmaktaydı. İki kıdemli bölük ise sipahi ve silahdar olarak adlandırılıyordu. Hassa askerleri hakkında sonraki yüzyıllara ait çok sayıda kaynağa sahibiz; fakat baştaki olası örgütsel farklılık o dönemde çoktan kaybolmuştu. Altı bölüğün tümü, iç hizmet gören ve eğitim-öğretimlerini tamamladıktan sonra dış hizmete alınan saray içoğlanlarından oluşturuluyordu. Bu içoğlanlarının hemen hepsi köle kökenliydi. Çoğu, devşirme adıyla bilinen Osmanlı sistemine göre toplanmıştı. Sınır boylarında yaşayanların elde ettikleri insan ganimetinden Murad Bey'in askerlerince Gelibolu geçişinde alınan beşte birlik pay –ki önceleri beyin kapısı için en önemli kaynaktı– yeniçeri adayları sağlamaya devam ediyordu. Saraya köle getirmek için başka kaynaklar da vardı; ama devşirmeler, sayısal anlamda daha küçük olmakla birlikte, en önemli grubu oluşturuyordu.

Devşirme, hem bir özgün toplama sistemi hem de bu yolla toplanan çocuklar için kullanılan bir terimdir. Devşirme sistemini, İslam pratiğindeki kapı oluşturma usulü içinde farklı kılan özellik, devşirmelerin ülke *içindeki* gayrimüslim tebaa arasından zorla toplanmasıdır. Saray için uygun adayların seçilmesinde devşirme usulü, kölelerin akınlarda ya da savaşta bir ölçüde rastlantısal olarak ele geçirilmesinden çok daha iyi bir seçim şansı sağlıyordu. Bu avantaj, söz konusu kurumun gelişmesinde başlı başına bir etken olmuş olabilir; fakat muhtemelen devşirme geleneği, kalıcı bir sınırın sıra dışı sayılabileceği sınır bölgesinin tuhaf koşullarında gerçekleşiyordu. Neyin içerde, neyin dışarda kaldığını belirlemenin, dostu hasımdan, tebaayı meşru düşmandan ayırt etmenin güç olduğu bir bölgede, yeni işgal edilmiş fakat tümüyle entegre olmamış toprakların sakinlerini, duruma göre esir almak ya da zorla asker olarak toplamak mübah görülüyor olabilirdi. Devşirme geleneği tam olarak yerleştiğinde artık hükümdara ait bir ayrıcalıktı. Devşirmeler sadece sultanın görevlilerince ve onun sarayı için toplanıyordu. Başka hiçbir bey ya da yetkili kendi daha küçük kapısı için devşirme toplayamazdı. Bununla birlikte, eski sınır beyi Evrenos Bey'in devşirme toplamaya başlamış olabileceği öne sürülmüştür.[24] Bu makul iddia, bizim Avrupa uç bölgelerindeki insan gücü ihtiyacı hakkındaki kanımızla uyum içindedir. Ayrıca öyle bile olsa Osmanlı yö-

24 Vassilis Demetriades, "Some Thoughts on the Origins of the Devşirme", Zachariadou, *The Ottoman Emirate* içinde, s. 23-34.

neticileri bu yöntemin taşıdığı potansiyelin çabuk farkına varmış olmalılar ki kısa süre sonra devşirme toplamayı tekelleştirdiler.

Balkan milliyetçi tarihyazımında devşirme toplamanın sık sık, zorla Müslümanlaştırmanın yöntemlerinden biri olarak tarif edildiği görülmektedir. 1980'lerde Bulgaristan'da, o günkü Bulgaristan Müslümanlarının çoğunun bu zorla dinleri değiştirilenlerin torunları olduğu için, yüzyıllardır taşıdıkları Müslüman kimliklerinin zorla değiştirilmesinin meşru olduğu ve bu yolla artık homojenize olmuş bir Bulgaristan'a uygun vatandaşlar haline gelecekleri iddiası ortaya atıldı. Osmanlı sosyo-politik düşüncesinde meselenin böyle dinsel-milliyetçi bir tarzda ele alınışı söz konusu değildi. Gayrimüslimlerin fazladan bir kafa vergisi ödüyor olmalarına ve Müslüman olmaya karar veren kişilerin, kendi toplumlarındaki yerlerini kaybetmelerine karşın, ödüllerle ve İslam ümmetine kabul edilerek yeni bir hayata başlama sözüyle teşvik edilmelerine rağmen, geniş ölçekli bir zorla din değiştirme politikası yoktu. Devşirme sayısı aslında o kadar sınırlıydı ki bunu bir zorla din değiştirme tarzı olarak düşünmek mümkün değildir. İki yüzyıl boyunca devşirme toplama, Osmanlı ülkesinin gayrimüslim tebaasının çoğu tarafından baskı olarak görülüyor olabilirdi; bununla birlikte belirtmemiz gerekir ki, en azından bazıları da, devşirmeyi bir lütuf, evinde sürdüğü köylü yaşamının tersine, sultanın hizmetinde ayrıcalıklı bir yaşamın garantisi olarak görüyordu.

Önce bir nöker grubu oluşturarak, ardından da belli bir bağlantısı olmayan gönüllüleri hizmete kabul ederek kurulan kapı, önce insan ganimetinden alınan beşte birlik pay, daha sonra da devşirme yöntemi sayesinde, hükümdarın ülkesi içinde özellikle zorlu uç beyleri karşısındaki konumunun gitgide güçlenmesini sağladı. Böylesi geniş ve masraflı bir kapı beslemek ancak oldukça büyük bir ülkenin gelirleriyle mümkündü. Sultanın kullarına gelince, I. Bayezid döneminde bunlar hükümdar kapısından ayrıldıklarında da hatırı sayılır bir siyasal güce sahiptiler; Timur'un darmadağın ettiği Osmanlı ülkesinin yeniden toparlanmasını onlar da çıkarlarına uygun görüyorlardı. Bu askerlerin güçlü bir efendiye, sultanın da kendisine bağlı kullara ihtiyacı vardı. Sonuçta Balkan uç beyleri, Anadolulu tüccarlar ile sultan ve kulları tarafından temsil edilen merkezi otorite ve de eski güçlü aileler, hep birlikte, Osmanlının 1402'den sonraki olağanüstü dirilişine katkıda bulundular.

Osmanlı hâkimiyetine yeni giren bölgelerde birliğin güçlenmesine toplumsal özellikler de yardımcı oldu. Anadolu Türkmen beylikleri karakter olarak birbirlerine çok benziyordu. Her birinde, Türk ve yerel Rum kültürünün, davranış biçimlerinin ve kurumlarının karşılıklı iç içe

geçmişliği söz konusuydu. Rumcanın da yaygın olarak kullanılmaya devam etmesine karşın, başat dil Türkçeydi. Yönetim Müslümanlardaydı; fakat Kahire, Bağdat, Şam gibi eski İslam merkezlerinde, hatta artık yıkılmış olan Selçukluların eski başkenti Konya'da görülenden tümüyle farklı, kendilerine özgü bir tarza sahiptiler. Uç boylarında da benzer uygulamalar çok yaygındı ve İslamın, batı Asya'nın tek tanrılı geleneklerinin en mükemmeli olsa da, temelde Musevilik ve Hıristiyanlıktan çok farklı olmadığı düşüncesi söz konusuydu. Daha eski dinler üzerinde üstünlük kurma iddiasından çok bunlarla bir arada yürüme yaklaşımı öne çıkarıldı.

Ülkenin daha yakın zamana kadar farklı unsurlarca yönetilen çeşitli bölümleri arasındaki ilişkiyi toplumsal ve dini bağlar sağlıyordu. Kentlerde tüccarlar ve zanaatkârlar hem yerel anlamda hem de siyasal sınırlar içinde yer alan tüm bölgelerde, toplumsal ve ekonomik dayanışma için, ahi örgütlenmeleri oluşturuyorlardı. Ahi birliği, sadece farklı işkollarındaki loncaların değil, tüm iş toplumunun törensel, toplumsal ve etik yardımlaşmayla bir araya gelmesine hizmet ediyordu. Ahiler, pazar yerlerini kontrol etmelerinin yanı sıra, seyahat edenlere –ünlü İbn Battuta gibi bilginlere, komşu beyliklerden ve uzak diyarlardan gelen tüccarlara– konaklama imkânı sağlıyorlardı.[25] 14. yüzyılda Anadolu'da, siyasi karmaşa ve parçalanmaya rağmen kaydedilen iktisadi gelişme ahi örgütlenmesine çok şey borçludur. Geleneksel Osmanlı tarihçiliği, Osmanlı hanedanının üçüncü hükümdarı Murad Bey'in törenle ahi birliğine katıldığını aktarır. Bu hareket şüphesiz, Anadolu tüccarının ve kent halkının Anadolu'da ve Balkanlar'daki Osmanlı hâkimiyetini desteklemesi içindir.

Sufi tarikatları yani dinsel kardeşlikler, farklı olmakla birlikte aynı oranda etkin bir birleştirici işlev gördü. Sufizm –İslami mistisizm– neredeyse İslamiyetin kendisi kadar eskiydi. İlk önce İslam merkezlerinde görülen sufizm, sonraları Orta Asya sınır bölgelerinde de serpilip gelişti. Şamanist Türkler, Müslümanlığı benimsediklerinde, davulla ve ilahi okuyarak dua etme şeklindeki kendi pagan törenlerini, Allah'a ibadet etmenin yeni tasavvufi biçimine uyarladılar. Ulemanın ortodoks öğretileri takviye edildi; hatta bu takviye ediş bazen, ortak törenlerde sufi şeyhlerinin coşkun şiirlerinin okunması ve söylenmesi biçiminde, takviye ettiğinin yerine geçti. Mevlana Celaleddin Rumi'nin sofistike, entelektüel, fakat bir o kadar coşkulu ilahi aşk ifadesi Konya'nın kozmopolit kent kültüründe Mevlevi kar-

25 H. A. R. Gibb, *Travels of Ibn Battuta*, c. 2, Cambridge, 1962: ahiler üzerine s. 418, Orhan Bey üzerine s. 451.

deşliği içinde etkin olurken, dağlı Türkmenler arasında Orta Asya tasavvuf şairi Ahmet Yesevi geleneği kök saldı. Kentlerde olsun kırsal alanda olsun, sufi kardeşliği hoşgörüsü, dogmatik olmayışı ve İslamı coşkun bir şekilde yorumlamasıyla bir toplumsal ve dinsel buluşma odağı yaratarak, gayrimüslimlerin din değiştirmesine, en azından dinler arası sıkı bir yakınlığa ve belirli oranda karşılıklı saygı içinde bir arada yaşanmasına yardımcı oldu. Tarikatların önemli işlevlerini göz önünde bulunduran Osmanlılar, toprak bahşetme yoluyla, Anadolu sufizminin Balkanlar'da da yayılmasını teşvik ettiler. Böylece, Müslümanlar küstah fatihler değil, çoğunlukla hoşgörülü ve bazen merhametli komşular olarak görüldü. Anadolu'dan göçen Türklerin ve yeni dönmelerin dergâhlarda ve esnaf localarında bir araya geldiği Balkan kentlerinde adım adım tipik bir Osmanlı Müslüman toplumu ortaya çıktı.

Toplumsal bağlantılar zaten mevcut olduğundan, Anadolu beyliklerinin Osmanlılarca ele geçirilmesi, önemli bir gerginlik yaratmadı. Balkanlar'daki yayılma da sarsıntı yaratmış gibi görünmüyor. Köylülük için, cizye vergisinin yüklenmesi, daha önceki feodal yükümlülüklerin azaltılmasıyla dengelenmiş olabilir. Kentliler için, Osmanlı yönetiminin koruyucu şemsiyesi altında, Anadolu'yla artan ilişkilerin canlandırdığı ticaret sayesinde daha büyük bir refah söz konusuydu. Pek çok konuda, günlük hayatın alışılmış özellikleri, Osmanlı yönetimi daha önceki düzenlemeleri genellikle benimsediği ve sürdürdüğü için, devam etti. Gayrimüslim cemaatlerin kurumlarını sürdürmelerine izin verildi, hatta cemaat yöneticilerine gelir bağlandı. Öyle görünüyor ki Türk, Rum ve Slav ortak halk kültürü 1402'den sonra yönetici elitin yeniden kurmaya çabaladığı Osmanlı yönetimini gönüllü olarak kabullendi.

II. MEHMED VE KONSTANTİNOPOLİS'İN FETHİ

Osmanlı sultanları 15. yüzyılın ilk yarısında, Timur'un vurduğu darbenin yaralarını sarmış olmakla birlikte, yine de dikkatli adım atmak, doğudan gelecek olası yeni tehlikelerden sakınmak ve ara sıra yeniden ortaya çıkan Avrupalı Haçlılara karşı Sırp ve Tuna cephelerinde savaşmak zorundaydılar. İç manzaraya bakıldığında da, sultanlar hâlâ (hemen hemen) eşitler arasında birinciydiler ve ülkedeki çeşitli güç odakları arasındaki nazik dengeyi korumak zorunda olan söz sahipleriydiler. Yirmi bir yaşındaki II. Mehmed, 1451 yılında tahta çıktığında, kendisini ihtişamlı bir imparatorluğun hükümdarı yapacak ilk adımın Konstantinopolis'in fethi olduğu konusunda kesin bir inanç taşıyordu. Şehir, artık eski ihtişamının silik bir gölgesi halindeydi; ekonomik olanaklar daraldığından kent nüfusu

azalmıştı. Fakat yine de Rumların dediği gibi hâlâ (en önemli) *Şehir** ve imparatorluk başkentiydi; pratik olarak bir kent devleti halinde varlığını sürdürmesi ise Osmanlı ülkesinin ikiye bölünmesi anlamına geliyordu.

Fetih süreci dikkate değerdi. 1452'de, İstanbul Boğazı'nın Avrupa yakasında, yarım yüzyıl önce I. Bayezid tarafından yaptırılan mütevazı hisarın karşısına, rekor sayılabilecek kadar kısa sürede büyük bir hisar inşa edilerek işe başlandı. Böylece kuzeyden deniz yoluyla eski imparatorluk başkentine ulaşmanın önü etkili bir şekilde kesilmiş oldu. Kentin doğusu ve batısındaki Osmanlı toprakları yürüyerek sadece bir günlük mesafedeydi. Osmanlı deniz kuvvetlerinin kapasitesi, Akdeniz'den Marmara Denizi'ne geçişi kontrol etme çabası sırasında büyük oranda gelişmişti. Bir Macar usta denetiminde dünyada o zamana dek görülmüş en büyük kuşatma topları döküldü. 1453 baharındaki saldırı için Osmanlı ülkesinin tüm kaynakları seferber edildi; kuşatma bir ay sürdü ve kent 29 Mayıs'ta ele geçirildi. Teslim olmayı reddeden tüm kent ve kalelerin fethinde yaşandığı üzere, şehir üç gün boyunca yağmalandı; bununla birlikte sultan, otuz yıllık saltanatının geri kalanını, şehri yeniden inşa ederek ve meskûn hale getirerek yeni başkentine eski haşmetini ve azametini kazandırmaya harcadı.

Daha önceleri Bursa ve ardından da Edirne Osmanlı hükümdarlık merkezi olmuştu. Artık "Fatih" olarak tanınan Sultan Mehmed, imparatorluk şehirleri olmaya devam eden bu eski başkentlerdeki sarayları korudu; fakat hangi şehrin başkent olacağı şeklinde bir sorun söz konusu değildi. Kentin Rumlarca kullanılan adı günlük Türkçe kullanımda İstanbul olarak benimsendi; resmi kullanımda, dokümanlarda ve paralarda Kustantiniyye adı Osmanlı İmparatorluğu sona erene kadar devam etti. Birbiri ardına hemen iki imparatorluk sarayı inşa edildi; bunların ikincisi olan Topkapı, 19. yüzyıl ortalarında başkentin başka bir yerinde Avrupa tarzı Dolmabahçe Sarayı kurulana kadar sultanın konutu ve iktidarın merkezi olmayı sürdürdü. Yıkılmaya yüz tutmuş Rum patrikhane binasının olduğu yere, etrafında sekiz medrese bulunan büyük bir cami yapıldı. Kapalıçarşı uzun yollar kat eden tüccarlar için hanları, yeniden müreffeh hale gelen bu kente dünyanın çeşitli yerlerinden gelen mallar için depoları, düzinelerce sokağı, geçidi ve dükkânıyla imparatorluğun ticaret merkezi oldu. Bütün vezirler ve paşalar yaptırdıkları cami, medrese, okul, hamam ve çeşmelerle bu sürece katkıda bulundular. Farklı bölgelerden Müslüman ve gayrimüslim nüfus –Trabzon'dan Rumlar, Karaman'dan Türkler, Balkan-

---

* Yunancada şehir anlamına gelen *poli* sözcüğü, özel isim olarak kullanıldığında sadece Konstantinopolis/İstanbul'a işaret eder. -ed.n.

lar'dan Yahudiler ve Anadolu'dan Ermeniler– kente aktarıldı.[26] Bu paha biçilmez mücevheri geliştirme ve güzelleştirme çabaları bir sonraki yüzyılda da devam etti. Kanuni, Fatih'inkinden bile daha büyük bir cami kompleksini hizmete soktu. Kentin 16. yüzyıl ortalarındaki nüfusunun yarım milyon olduğu tahmin edilmektedir. Dünya başkentlerinin en geniş, en büyük ve en parlakları arasındaydı ve namı 19. yüzyıla kadar devam etti. Napoleon Bonaparte'ın onu dünyanın doğal başkenti olarak kabul ettiği söylenir ve çağdaşı, ütopyacı sosyalist Charles Fourier de Napoleon'la aynı fikirdedir.[27]

Kustantiniyye-İstanbul hem Asya ile Avrupa'nın, hem de Karadeniz ile Akdeniz'in birbirine kavuştuğu noktada yer alıyordu. Güneydoğu Avrupa'nın yollarının tümü ve batı Asya'nın yollarının çoğu bu "Yeni Roma"ya çıkıyor, Akdeniz'in zenginlikleri ve Avrasya steplerinde yetişen ürünler deniz yoluyla buradan taşınıyordu. II. Mehmed, büyük fethinin stratejik önemini ve bu büyük ödülü elinde tutmanın gururunu yansıtmak üzere "iki iklimin sultanı ve iki denizin büyük hanı" unvanını aldı. Otuz yıllık saltanatının geriye kalanında Trabzon ve Yunan topraklarındaki diğer Bizanslı unsurları bertaraf etti. Yeni donanmasıyla, Karadeniz'de eskiden beri varlığını sürdüren Ceneviz kolonilerini boşalttı ve burayı bir Osmanlı gölüne çevirdi, Venedikliler Ege Denizi'nden geri püskürttü; ordularını Tuna'nın güneyine, Eflak, Boğdan ve güney Bosna içlerine sürdü. Fakat bu genişleme olmasaydı bile, onun ilk fethinin ünü asla kaybolmazdı.

Yargı işleyişini Osmanlı yasa külliyatına önemli katkılarla genişletip tamamlayan, diğer beylerin boyun eğdirilmesi ve sultanın gücünün, dinsel kurumların (vakıflar) idaresini ele almaya varana kadar, sivil-dinsel alana yayılması süreçlerine son halini veren Fatih Sultan Mehmed, Osmanlı imparatorluk geleneğini kuran sultan olarak da kabul edilir. Onun gücü kısmen, artık en yüksek rütbeli yönetici-askeri görevlilerin çoğunu sağlayan saray kapısını sayı ve prestij anlamında büyütmesinde yatıyordu. Sultanın gücünün ideolojik ve törensel yönleri, daha önceki İslami-batı Asya ve Bizans imparatorluk gelenekleri üzerinde temelleniyordu. Acemi Osmanlıların devlet yönetimi hakkında bildikleri her şeyi Bizanslılardan öğrendikleri yolundaki eskimiş Avrupalı yorumları uzun yıllar önce, Bizans etkisinin izleri olarak görülebilecek her şeyin Anadolu Selçukluları, hatta daha önceki İslam devletleri tarafından zaten alınmış olduğunu, bu yüzden

---

26 H. İnalcık, "Istanbul", EI², Leiden ve Paris (yayıma hazırlığı sürmekte).

27 Vernon J. Puryear, *Napoleon and the Dardanelles*, Berkeley ve Los Angeles, 1951, s. 191.

bunların Osmanlılara İslami-batı Asya rehberliğiyle geçtiğini savunan Fuad Köprülü tarafından çürütüldü. Öte yandan, yönetim ve vergilendirme anlamında Osmanlı taşra düzenlemelerinin, batıdaki eski Bizans, Bulgar ya da Sırp topraklarında olsun, Anadolu'daki diğer beyliklerden veya Akkoyunlu Türkmenlerinin şahı Uzun Hasan'ın ülkesi gibi daha büyük devletlerden alınan topraklarda olsun, mevcut geleneklerle iç içe geçtiği son derece açık bir olgudur. Ayrıca özel Bizans taşra askeri yapılarıyla Osmanlıların ve diğer batı Anadolu beyliklerinin benzeri yapıları arasında yakınlıklar gözlemlenmektedir.[28] Dahası, artık farkındayız ki sorun sadece Bizanslıların Osmanlılar üzerindeki tek yönlü etkisi değildir; birlikte var olunan bir buçuk yüzyıl boyunca, Bizanslılar da bazı Osmanlı yönetim uygulamalarını benimsemişti.[29] Karşılıklı olarak bir şeyler alınması şaşırtıcı olmamalıdır. Unvanının da yansıttığı üzere, Fatih Sultan Mehmed kendini, İslami geleneklere uygun bir sultan, Orta Asya anlayışına göre büyük bir han ve aynı zamanda Romalıların ya da Rumların, Bizanslıların ve Türklerin sezarı olarak kabul ediyordu. Sultan Mehmed Han, imparatorluğunu yönetirken, giderek artan bir biçimde kendi kapısının devşirme kökenli mensuplarını kullandı; merkezde ya da uç boylarında olsun, ileri gelen eski Osmanlı ailelerinin çocukları, onun gücü karşısında ciddi bir karşı koyuş sergileyemeden yenilgiye uğradılar.

SÜLEYMAN'IN DÜNYA İMPARATORLUĞUNA DOĞRU

1494'te doğan Sultan Süleyman, Habsburg İmparatoru V. Karl, Luther'in Protestan hareketi ve İran'da Safevi Şahı İsmail döneminde, o zamana kadar zaten son derece genişlemiş olan imparatorluğun genç hükümdarı olarak 1520'de Osmanlı tahtına çıktı. Büyük büyükbabası II. Mehmed'in 1481'deki ölümünden bu yana, batı ve kuzey sınırları pekişmiş, temel genişleme doğuya ve güneye doğru olmuştu. 16. yüzyıla girilirken Azerbaycan Safevi sufi kardeşliği politizasyon yolunda son adımını atmış, şeyhlerinin sülalesi, doğu Anadolu ve batı İran'daki Akkoyunlu devletinin yerine geçerek şah olmuştu.[30] Bununla birlikte Safevi devleti,

28 K. Zhukov, "Les levées de troupes de *yaya* et de *müsellem*", *VII. CIEPO Sempozyumu*, Ankoro, 1994, s. 493-500.

29 N. Oikonomides, "Ottoman Influences on Late Byzantine Fiscal Practice", *Südost-Forschungen* 45 (1986), s. 1-24.

30 John Woods, *Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Minneapolis ve Chicago, 1976; Adel Alouche, *The Origins and Development of Ottoman-Safavid Conflict, 1500-1555*, Berlin, 1938; J-L. Bacqué-Grommont, "Les Ottomans et les Safavides dans la premiere moitié' du XVIe siècle", *La Shi'a nell'impero Ottomano* içinde, Accademia Nozionale dei Lincei, Roma, 1993.

Osmanlı devleti gibi özel bir toprağa bağlı değildi. Osmanlı Anadolu'sunun Oğuz Türkmenlerine hitap ettiği kadar onların Akkoyunlu ülkesindeki etnik kardeşlerine de hitap ediyordu. Karizmatik Şah İsmail'in bu dini-ütopik hareketi, Osmanlıları Avrupa'ya sürme ve Ege Denizi'nden Orta Asya'ya uzanan bir Türk-İran imparatorluğu kurma tehdidi taşıyordu. Süleyman'ın büyükbabası II. Bayezid, tebaası içindeki Safevi sempatizanlarını baskı altında tutarak ülkesini koruma çabasına girmiş, onları daha çok, ata toprağı Anadolu meralarından sürerek Ege'nin karşı tarafında Mora'ya ve Rumeli'nin başka yerlerine yerleştirmişti. Süleyman'ın babası I. Selim'in (Yavuz), 1512'de babasını tahttan indirip erkek kardeşlerini de bozguna uğrattığında temel gerekçesi, yaşlı babasının Safevilere karşı fazla yumuşak olması ve Osmanlı devletinin temellerine yönelik tehlikenin boyutlarını yeterince anlayamamasıydı. I. Selim iç rakiplerini ortadan kaldırır kaldırmaz büyük bir orduyla doğuya, Safevilerin üzerine yürüdü. 1514'te, Van Gölü civarında ve bugün Türkiye-İran sınırının çok yakınında bulunan Çaldıran'da, yenilmez gibi görünen Safevi ordusunu bozguna uğrattı ve Şah İsmail'in karizmasını yerle bir etti. Bu zaferle Osmanlılar doğu Anadolu'da bazı topraklar ele geçirmelerine karşın, Çaldıran temelde bir savunma savaşıydı. Yavuz Sultan Selim'in tüfekli yeniçerileri ve topçuları, ateş gücüyle güçlü Safevi süvarisi karşısında üstün geldi; Safevi başkenti Tebriz'in işgali kısa sürdü ve Selim'in ordusu kısa süre sonra Azerbaycan'dan çekildi. Temel kazanım, o zamandan sonra Anadolu'ya yönelik Safevi tehdidinin yakın ve acil bir tehlike olmaktan çıkmasıydı.

Kısa süre sonra Selim aniden sürpriz bir hareketle güneye yöneldi ve ordusuyla Suriye ve Mısır'da hüküm süren Memlüklere karşı ilerlemeye başladı. Bu güçlü devlet daha önceki yüzyıllarda Moğol İlhanlıların ve Timur'un saldırılarına karşı koymuştu; tam bir kuşak önce II. Bayezid'i Toros Dağları'nın güneyinde, Kilikya'da durdurmuşlardı. Bununla birlikte daha sonraki yıllarda modern çağın habercisi olan bazı gelişmeler onları sarsmıştı. Memlük başarısı sadece Suriye ve Mısır'ın tarımsal ürününe bağlı değildi; devletin kasasına giren paranın çoğu, Kızıldeniz üzerinden Kahire ve İskenderiye'ye ya da Suriye çölü üzerinden Halep'e gelen ve buralardan da Akdeniz'e ve Avrupa'ya götürülen baharat ve diğer değerli mallara dayalı büyük Asya ticaretinden aldıkları vergilerden geliyordu. Portekizliler Afrika'yı dolaşarak Hint Okyanusu'ndaki kaynaklara ulaşınca Memlükler de Hint Okyanusu'ndan Kızıldeniz'e olan dar girişi bloke etmeye giriştiler. Kahire ve Halep pazarlarına ulaşan baharat miktarı kısa bir süre içinde çok azaldı. Osmanlıların tersine Memlük devleti ciddi bir donanma gücü oluşturmamıştı; mağrur Memlük atlıları da ateşli silahlar kul-

lanmaya hiç hevesli değildi.[31] Savaş araçlarının yetersizliğinden dolayı Portekiz donanmasını püskürtmek için Akdeniz'deki ticari ortakları Venediklilerin ve eski rakipleri Osmanlıların yardımlarına bağımlıydılar.

Yavuz Sultan Selim'in başarılı seferi 1516-17'de Memlük topraklarının tamamen fethedilmesiyle sonuçlandı. Osmanlıların bu beklenmedik güney hamlesi Safevi hareketinin vesile olduğu dinsel ve ideolojik mücadele bağlamında ele alınabilir. Şah İsmail Türkmen ve İranlı tebaası arasında uyumlu bir birliktelik yaratmak için kendi topraklarındaki halkı Şiileştirme politikası benimsemişti. Söz konusu yaklaşıma göre, I. Selim de kendisini kutsal şehirlerin yani Mekke ve Medine'nin koruyucusu ve böylece İslam dünyasının en önemli Sünni hükümdarı olarak kabul ettirmek için Memlük topraklarını ele geçirerek buna yanıt vermişti.[32] Hiç şüphe yok ki 16. yüzyıl başlarında dinsel ideoloji Müslüman batı Asya'da siyasal açıdan son derece önemliydi –tıpkı Reformasyon döneminde Hıristiyan Avrupa'da olduğu gibi. Bununla birlikte Osmanlıların Süveyş'te hızla bir donanma üssü kurmalarını ve derhal Hint Okyanusu'nda Portekizlilere meydan okumalarını göz önünde bulundurduğumuzda, Osmanlı stratejik hesaplarında Asya baharat ticaretinin önemi açığa çıkar. Gerçekten de Karadeniz'de, Akdeniz'de ve şimdi de Hint Okyanusu'nda Osmanlı donanmasının varlığı, Süleyman'ın saltanatının başlangıcındaki en önemli gelişmelerden biridir.[33]

Selim'in doğu Anadolu ve Arap topraklarına yönelik fetihleriyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus dengesi birkaç yıl içinde dikkate değer bir biçimde değişmiş, Müslüman ve gayrimüslim nüfus aşağı yukarı eşitken Müslüman nüfus belirleyici çoğunluğu oluşturmaya başlamıştı. İslami ideolojik tartışmalar ve denetim altına alınan, fakat varlığını hâlâ sürdüren Safevi bozgunculuğu tehdidi, Azerbaycan'daki Safevi merkezinden az miktarda bölgenin, Irak'ın ise tamamının (önce Musul ve Bağdat, ardından Basra) Osmanlı topraklarına katıldığı, zaferle sonuçlanan seferlerden sonra bile, Süleyman'ın hükümdarlığı döneminde de devam etti. Süleyman'ın imparatorluğunun diğer ucunda, hem Akdeniz'de hem de Avrupa içlerine doğru yapılan sefer ve fetihler, sultanı çok daha büyük

---

31 D. Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*, Landra, 1956.

32 H. A. R. Gibb, "Lütfi Pasha on the Ottoman caliphate", *Oriens* 15 (1962), 287-95.

33 Andrew C. Hess, "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of Oceanic Discoveries, 1453-1525", *The American Historical Review* 75 (1970), 1892-1919; Palmira Brummett, "Kemal Reis and Ottoman Gunpowder Diplomacy", *Studies in Ottoman Diplomatic History* V içinde, ed. S. Deringil ve S. Kuneralp, V, İstanbul, 1990, s. 1-15.

oranda meşgul etti. Babası, batı Asya'daki ideolojik ve stratejik mücadele üzerine yoğunlaştığı için Avrupa sınırlarını ihmal etmişti. Süleyman'ın ilk seferleri, Fatih Sultan Mehmed'den kendini kurtarmış iki hedef, Rodos ve Belgrad üzerine yöneldi: Bunların birisi Güney Akdeniz'e, diğeri de Macaristan'a uzanmanın kilit noktasıydı. Belgrad kalesi ele geçirilince Macar ordusu Osmanlı kuvvetleriyle karşı karşıya geldi. 1526'da Mohaç'ta yenilen Macar krallığı sonraki otuz yıl boyunca aşama aşama Osmanlı topraklarına katıldı. O tarihten sonra Avusturya orduları Osmanlılarla savaş alanında karşı karşıya gelmekte tereddüt ettiler. Bu cephedeki savaş, Süleyman'ın son seferinde de olduğu gibi, tek tek kalelerin kuşatılmasına dönüşerek sürdü.

Sultanın Akdeniz'deki donanması da aynı oranda başarılıydı. Batı Anadolu denizlerindeki gazilerin torunları yani denizci uç halkı, yüzyılın başlarında İber Yarımadası kıyılarına kadar ulaşmıştı. Bunların en önde gelen Barbaros Hayreddin Paşa İstanbul'a davet edildi ve kendisine kaptan-ı deryalık verildi; Anadolu ve Yunan anakarasından bazı bölgelerle birlikte Ege adaları onun için beylerbeylik haline getirildi. O da 1538'de, çekirdeğini Habsburg İmparatorluğu'nun oluşturduğu, çeşitli ülkelerin deniz kuvvetlerinden meydana gelen birleşik bir Hıristiyan donanmasını yenerek sultanın bu güveninin karşılığını verdi. Süleyman'ın saltanatının son yıllarına doğru Tunus dışında Kuzey Afrika Osmanlı toprağı oldu. Sadece Malta 1565'teki çetin bir kuşatmada Osmanlı yayılmasına direndi ve daha da batıya gitmeye yönelik Osmanlı baskısının önünde bir engel oluşturmaya devam etti. Malta'da uğranan başarısızlık ertesi yıl yaşlı sultanı Zigetvar üzerine olan son seferine çıkmaya teşvik etmiş olabilir.

BİR HANEDAN İMPARATORLUĞU OLARAK OSMANLI DEVLETİ

Sultan Süleyman, esas dili Türkçe ya da onun saraya özgü bir çeşidi (Osmanlıca) olan, İslam ideolojisi ve retoriğinin belirleyici rol oynadığı bir ülkenin hükümdarıydı. Şeyhülislamlık kurumunun Süleyman döneminde devlet kurumlarının en saygın ve yükseklerinden biri aşamasına yükselmesi yönetim biçiminin "İslamileşme"sinin göstergesiydi.[34] Osmanlılar sultanın artık en büyük Sünni hükümdar olarak tüm Müslümanların halifesi kabul edilebileceğini savunuyorlardı. Yine de bu unvan çok daha sonraki yıllarda ve çok farklı koşullarda, 19. yüzyıl sonlarında pan-İslamist bir politika geliştirilene kadar resmi olarak benimsenmemiştir. Fakat yönetici elitin çoğu ilk kuşak yeni Müslümanlardan oluşuyordu. Dev-

34 R. C. Repp, *Mufti of Istanbul*, Oxford, 1986.

let ileri gelenleri arasında çok sayıda etnik grubun temsilcisi vardı; bunlar yeni bir kimlikle yeni bir sınıf oluşturmak üzere kaynaştırılmışlardı. Artık hepsi, etnik anlamda değil ama siyasi-kültürel anlamda Osmanlıydılar. Hayata bakış tarzında, siyasi ve edebi kültürde ve sultana bağlılıkta ortaktılar. Rum, Bulgar, Sırp, Ermeni ve Yahudi kökenli Osmanlılar vardı; Almanlar, İtalyanlar, Fransızlar, Ruslar, Lehler, kimisi savaşta ele geçirilmiş kimisi de gönüllü olarak Osmanlı resmi görevlileri olmuşlardı. Kökenleri ne olursa olsun herhalde yeni kimlikleriyle gurur duyuyorlardı. Bu yönetici elit arasında etnik anlamda Türk olanlar da yer alıyordu; fakat devlet görevlisi olarak çok azı yüksek rütbelere ulaşmayı hayal edebiliyordu.

Sultan, imparatorluğunu, Topkapı Sarayı'nda toplanan divan aracılığıyla yönetiyordu. İmparatorluk sarayı iktidarın merkezi olmasına rağmen, divan üyeleri kapı görevlileri değil, kendi hakları olan "devlet" görevlileriydi. Sultanın mutlak aracı olarak divan tüm yönetim dallarını temsil eden üyeleri içeriyordu: beylerbeyi ve sancakbeyi olarak hizmet veren ve asker-yönetici ümera kesiminden gelen vezirler, Rumeli ve Anadolu bölgelerinden gelen ve devlet yüksek yargıcı olan iki kazasker, bölgesel yargıçlık yapan ve ümera kesiminden gelen kadılar, kanun konusunda uzman olan, fermanların ve diğer belgelerin çıkarılmasından sorumlu ve hükümdarın adına onun tuğrasını taşıyan nişancı.

Hem vezirler hem de kazaskerler merkezdeki divana yükselmeden önce eyaletlerde hizmet görüyorlardı. Ümera, valiler ve komutanlar eyalet yönetimlerinde sultanın iradesini temsil ediyorlardı. Ulemadan yargıçlar, yönetimde onlarla işbirliği içinde çalışıyor, mahkemelerde Müslümanlara İslam yasalarını yani şeriatı, tüm tebaaya da sultanın kanunlarını uyguluyorlardı. Teorik olarak şeriat ilkelerine dayalı olan kanunlar sadece idari sorunlarla değil, ticaret ve ceza hukuku dahilindeki sorunlarla da ilgiliydi; bu anlamda kadılar bağımsız İslami yargıçlar değil, hükümdarın emirlerine itaat eden ve onun yasalarını uygulayan resmi devlet görevlileriydi.

Kadılar gelirlerini, baktıkları davalardan ve çıkardıkları belgelerden aldıkları ücretlerle sağlıyorlardı. Ümeraya ise dirlik bağlanıyordu. En düşük düzeydeki sipahiye, belirli bir köy ya da köylerden sefer zamanı ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için nakit para ve aynî olarak yıllık tımar geliri bağlanıyordu. Kent komutanları pazar gelirlerini ve kendi zeamet-dirlik bölgelerindeki tarım ürünlerinden belirli bir pay alıyordu. Sancakbeyi ve beylerbeyi, çoğu zaman sipahi tımarlarından daha büyük olan hasların sahibiydi. Madenler ve ormanlar da dahil, imparatorluğun her tarafına yayılmış, fakat özellikle en büyük ve ticari açıdan en gelişkin kentlerde yoğunlaşmış, ciddi parasal gelir getiren ve dirlik olarak resmi görevlilere ve sipahilere ve-

rilmeyen diğer önemli varidat, havas-ı hümayun olarak sultana ayrılmıştı. Saray gelirlerinin tüm ülkedeki toplam gelirler içindeki oranı hakkında karar vermek güçtür; ama sultanın hasının çoğunlukla, en büyük vezire ayrılmış olandan daha da büyük olduğu açıktır.[35]

Sahip olanı ancak geçindiren en düşük düzeydeki tımarlar hariç, dirliklerin, verildiği kişinin yanı sıra başka askerlerin de ihtiyacını karşılaması gerekiyordu. Dirlik sahibi, temel tımar mülkünün her bir bölümü için ek bir silahlı adam yani cebeli tutmakla sorumluydu. Oldukça büyük zeamet gelirine sahip bir kent komutanından, bir düzine kadar cebeliden oluşan kişisel bir maiyet isteniyordu; sancakbeyi ve beylerbeyi yüzlerce adama sahip olmalıydı; görkemli vezir kapıları, bin veya daha fazla sayıda askere ulaşabiliyordu. Dirlik sistemi kapıları teşvik etti, aslında gerektirdi ve bir anlamda, dirlik sahipleri ve onların kapıkulları "Osmanlı devleti"ni oluşturdu. Süleyman döneminde, altı süvari bölüğü, tüfekli yeniçeri piyadesi, topçular, silahdarlar ve çeşitli saray muhafızı grupları dahil 30.000 kişiye ulaşan padişah kapısı, dikkate değer bir biçimde büyümüştü. Sultan kapısının boyutu havas-ı hümayunun içerdiği geniş mülke uygundu; fakat aynı zamanda devşirme ayrıcalığı, ateşli silah, top ve tüfek kullanımı ile de öne çıkıyordu.

Ordunun, padişah kapısı, dirlik sahipleri ile maiyetleri ve akıncılar biçiminde üç bölüme ayrılması donanmanın yapısını da yansıtıyordu. Sultanın havas gelirleriyle beslenen ve İstanbul'da üslenen imparatorluk donanması, Gelibolu'da ikâmet eden vali-paşanın komutasında, Ege adaları ve kıyılarının beylerinin sağladığı ve kaptanlığını yaptığı gemilerle takviye ediliyor ve sultanın izniyle korsanlık yapan deniz gazilerince destekleniyordu. Denizdeki farklılık, padişah kapısı askerlerini sultan yönetirken, bölgesel deniz güçleriyle Osmanlı donanmasına sultan adına kaptanı deryanın komuta etmesiydi.[36]

O zamanlar Osmanlı devleti, en üst konumda yer alan sultan tarafından yönetiliyordu ve komutan-yöneticiler de onun iradesini temsil ediyorlardı. Elbette yüksek rütbeye sahip bu kişilerin çoğu padişah kapısından yetişmişti ve çeşitli etnik kökenlerden geliyorlardı. Çoğunlukla Müslüman ailelerden gelen ulema da, özgür doğmuş olmalarına ve hükümdara bir efendi-köle ilişkisiyle bağlı olmamalarına rağmen, aynı biçimde sultanın hizmetkârlarıydı. İmparatorluk ne herhangi bir coğrafi bölgeyle sınırlanmıştı, ne de yönetimi belli bir etnik grubun elindeydi.

35 I. M. Kunt, *The Sultan's Servants*, New York, 1983.

36 Colin Imber, "The Navy of Süleyman the Magnificent", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980).

Bu hem yönetici elit içinde, hem de yönetici elitin tebaasıyla ilişkilerinde kapsayıcı bir politika ve toplum biçimiydi. Eski dönemlerden gelen hoşgörü geleneği, merkezi otorite geliştiğinde de korundu. Avrupalıların yüzyıllar boyu gayrimüslim Osmanlı tebaasının onlara zulmettiklerini varsaydıkları efendilerine karşı ayaklanmalarını beklemelerine karşın, böyle bir direniş hiç gerçekleşmedi.[37] 19. yüzyıldaki milliyetçilik dönemine kadar, Osmanlı İmparatorluğu, sadece Türklerin ve Müslümanların değil, tüm tebaasının meşru yönetimi olmayı sürdürdü. Sultanın gücü, resmi görevlileri olan ümera ve ulema aracılığıyla tüm ülkede asayiş ve adaleti başarıyla sağlayarak, en alttaki tebaasına kadar ulaştı. Şeriat Müslümanlar içinse, sultanın kanunları da tüm tebaa içindi; herkes, kadı mahkemeleri aracılığıyla sultanın adaletine, hatta divana bile başvurabilirdi. Osmanlı siyasal düşüncesinde hükümdarın temel meşruiyetini sağlayan adaletti. Geçmişe bakılarak, Süleyman dönemi bir altın çağ olarak görüldü; bu büyük oranda, hanedanlık hukukunun daha da geliştirilmesi ve daima arkasında durulmasına bağlıydı. Sultana, Batılıların dediği gibi "Muhteşem" değil, "Kanuni" lakabı verilerek en büyük saygı gösterildi. Osmanlı ülkesinde imparatorluk adaleti kanun-ı Osmani aracılığıyla hâkim kılındı.

Hiçbir etnik grubu kayırmayan, etnik baskının olmadığı bir hanedan imparatorluğunun özel hasletleriydi söz konusu olan. İslam başat ideolojiyi sağlıyordu; fakat gayrimüslim tebaanın, statü olarak ikinci derecede olmakla birlikte, kendisini toplumsal olarak imparatorluk yasa ve hukukunun koruması altında serbestçe ifade etmesine izin verilmişti. Hanedan imparatorluğunun temel sorunu, özellikle Süleyman döneminde, yönetimin devriydi. Orta Asya kökenli yönetim fikriyatında yönetim devrinin sabit bir ilkesi yoktu. Bu yaklaşıma göre iktidar koltuğuna oturmanın önceden belirlenmiş bir biçimi olmamalıydı: Tüm hak sahiplerine yani yönetici hanedanın tüm üyelerine, hedeflerini en iyi gerçekleştirecek kişiyi takip etme izni verilirdi. Böylece gerek Selçuklularda gerek büyük Moğol hanlığında gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nda ülkenin en yetenekli hükümdar tarafından yönetilmesi amaçlanıyordu. Bu uygulama, yaşça büyük olmakla beraber uyuşuk ya da pek zeki olmayan bir prensin tahta çıkmasını engellese de istikrarsızlığa hatta iç savaşa davetiye çıkaran bir çözümdü. Osmanlılarda bazen eski rakip şehzadeler daha fazla siyasi ve askeri destek için bir araya gelir, rakipler ve destekçileri savaş alanına çıkıp birbirlerini gözetler, daha güçsüz görünen adayın kampı bir gece içinde dağıtılır ve

---

37 Kenneth Setton, *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom*, Philadelphia, 1992.

başarılı lider silahlarının gücüyle değil savaşa hazırlıkta destek toplamadaki başarısıyla belirlenirdi. Bununla birlikte, birçok durumda iç savaş çıkmıştı. Özellikle II. Mehmed'in oğulları arasındaki çatışma ciddi sonuçlar doğurmuştu. Mücadeleyi kaybeden Cem Sultan Avrupa'ya yönelmiş, orada papalar ve krallar tarafından soylu bir rehine olarak tutulmuştu. Fransa ve İtalya'da olduğu sırada, Osmanlıların Batı politikası, onun serbest bırakılıp yeniden savaşa tutuşacağından duyulan korkuyla felce uğramıştı.

Başarının ödülü tahtsa, başarısızlığın bedeli de yaşamdı. Cem'in yanı sıra sadece birkaç mağlup daha yenilgiden sağ kurtulabilmişti. Kazanan şehzade, sultan olduğunda, tüm rakiplerini ve onların erkek çocuklarını öldürttü; çünkü onlar da hanedanın üyeleri ve bu yüzden potansiyel rakiplerdi. Bu öldürmeler sadece geleneklerce değil, kalıcı bir yönetimin ancak taht mücadelesi çözüldükten sonra kurulabileceğini savunan II. Mehmed'in kanunnamesince de onaylanmıştı.

Bir sultan yaşlandığında, yetişkin oğulları taht mücadelesinde sabırsız da davranabilirlerdi. Böylesi bir gelişme 1511-12'de meydana geldi: Süleyman'ın babası I. Selim babası II. Bayezid'i tahttan indirdi ve ardından erkek kardeşleriyle savaştı. On yedi yaşında genç bir şehzade olan Süleyman babasının amacına ulaşmasına yardımcı oldu; kuralları tümüyle biliyordu. Daha sonra, kırk altı yıllık saltanatında, oğullarının politik hırslarını dizginlemek ve bastırmak zorunda kaldı. 1553'te, en büyük oğlu Şehzade Mustafa'yı boğdurttu. Birkaç yıl sonra, diğer iki şehzade arasında siyasal çekişme baş gösterdi ve bu, kısa sürede askeri bir çatışmaya dönüştü. Sultan tarafsız bir gözlemci gibi kalamazdı; bu yüzden kendi kapıkulu birliklerini, zaferini garantilemek için Şehzade Selim'e gönderdi. Böylece Süleyman sekiz yıl sonra öldüğünde ortada bir kriz kalmamıştı; çünkü taht sorunu zaten halledilmişti.[38]

İktidar Süleyman'ı baştan çıkarmamış olabilir; ama iktidarın korkunç ağırlığının, onu uzun yaşamının son birkaç yılında çok yalnız ve zayıf bir yaşlı adam haline getirdiği açıktır. Belki de onu Zigetvar'daki son savaşına, bir hükümdar olarak haşmeti kadar, değerini yeniden kabul ettirme çabası da sürüklemişti.

---

38 A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956) hanedan için İngilizce standart bir rehberdir; Gültekin Oransay, *Osmanoğulları* (Ankara, 1968) ise daha doğru ve ayrıntılı bir tablo sunar. Tahta yönelik politikalarda haremin rolü için bkz. Leslie P. Pierce, *The Imperial Harem*, Oxford, 1993.

BİRİNCİ BÖLÜM

16. YÜZYILDA OSMANLI POLİTİKALARI VE SORUNLARI

GİRİŞ

METİN KUNT

Giriş makalesinde Osmanlı devlet ve toplumu açıklanırken, sultandan en basit sipahiye kadar her düzeyde tahsis edilen ve sahiplerinden bir kapı beslemelerinin, kapı görevlileri ve maiyetinin günlük ücretleri ve masraflarını karşılamalarının beklendiği dirlik temelli bir yaklaşım sergilendi. Bir dirlik sahibi, dirliği ne kadar küçük olursa olsun, bağımsız bir görevliydi; bir kapı görevlisi ise, rütbesi ne kadar yüksek olursa olsun, efendisinin hizmetindeydi. Dirlik ve kapının askeri-yönetici ümeranın yan yana giden iki yönü olduğunun, hatta hükümdarın saray ihtiyatlarının bile bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğinin vurgulanması, Osmanlı devlet yapısına yönelik diğer çözümlemelerden biraz farklıdır. İkinci önemli nokta, ümera yönetiminin, hukukun üstünlüğü ve kanun hâkimiyetine dair ortak anlayış çerçevesinde sadece İslam şeriatını değil, aynı zamanda devlet düzeninin ve sultanın kanunlarının uygulayıcısı olan ulema yargıçları, yani kadılarca da destekleniyor olmasıydı.

Dirlik tahsisinin bir sonucu olarak bölgesel idarelerde vergi tahsildarlarının farklı türleri vardı. Örneğin bir sancakbeyi sancağındaki bütün birliklerin komutanıydı; fakat sancağında yer alan kent ve köylerde sadece kendi hasına dahil bölümleri doğrudan yönetirdi. Bölgede beylerbeyinin veya bir vezirin hasına ya da hükümdarın havas-ı hümayununa ayrılmış vergiler varsa, bu vergilerin toplanması ve idaresi beylerbeyinin, vezirin ya da sultanın genellikle kapı görevlisi olan adamlarının elindeydi. Sancakbeyi, yerel müdahalelerden azade olan bu tür görevlilere karışamazdı. Bu farklı memurların etkinliklerini düzenleyen, yerel kadıların kontrol ve denetimiydi.

Suraiya Faroqhi bu Osmanlı vergi toplama sisteminin evrensel terimlerle kategorize edilmesi sorununu ele alıyor. Bu bir feodal düzenleme miydi? Marksist "Asya Tipi Üretim Tarzı" başlığı altında değerlendirilebi-

lir mi? Tartışma sürecinde bu iki okulun taraftarları, tarihçilerin artık Osmanlı meselesinin *sui generis* [kendine özgü] bir özellik taşıdığını görüşüyle yetinmemeleri gerektiği ve tarihyazımımızın sosyal teoriye başvurarak ve diğer imparatorluk sistemleriyle karşılaştırmalı bir bakış aracılığıyla güçlendirilmesi ve zenginleştirilmesi konusunda hemfikirler. Bu konuda zaten sadece hemfikir olunabilir; bununla birlikte tartışmanın, Osmanlının özgünlüklerinin belirlenmesi kadar modellerin ince farklılıklarını ve tanımlamalarını kapsadığı da belirtilmek gerek.

Feodalizmde olduğu gibi, Osmanlı dirlik-kapı sistemi, değerli metallerin yetersizliği ve kırsal alandan vergi olarak toplanan malı pazara ulaştırmak için gerekli araçların azlığı ortamında gelişti. Gelirler yerinde tahsis edildi ve sahibine ücret yerine toplama ve tüketme sorumluluğu getirildi. Bununla birlikte feodalizmden farklı olarak, tahsis edilen toprak değil, kentsel ve kırsal gelirleri toplama hakkıydı. Ayrıca dirlik hakkı miras yoluyla devredilemezdi. Resmi dirlik sahibinin çocukları sonuçta kendilerinin de ayrıca atanmalarını umabilirlerdi, babalarının elindekilerin kendilerine miras kalmasını değil. Bir görevlinin aktif kariyerinde de dirlik tayininin değişmesine, yükseltilmesine ya da feshine yol açan durumlar –diğer nedenlerin yanı sıra rütbesinin indirilmesi veya yükseltilmesi– söz konusuydu. Daha büyük dirlik hakları rütbe ve kıdem göz önünde tutularak ayarlanmasına karşın, kişilere değil, göreve özgüydü. Meselelere "taban"dan baktığımızda, köylüler dirlik sahibinin serfleri değildi; ekip biçtikleri, kendilerine ait toprakları vardı. Öte yandan daha önceki, Osmanlılara ait olmayan feodal rejimlerden kalma ve asıl önemlisi onların hareket özgürlükleri üzerinde sınırlamalar yaratan bazı zorunlu hizmetleri görmek zorundaydılar. Özellikle daha büyük dirliklerde, parasal ticari gelirlerin has gelirlerinin önemli bir bölümünü oluşturduğunu belirtmek de önemli. Bu yüzden Osmanlı sultanları ve onların en üst görevlilerinin ticaretin serbest akışında doğrudan çıkarları vardı ve uzun mesafeli ticaretle ilgili meselelere karşı duyarlıydılar. Ticaretin gelişmesi sadece ülkenin refahı açısından değil, doğrudan sultanın ve yönetici seçkinlerin zenginliği ve dolayısıyla gücü açısından da önem taşıyordu.

İmparatorluğun 15. ve 16. yüzyıllarda yaşadığı "klasik çağ"da ve "çekirdek bölgeler"inde –kabaca, I. Selim'in geniş fetihlerinden önce eldeki Anadolu ve Balkan toprakları– var olan tarihsel gerçekliğe en yakın model budur. Yine Suraiya Faroqhi'ye göre, bölgelerin tam olarak "Osmanlılaştırılması" belirli aşamalardan geçmiştir. Bir derebeylik dönemini, Osmanlı görevlileri ve kâtiplerinin kendi nizamlarıyla ve bölgenin nüfusunun ve kaynaklarının envanterini tuttukları defterleriyle geldikleri gerçek bir ele

geçirme süreci izlemiştir. Gelirler yerel işleyiş ve üretim göz önünde tutularak saptandıktan sonra dirlikler halinde tahsis edilmiştir. Ardından, yeni atanan dirlik sahipleriyle birlikte kadı gelmiş ve Osmanlı yönetimi başlamıştır. Fakat bu Osmanlılaştırma süreci her zaman işlemeyebiliyordu: Korunaklı konumu ya da uzaklığından dolayı fethedilmesi güç olan bazı bölgeler Osmanlı dünyasına derebeylikler olarak katıldılar ve bu durum kuşaklar, hatta yüzyıllar boyunca sürdü. Géza Dávid bu ikili düzenlemenin Osmanlı Avrupa'sındaki örneklerini veriyor. Başka yerlerde de farklılıklar vardı. Örneğin Kırım, Tatar hanlarının elinde kaldı. Osmanlılar ile Safeviler arasında kalan dağlık sınır bölgesindeki Kürt aşiret reisleri de bir ölçüde otonomi sahibi olarak görülüyordu. Ancak böylesi durumlarda bazen askıda kalsa da bir bölgeyi tamamen ele geçirme amacı devam etti. Osmanlı ideali, aracısız bir merkezi otorite kurmaktı; fakat Osmanlı devlet adamları pragmatikti.

16. yüzyıl şartları, birazdan ele alacağımız gibi, bazı yerlerde, tamamen Osmanlılaştırma ve derebeylik tipleri arasında yer alan başka bazı düzenlemelere de yol açtı. Böyle yeni idari önlemler almak, kısmen çok geniş toprakları yönetmekten, kısmen de çok daha geniş bir alandaki deniz bağlantılarından kaynaklanıyordu. Hem Ann Williams'ın hem de Salih Özbaran'ın makaleleri, Osmanlı stratejik yaklaşımında açık denizlere verilen büyük öneme işaret etmektedir. Osmanlıların Akdeniz'de önce Venediklilere, daha sonra, destansı bir boyutta, İspanyol Habsburglara karşı verdiği mücadele bir yüzyıl boyunca devam etti. Süleyman'ın son yıllarında Malta'nın ele geçirilme çabasındaki başarısızlık, hatta 1571'de Lepanto'da [İnebahtı] uğranan feci bozgundan sonra, Osmanlı donanması Kıbrıs'ı fethetmek için yeniden savaşa girdi; 1574'te İspanya, Osmanlıların Tunus'u kesin olarak zaptetmesini engelleyemedi. Osmanlıların İngiliz ve Alman tüccarlarını ve elçilerini teşvik etmesi, İspanya'ya karşı verilen mücadelenin sonuçlarından biriydi. Aynı dönemde Osmanlı donanması Portekiz varlığına karşı bir denge oluşturmak, güney Asya'dan gelen ticari malların Osmanlı kontrolündeki batı Asya üzerinden akışını garanti altına almak için ve aynı zamanda yeni elde edilen Sünni İslam dünyası liderliğinin bir parçası olarak Hint Okyanusu'nda da etkinlik gösteriyordu. Kıbrıs'ın fethini bu bağlamda değerlendirdiğimizi daha önce de belirtmiştik. Başkent ve Kahire arasında en hızlı bağlantı Akdeniz üzerindendi; Rodos'un fethi –Süleyman'ın sultan olunca yaptığı ilk iş– bu hat üzerindeki St. Jean Şövalyeleri tehdidini ortadan kaldırdı ve denizdeki mücadelenin ciddi bir ölçüde batı Akdeniz'e taşınmasının yolunu açtı.

Dirlik-kapı modeli donanmaya tahsis edilen bölgelerde de uygulandı.

Gerek Ege adaları gerekse Ege Denizi'ni çevreleyen anakaradaki sancaklar, gelirleriyle orantılı olarak, belirli sayıda kadırga sağlamakla yükümlü tutuldular. Sultan da kendi has gelirlerinden bir merkezi kapı donanması için pay ayırıyordu. Fakat denizdeki etkinlik Akdeniz'in ötesine taşıp masraflar çok yüksek düzeylere çıkınca, en önemlisi Özbaran'ın ele aldığı saliyane sistemi olan yeni fon biçimleri ortaya çıktı. Bu yöntemin pratiğe geçirildiği bölgelerdeki beylerbeyleri ve sancakbeyleri, kendi gelirlerini kendileri toplamıyorlar, o bölgelerde başka görevliler tarafından toplanan vergilerden yıllık belli bir miktar alıyorlardı. Bu bölgelerde başka dirlik sahipleri bulunmuyordu; diğer görevliler ve birliklere nakit ödeme yapılıyor, askerler kapı maiyetindenmiş gibi günlük ücret alıyorlardı. Bu görevlilere tahsis edilmeyen nakit vergiler, derhal donanma üslerine gönderilmek ya da deniz filosu oluşturmak için merkezi yönetimin denetimi altındaydı. Nakit fazlası yıllık olarak İstanbul'a, sultanın hazinesine gönderiliyordu. Saliyane "yıllık" anlamına geliyordu. Dirlikler de her zaman yıllık olarak verilirdi; fakat buradaki değişiklik, gelirlerin nakit ve mal olarak toplandığı dirlik tarzından farklı olarak doğrudan nakit ödeme yapılmasıydı.

Saliyane sistemi, imparatorluğun ana topraklarından bir derece uzak, yüksek rütbeli Osmanlı görevlilerinin, hizmetlerindeki yerel unsurlar aracılığıyla yönettikleri bölgelerde uygulamaya koyuldu. Bu sistem ancak mülklerin görece yüksek nakdî gelir getirdiği Mısır veya Yemen gibi yerlerde hayata geçirilebilirdi. Saliyaneli eyaletler yerel hükümdarları bulunan derebeylikler değildi; bunlar dirlikleri olmadan doğrudan Osmanlı hükümdarına bağlıydılar. Bu da neredeyse çelişkili bir durumdu; ama saliyane yöntemi Osmanlı yönetiminin esnekliğinin ve pragmatizminin bir örneğidir. Bu durum bazen, Osmanlı görevlilerinin atanması durumunda onlara destek olacak yeterlilikte gelirlerin bulunmadığı yerler ilk fethedildiğinde de söz konusu olmuştur: Fetih öncesi savaş birtakım düzensizliklere yol açmış olabilir ve bu yüzden köylülerin birkaç yıl vergiden muaf tutulması gerekebilir ya da fetihten sonraki sınır koşulları savunma giderleri için masraf gerektirebilirdi (Géza Dávid, gelirlerini başta iç bölgelerden toplayan Budin beylerbeyi örneğini veriyor). Ayrıca Budin ya da Yemen gibi sınır bölgelerindeki kaleler veya donanma üslerinin bakım masrafları her zaman yerel olarak toplanan paralarla sağlanamayabilirdi; böylesi durumlarda sultan yerel kaynaklar yeterli boyuta ulaşana kadar komşu bölgelerdeki has gelirlerini buralara yönlendirir (örneğin Kahire'den Yemen'e) ya da doğrudan İstanbul'dan destek gönderirdi. Osmanlı yönetimi pragmatik olduğu kadar öngörülü ve sabırlıydı da.

Yukarıda kısaca aktarılan değişikliklerin açıklamamız gereken bazı et-

kileri olmuştur. Asya ticaretinin yeniden canlanması ve Akdeniz'deki ihracatın büyümesiyle daha fazla parasal gelirin elde edilmesi, sultanın hem kendi kapısını büyütmesine hem de imparatorluğun sınırlarındaki kaleler ve donanma üslerine daha fazla ödeme yapmasına olanak verdi. Bazı padişah kapısı birlikleri –hükümdarın önemli havas gelirlerinin bulunduğu– önemli eyalet merkezlerine ve sınır kalelerine yerleştirildi. Saliyaneli eyaletlerde ayrıca nakit parayla ödeme yapılan başka sınır birlikleri de vardı. Bu koşullarda "kapı"nın klasik tanımı biraz bulanıklaşıyordu. Mültezimler ve diğer tahsildarlar yani başkentteki hükümdarın ve vezirlerin görevlileri, bölgesel meselelerde daha başat bir hale geliyorlardı.

Tüm bu değişiklikler zaman zaman sancılı olan düzenlemeleri gerektiriyordu. Öncelikle bu gelişmeler daha büyük bir merkezi güce ve imparatorluğun haşmetinin –özellikle de Süleyman döneminde– daha açık bir şekilde sergilenmesine zemin oluşturuyordu. Saliyaneli eyaletlerin ortaya çıkması ve bölgesel görevlere yeniçerilerin atanmasıyla hem gelirler hem de masraflar anlamında kapı hesapları öylesine çeşitlendi ve karmaşık hale geldi ki padişah kapısında gittikçe bağımsız bir yönetim bölümü durumuna gelen bir finansal bürokrasi ortaya çıktı. Böylesi sorunları vezirlerin ve defterdarın –o zamana dek sadece kapının mali işlerine bakan sekreter, artık "devlet" haznedarı– idaresine bırakan sultan, yaşlılık döneminde, daha mesafeli, daha hükümdarane bir konum ve imgeye sahip bir hale büründü. Christine Woodhead'in söz ettiği üzere, kendi kapısının efendisi, hatta "savaşçı-hükümdar" gibi görece sınırlı rollerin ötesine geçti. Fakat Kanuni döneminin görkeminden sonraki onyıllarda, temelde aynı gelişmelerin, tebaadan gelir toplanmasında ya da görevlilerin kariyer şansları açısından olumsuz sonuçları oldu. Yüzyılın sonuna doğru parasal giderler parasal gelirlerden daha hızlı büyümeye başlayınca, Osmanlı mali yöneticileri, ilk hicri binyılın sonlarına doğru, 1591'de gümüş sikkelerin ayarını düşürme yoluna gittiler. Bu, başkentteki padişah kapısı birliklerinin ani ve sert tepkilerine yol açtı. Değişim öylesine acılıydı ki 16. yüzyılda ciddi –bununla birlikte genellikle Anadolu'nun Türk nüfusuyla sınırlı– bölgesel karışıklıklar söz konusu oldu.

Suraiya Faroqhi doğru bir biçimde Osmanlıların "gerileme"sini bu tarihle başlatmanın anlamsız olduğuna işaret ediyor. Son yıllarda Osmanlı tarihi araştırmacıları, Süleyman'ın "başarısız" haleflerinin döneminde başlayıp yüzyıllarca sürdüğü farz edilen bir "gerileme"yi tartışmaktan daha iyisini biliyorlar. Süleyman'ın oğulları ve torunları, sultan olarak, sadece, ilk olarak Süleyman'ın uzun saltanatı döneminde ortaya çıkan mesafeli imparatorluk geleneğinin sürdürücüleri oldular. Daha büyük kurumsal ve sos-

yal dalgalanmalar ve altüst oluşlara gelince, bunlar tamamıyla, sonuçta 17. yüzyılda yeni bir dengeye ulaşan bir geçiş döneminin özellikleri olarak görülmelidir. "Sorunlar dönemi" Osmanlıların kendilerine bin yıllık bir önemde görünmüş olabilir; biz ise bu dönemin özelliklerini, Osmanlıların, kendi sınırları ve yaşadıklarının ötesinde değişen ve genişleyen bir dünyanın sorunlarıyla başa çıkma çabalarının yansımaları olarak görmeliyiz.

AKDENİZ ÇATIŞMASI

ANN WILLIAMS

Osmanlıların Akdeniz'e ve bir deniz gücü olmaya yönelik artan ilgileri, İstanbul'un 1453'teki fethinin ve tam belirgin olmayan Bizans deniz sınırlarının Osmanlılara miras kalıp onları açık deniz politikalarının içine derinlemesine sürüklemesinin doğrudan bir sonucudur. Osmanlıların kapı eşiğindeki doğu Akdeniz zaten 1204'teki Dördüncü Haçlı Seferi'yle parçalanmış, Venedik ve Cenova ticaret kentlerinin himayesindeki bazı küçük güçlerden oluşan karmaşık bir ilişkiler ağına dönüşmüştü. Bu karışıklık 15. yüzyıl sonlarında İspanya'nın, Fransa'nın ve İtalya yarımadasındaki Kutsal Roma İmparatorluğu'nun Akdeniz'de daha geniş bir etkinlik kurma hevesleriyle daha da arttı. Ayrıca Papalık da, Osmanlı ilerlemesi çok tehdit edici bir görünüme bürününce ya da bölünmüş Hıristiyan kilisesi bu yönde baskı yapınca, haçlı bayraklarını ortaya çıkararak kutsal davayı sürdürdü.

1453'te Venedik'in hâkimiyeti ve stratejik bağlantıları, İtalyan lagünlerinden büyük Girit kolonisine ve Pera [Beyoğlu] ile İskenderiye'deki ticari merkezlere dek uzanıyordu. Yunanistan'da Negroponte gibi değerli bir ticari merkezleri, ayrıca güneyde Patras Körfezi'nin girişinde yer alan Lepanto'da [İnebahtı], Modon'da, Koron'da, Nafplia'da ve Monemvasia'da kaleleri vardı. Önce Bizanslılara, sonra da Osmanlılara kiraladıkları Naksos Adası'nı ve Tinos gibi küçük adalardaki kaleleri de ellerinde tutuyorlardı.

Koloni valilerinden ayrıntılı raporlar isteyen ve onların etkinliklerini denetlemek için komisyonlar gönderen Venedik yönetimi mülklerini sıkı bir kontrol altında tutuyordu. Cenova'nın yönetim biçimi bu kadar resmi değildi.[1] Ticari yatırımları Cenova hükümetinden çok, Banco di San Gi-

1 Venedikliler ile Cenevizlilerin Akdeniz'deki ticari etkinlikleri ve yerleşimlerinin bir özeti için bkz. G. L. Scammel, *The World Encompassed*, Londra, 1981, s. 86-224.

orgio yönetiyordu. Sakız Adası ve Midilli Adası gibi doğudaki mülklerinin çoğu, sık sık ana kente başvurmadan hareket eden bağımsız Cenevizli ailelerin ellerindeydi. Önemli bir üslerinin bulunduğu Kıbrıs, eski bir evlilik anlaşmasının koşulları uyarınca tekrar Venediklilerin eline geçtiği 1473 yılına kadar Lusignan hanedanının egemenliği altındaydı.[2]

Aslında Bizans İmparatorluğu'nun bir parçası olan Rodos 1309'dan beri St. Jean Şövalyelerinin işgali altındaydı.[3] Suriye'de ilk Haçlı Seferleri döneminde askeri-dinsel bir düzen kuran Şövalyeler, 1291'de Akka'nın düşmesinin ardından önce Kıbrıs'a, sonra da Rodos adalar grubu ve anakarada da Bodrum kalesi üzerine yöneldiler. Anakara kıyılarındaki Türk beyliklerinin başına bela olan küçük, fakat etkili bir deniz gücüydüler. 14. yüzyılda İzmir'i kırk yıldan fazla bir süre ellerinde tuttular.

II. Mehmed'in İstanbul'u aldıktan sonra İtalyan kentleriyle Osmanlılar arasında ticareti teşvik etmek istemesine karşın, Selanik'teki Venediklilerin kibirliliği 1463 ve 1479 arasında sürekli savaşa yol açtı.[4] 1470'te değerli Negroponte bölgesi üzerindeki kontrolünü kaybettikten sonra, Venedik, gelecek yüzyıl boyunca politikasını belirleyecek olan gerginliğin ilk sıkıntılarını hissetti. Akdeniz'deki hâkimiyetlerini hakkıyla savunmayı sürdürebilme sorunu, İtalyan anakarasındaki mülklerine yönelik tecavüzlere karşı korunma ihtiyacıyla karşı karşıya geldi. Mehmed, St. Jean Şövalyelerinin rahatsız edici deniz tacizlerine karşı mücadele etmek ve geleneksel düşmanla savaştığını göstererek Osmanlıların Anadolu beyliklerini ele geçirmesinin haklılığını kanıtlamak üzere, 1481'de Rodos Adası'na yönelik (sonuçsuz) bir kuşatmayla saltanat dönemini bitirdi. Aynı zamanda 1480-81'de, bir güney İtalya kenti olan Otranto'ya da kuvvet gönderdi. Bu hareket genelde, bir hükümdarın takatten düştüğü yıllarda sergilediği bir kapris olarak görülmüştür; fakat aslında bu durum, Napoli'nin Bizans tahtına yönelik, tarihten gelen taleplerini sürdürme hırsının Mehmed tarafından kavrandığını gösteriyordu.[5] Daha önce, Türklerle mücadelelerinde

2 Sir George Hill, *A History of Cyprus*, Cambridge, 1948, III, s. 657-764.

3 A. T. Luttrell, "The Hospitallers at Rhodes 1306-1421", *A History of the Crusades: III, The Fourteenth and Fifteenth Centuries* içinde, ed. H. W. Hazard, Madison, Wisconsin, 1975, s. 278-313.

4 H. İnalcık, "An Outline of Ottoman-Venetian Relations", *Venezia, centro di mediazione tra oriente e occidente (secoli XV-XVI): aspetti e problemi* içinde, ed. H.-G. Beck vd., Floransa, 1977, II, s. 83-90.

5 Palmeria Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany, New York, 1994, s. 51-56. Bu makalenin kaleme alınmasından sonra yayımlanan bu kitap, Osmanlıların Süleyman'dan önceki üç hükümdar döneminde de çok sağlam bir Akdeniz politikasına sahip olduklarını savunur. Kaynakçası,

Grek imparatorlarına yardım etme konusunda sergiledikleri gönülsüzlüğe karşın, Batı hükümdarları artık doğu Akdeniz'i tekrar Hıristiyanlığa kazandırma olasılığına ilgi duyuyorlardı.

II. Bayezid Akdeniz'de genişlemeye haleflerinden daha az ilgi gösteriyordu. Parasal açıdan fetih savaşlarına biraz ara vermek gerekiyordu; diplomatik açıdan ise, Osmanlı tahtında hak iddia eden Cem'in Batı'da olması, ihtiyatlı olmayı ve durumu sağlaştırmayı zorunlu kılıyordu. Fakat Bayezid'in saltanatının son yıllarına doğru, İran'daki Safevilerin iddiaları karşısında egemenlik açısından ve dinsel açıdan meşruiyet kazanma arzusu, Mısır'daki Memlüklerin yeniden harekete geçmesi ve Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki hevesleri, tüm bunlar düşman müttefik oluşumların tehdidini taşıyordu ve Osmanlıları doğu Akdeniz'de büyük bir gemi yapımı ve ticaret etkinliğine girmeye zorladı. Yine II. Bayezid'in hükümdarlığının son döneminde Venediklilere tekrar bir ders verme ihtiyacı ortaya çıktı ve iki devlet arasında 1499'dan 1502'ye dek bir savaş yaşandı. Çatışma alanının Adriyatik olması önemliydi. Venedik Adriyatik'i eskiden beri bir Venedik gölü olarak görüyordu; her iki kıyıdaki kentler Serenissima (Venedik) Cumhuriyeti'nin yörüngesine çekiliyor ve Korfu'daki Venedik askeri üsleri deniz girişini kontrol ediyordu. Mora'nın güneybatı bölümünde de Venedik gemilerine, doğu Akdeniz'e yaptıkları yolculukların sonraki aşamalarında koruma sağlayan kaleler vardı. Son Bizans hükümdarlarının gevşek otoritesi altında, tahkim edilmiş limanlar bölgeyi korsanlardan koruma anlamında sıcak karşılanıyordu; fakat Osmanlılar Bizans'ın amaçlarını miras alıp imparatorluğun Grek sınırlarıyla da ilgilenmeye başlayınca, hak iddia ettikleri sınırlar dahilindeki potansiyel düşman unsurların baskısına da dikkat etmeye başladılar.

1499-1502 savaşı sürecinde Venedikliler, Patras Körfezi'ni de koruyan kıstaktaki son anakara üsleri olan Lepanto'yu, ayrıca Mora'daki Modon, Koron ve Navarino kalelerini de kaybettiler. Osmanlıların bu yerleri kolayca ele geçirmeleri, Doğu ile Batı arasındaki deniz çatışmasının bu aşamasında sahip oldukları teknik üstünlüğün bir göstergesiydi. Guilmartin, güçlü kaleler tarafından desteklenen birleşik donanma gücüyle yapılan deniz savaşlarının 16. yüzyıl için bir kalıp oluşturacağına işaret etmiştir;[6] Modon ve Koron'un zayıf surları Osmanlı top ateşine karşı koyamadı.

John H. Pryor'ın *Geography, Technology and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649-1571* (Cambridge, 1988) adlı çalışmasının kaynakçasıyla birlikte bütünleyici bir okuma soğlar; bkz. aşoğıdo s. 43 dn. 12, s. 48-49.

6 J. F. Guilmartin, Jnr., "Ideology and Conflict: the Wars of the Ottomon Empire 1453-1606", *The Origin and Prevention of Major Wars* içinde, ed. R. I. Rotberg ve T. K. Rabb, Cambridge, 1989, s. 149-75.

1503'te yapılan antlaşma yedi yıllık bir genel barış sağladı.[7] Venedik çok sert bir şekilde cezalandırılamazdı; çünkü doğu Akdeniz'den gelen malların dağıtımındaki yardımı kaybedilemeyecek kadar değerliydi. Bunu, 1506'da Venedik'e Memlük elçisi olarak gönderilen Tagribirdi açıkça belirtmişti.[8]

1512'den sonra I. Selim II. Mehmed'in daha saldırgan politikalarına geri döndü. 1517'de Mısırlı Memlükler karşısında kazandığı büyük zafer, Osmanlılara Müslümanların kutsal yerleri olan Mekke ve Medine'nin muhafızlığını sağladı; onları aynı zamanda, daha önce Cidde açıklarında kazandıkları zaferle uzak tuttukları Portekizlilerle temas haline getirdi. Mısır üzerindeki denetim İskenderiye ile İstanbul arasında iyi bir deniz bağlantısı ihtiyacının da göstergesiydi. Mısır'dan gelen vergi kargoları, Yeni Dünya'dan İspanya'ya gelen değerli mallarla yüklü gemilere benzetilebilir. Osmanlılar bu deniz yolunun tacizlerden uzak bir hale gelmesini sağlamak zorundaydılar.

Bununla birlikte Venedikliler yeni Osmanlı topraklarından uzak tutulamazdı. 1520'de, Süleyman'ın tahta geçişinden sonraki bir ay içinde çıkarılan bir fermanla Venedik Cumhuriyeti'nin ticari imtiyazları onaylandı.[9] Hem Osmanlılar hem de Venedikliler Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki yayılışından endişe duyuyorlardı; İskenderiye üzerinden geçen geleneksel ticaret yolunu kendi çıkarlarına en uygun biçimde kullanmalarını sağlayacak düzenlemeleri yapma konusunda ortak bir niyete sahiptiler. Rodos'taki St. Jean Şövalyeleri bu kadar talihli değildi. Şövalyelerin kıyılara ve gemilere yönelik sert saldırıları hoş görülemezdi. Süleyman, II. Mehmed'in almayı başaramadığı Rodos Adası'nı kuşatmayı ilk işlerinden biri olarak görüyordu.[10] Şövalyelerin istihkâmları aşılmaz olarak tanınmakla birlikte, Rodos İstanbul'dan, uzun bir kuşatma göze alınmayacak kadar uzak mesafede değildi –özellikle de Batı'dan yardım gelme olasılığının çok zayıf olduğu koşullarda. Osmanlı donanması 1522 Haziran'ında Rodos'a ulaştı ve saldırı pozisyonu aldı; sultan, aralık ayında şövalyele-

---

7 J. von Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire Ottomon*, Fransızcaya çev. J. J. Hellert, Paris, 1836, IV, s. 174-77.

8 J. Wansbrough, "A Momluk Ambossador to Venice in 913/1507", *BSOAS* xxvi, 1963, s. 503-30.

9 K. M. Setton, *The Papacy and the Levant 1204-1571*, III: *The Sixteenth Centuıy to the Reign of Julius III*, Philadelphia, 1984, s. 183-84.

10 E. Rossi, *Assedio e conquista di Rodi nel 1522, secondo le relazioni edite ed inedite dei Tuchi*, Roma, 1927. Bu çalışma kuşatmayı anlatır, fakat Süleyman'ın bu fethe yönelik saiklerine açıklık getirmez.

rin kumandanı Philippe de l'Isle Adam'a adayı onurlu bir biçimde tahliye etmeleri için bir not gönderdi. Şövalyelerin çok az şansı vardı ve yanlarına taşınabilir mallarını alarak adayı terk ettiler; Avrupa'daki seyahatlerinde onları izleyen yaklaşık üç yüz Yunan Katoliği de onlara eşlik etti.[11] Böylece Süleyman, pek az tamire ihtiyacı olan ve Mısır'dan gelen değerli malları taşıyan gemilere büyük hizmet veren değerli bir kaleyi ele geçirmiş oldu.

Papa VI. Hadrian'a şahsen rapor veren l'Isle Adam, bir karşı sefer düzenlenmesi için Avrupa'daki hükümdarlar arasında üç ya da dört yıllık bir ateşkes talebinde bulundu. Teklifi hemen kabul görmedi. Avrupa'da iki büyük hükümdar karşı karşıya gelmişti: 1515'te Fransız tahtına geçen I. François ve 1516'da İspanya kralı, 1519'da da Kutsal Roma imparatoru olan V. Karl [Şarlken]. Rekabet alanları, Papalık ile Venedik'in kaçınılmaz bir biçimde çatışmaya girdikleri İtalya'ydı. François, VIII. Charles'dan[12] Napoli'ye yönelik Angevin talebini miras almıştı (VIII. Charles'ın erkek kardeşi XII. Louis'nin, yaptığı evlilik aracılığıyla Milano'ya yönelik talepleri vardı). V. Karl da, Aragon hükümdarlarının Angevin'lerden iktidarı devralmasından bu yana Napoli üzerinde hak talep ediyordu.[13] Özellikle, 1422-58 yıllarında Napoli kralı olan Aragon'lu Alfonso doğu Akdeniz'le çok fazla ilgileniyordu ve onun ölümünü izleyen bunalımlı yarım yüzyılda Napoli, Osmanlılara 1480'de Otranto'ya yönelik hareketlerine girişme cesareti veren bir iç rekabet sürecine girdi. Haçlı ideallerinin peşinde olan Karl, Napoli'nin kontrolünü hayati önemde görüyordu.[14]

François ve Karl papanın arzusuyla barış yapmaya hazır değildi. 1524'te Karl Marsilya'ya saldırdı. Kent o zamanlar Fransız krallığının bir parçası değildi; fakat orada üslenen bir İspanyol garnizonu François'yı ciddi bir biçimde tehdit edecekti. Bu girişimi engelleyen François Milano üzerine yürüdü ve Ocak 1525'te Papalık ile Venedik'in Karl'a karşı yaptı-

---

11 Papalığın çok yakınına gelerek rahata ermek için Girit, Sicilya ve Viterbo'ya gittiler. Bkz. aşağıda s. 44-45.

12 Bu iddia 1259'da, Sicilyalı Manfred, Empiro'lu II. Michael'in kızı Helen'le evlenip Michael'in Adriyatik kıyısındaki Valona ve Durazzo da içinde olmak üzere bazı kentleri drahoma olarak vermesine kadar geri gider. Michael'in kendisi de Konstantinopolis tahtı için İznik imparatoruyla rekabet ediyordu. Bu iddia Manfred'e, ondan da Sicilyalı Angevin hükümdarlarına geçti.

13 T. Pedio, *Napoli e Spagna nella prima meta del cinquecento*, Bari, 1971, s. 52-71; A. Ryder, *The Kingdom of Naples under Alfonso the Magnanimous: the Making of Modern State*, Oxford, 1976, s. 17-26.

14 M. H. Hantsch, "Le problème de la lutte contre l'invasion turque dans l'idée politique générale de Charles-Quint", *Charles-Quint et son temps* içinde, CNRS, Paris, 1959, s. 51-60.

ğı ittifaka katıldı.[15] Bununla birlikte imparatorluk ordusu bir ay sonra François'yı Pavia yakınlarında bozguna uğrattı ve yakaladı. Fransız kralının esir düşmesinin Hıristiyan güçler arasındaki çatışmayı durduracağını uman papa tekrar haçlı idealini canlandırmaya çalışmaya başladı.

Bu arada Venedikliler hızla, V. Karl'la ittifak yapmaya yöneldiler. Osmanlıları provoke etmekten endişe duymuyorlardı. 1524 Haziran'ında Venedik doçuna yazan Süleyman, doçun, kendisinin Adriyatik'teki korsanlık sorunu ile ilgili endişelerini paylaşması gerektiğini belirtti. Süleyman korsanların Osmanlı tebaasından olduğunu biliyordu ve onlarla ilgilenmesi için Bustan Reis komutasında beş gemi göndermeye hazırdı. İşbirliği içinde olsunlar ya da olmasınlar Venedikliler Osmanlıların Adriyatik'teki askeri varlığından rahatsızlık duyuyordu ve sonunda korkularında haksız olmadıkları ortaya çıktı. Angevinler ile Venediklilerin denetimi altında inişli çıkışlı bir süreç yaşayan Valona limanı (üzerinde hak talep eden diğer başka güçler de vardı), 1518'de Sinan Paşa'nın kontrolü altına girdi[16] ve 1530'larda Osmanlı deniz seferlerinin hazırlıklarının yapıldığı bir üs oldu. 1537'de Korfu'ya, 1570'te de Lepanto önlerine yönelik saldırılarda kullanıldı. Venedik işte bu yüzden, bir yandan imparatorla ittifak yaparak, bir yandan da Kutsal Birliğin içine çekilmemeye çabalayarak önlem almaya çalışıyordu.

Papalığın geleneksel olarak Napoli ve Sicilya hükümdarlarını onaylayıp onaylamama hakkına sahip olduğu kabul edildiğinden, VII. Clement, Pavia'dan sonra Napoli'ye yönelik egemenlik iddialarına da destek vermedi ve Napoli'yi Angevin davasının mirasçısı olan bir Fransız prensine vermeyi teklif etti. Karl buna, Roma üzerine yürüyerek ve 1527'de kenti yağma ederek, generali Lautrec'i de Napoli'yi kuşatmaya göndererek cevap verdi. Fransızlar Napoli'yi denizden kuşatmaya çalıştılar; fakat veba nedeniyle sayıca azalarak ve bitkin düşerek geri çekildiler. 1529 Cambrai antlaşmasıyla François Napoli'ye yönelik iddiasından vazgeçti. Daha önce Aragon Krallığı'nın bir parçası olan Napoli ve Sicilya V. Karl'ın Akdeniz imparatorluğuna katıldı.

Bu durum orta Akdeniz ve kuzey Afrika'daki İspanyol varlığını Osmanlıların daha da yakınına getirdi. İspanyollar, Mağribilerin 1492'de Granada'dan kovulmasının ardından 1497'de Melilla'yı, 1508'de Penon de Velez'i, bir yıl sonra Oran'ı ve 1510'da Cezayir ve Trablusgarp'ı ele

15 Setton, *Papacy and the Levant*, III, s. 216; "Les campagnes navales franco-ottomanes en Méditerranée au XVIe siècle", *La France et la Mediterran'e vingstept siècles d'interdépendence* içinde, ed. Irad Malkin, Leiden, 1990, s. 311-34.

16 W. Miller, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge, 1921, s. 429-44, Valona.

geçirdiler. Kurdukları askeri yapı (*presidio*), içinde bulunduğu ve kendisine düşman olan art bölgelerden yalıtılmış ve İspanya ile deniz yoluyla sağlam bir ilişki gerektiren bir garnizondu. Bu kolay bir düzenleme değildi; yine de Mağrib'in düzensiz siyasi ikliminde bir süre işlerlik kazandı. St. Jean Şövalyelerinin Rodos'u terk etmesinden sonra V. Karl onları, o zamanlar güya Sicilya'nın kontrolünde olan, ama aynı zamanda korsan saldırısı altında bulunan Malta ve Gozo adalarını almaya ikna etmeye çalıştı. Adalardan büyük olanında, Karl'ın Müslümanlar yerine Hıristiyanların elinde olmasını istediği önemli bir liman vardı. Sonuçta 1530'da Şövalyeler, aslında akıllarında daha gelişmeye açık topraklar –Sicilya'nın bir bölümü, Mora'da bir üs ya da geri alınmış bir Rodos– olmakla birlikte, Trablusgarp'ı savunma yükümlülüğünü de üstlenerek, bir top karşılığında Malta'yı kabul ettiler.[17]

Bu arada Osmanlılar da, İspanyol gücünün bu müthiş yoğunlaşması orta Akdeniz'e doğru genişlediğinden, Mağrib'deki politikalarla daha yakından ilgilenmek durumunda kaldılar. Mısır'ın fethiyle Osmanlılar, İslamın kutsal yerlerinin koruyucusu olarak, kuzey Afrika'daki Müslüman topluluklar üzerinde de nüfuz kazanmışlardı. 16. yüzyıl başlarında kuzey Afrika'ya hâkim üç hanedan vardı: Tunus'ta Hafsiler, Telemsen'de Zayaniler, Fas'da Vattasiler. Bu sultanlıklar, hiçbir zaman kontrol altına alamadıkları iç kesimlerin göçebe kabilelerinden korkarak, işlerinin bozulmasından endişe eden tüccar gruplarından aldıkları destekle, kentlerde sıkı bir biçimde üslenmişlerdi. Osmanlı müdahalesi için ilk gerekçeyi, 1487'de Osmanlılarla Memlüklerden yardım isteyen ve bunu 1492'den sonra daha da ısrarla yapan, İspanya Müslümanları sağladı.[18]

Osmanlılar korsan Kemal Reis'i İspanya kıyılarını incelemek ve kuzey Afrika kentlerindeki Müslüman liderlerle ilişkiler kurmak üzere görevlendirdiler. Bicaye ve Cerbe'de üslenen Kemal Reis birkaç yılını Sicilya ve güney İtalya kıyılarına yönelik akınlarla geçirdi. I. Selim 1512'de tahta geçtiğinde başka iki korsan, Barbaros kardeşler, korsanlık etkinlikleriyle ün kazanmış durumdaydılar. I. Selim'in kardeşi Korkud tarafından desteklenen Barbaros kardeşler, hamileri saltanat kavgasında yenilince cezalandırılmaktan korkarak V. Muhammed'in himayesinde Tunus'a çekilerek La Goletta limanına sığındılar.

Barbaros Hayreddin ve Oruç Reis, köken olarak, hem Müslüman hem de Hıristiyan donanmaları için denizci sağlayan bir Yunan adası olan Mi-

17 *Archives of the Order of Malta* [Malta Tarikat Arşivi], Arch. 59 Lettere di Castiglia, Portogallo ed Aragona (1522-1704), Mektup 14-19, 23.

18 A. Hess, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth Century Ibero-African Frontier*, Chicago, 1978, s. 46.

dilli'liydiler.[19] Kuzey Afrika hükümdarlarıyla Osmanlılar arasında bağlantı kurmaya uygun bir konuma sahiptiler. İki yıl içinde, kendisi de bir korsanın yeğeni olan coğrafyacı Piri Reis'in aracılık etmesiyle Selim'e yaklaştılar. Yaptıkları işe önem veren Selim onlara sadece ödüller ve hediyeler değil iki de kadırga verdi –kadırgaların pratik önemi daha büyüktü.

Barbaroslar bu gemilerle İspanya Müslümanlarına yardım etmek için batı Akdeniz'e yöneldiler ve kuzey Afrika'daki İspanyol kentlerine saldırıya geçtiler.[20] Bicaye'yi almaya yönelik ilk girişimleri başarısızlığa uğrayınca, 1516'da Cezayir'in Müslüman hükümdarına, limanın girişinde küçük bir ada olan ve İspanyolların Müslümanlardan vergi talep etmesini mümkün kılan Penon de Argel'deki İspanyol garnizonunu oradan çıkarmakta yardım etmeye razı oldular. Oruç Reis yine hemen başarıya ulaşamadı; fakat bu girişim ona Cezayir hükümdarının kutsal savaş konusundaki bağlılığını sorgulama ve sonuçta kentin hâkimi olma şansını verdi. Oruç bir yıl sonra yani 1517'de, tüccarların İspanyollara karşı yardımı sıcak karşıladığı Telemsen üzerine harekete geçti. Burada da yönetimdeki Zayani sultanını devirerek yerine geçme fırsatını yakaladı. Artık Mısır fatihi olan Selim de bu aşamada bağımsız Tunus ve Fas sultanlarını dengede tutma ve onları İspanyolların üzerine yürümeye teşvik etme konusunda o bölgede uyumlu bir yönetici bulundurmanın değerini anlamıştı. Bu gelişmeler, İspanya kralı V. Karl'ın kuzey Afrika'daki kale kentleriyle tekrar ilgilenmeye başlamasıyla aynı zamana denk geldi.

1518'de Cezayir ve Telemsen'e yönelik ilk İspanyol saldırısında Oruç Reis yenilgiye uğradı ve öldürüldü. Bunun üzerine kardeşi Barbaros Hayreddin, daha fazla yardım için Selim'e başvurmak ve onun himayesine girmek durumunda kaldı. "Bu dönemden sonra, 1517 ile 1520 arasında, Osmanlı komutanları Cezayir'de yeni bir Müslüman hanedanının gelişini bildiren sembolik gösteriler sergilediler; Türk sultanının adı cuma namazında okundu ve paraya yazıldı".[21] Bununla birlikte Barbaros'un sorunları bitmemişti; 1520'li yılları –Süleyman'ın Belgrad'la (1521) ve Macaristan'daki Mohaç seferiyle (1526) meşgul olduğu, Karl'ın ise Komunero ayaklanmasıyla (1520-21) uğraştığı dönem– İspanya Müslümanlarının akışını, otoritesini desteklemek üzere kullanarak Cezayir'deki hükümranlığını sağlamlaştırma ve Kabili'deki Berberileri ele geçirme çabasıyla geçir-

19 R. Le Tourneau, "Arudj", *EI²*, I, s. 677-78; A. Galotta, "Khayr al-Din Barbarossa", *EI²*, IV, s. 1157-58. Barbaros hakkındaki en iyi anlatım için bkz. Enver Ziya Karal, "Barbaros Hayreddin Paşa", *İA*, 2, s. 311-15.

20 Hess, *Forgotten frontier*, s. 60.

21 *Age*, s. 67.

di. Sonunda Mayıs 1529'da İspanyolları Penon de Argel Adası'ndan sürmeyi de başardı.

1530'ların başlarında, artık deneyim kazanmış olan Barbaros, kendine uygun bir hasımla karşı karşıya geldi. V. Karl, Kutsal Roma İmparatoru olarak, Alman topraklarında Protestanlığın yayılmasından ve hem kendi Balkan sınırlarındaki hem de Akdeniz'deki Osmanlı tehdidinden son derece kaygılıydı. Deniz sınırlarını gözetmesi için Cenovalı amiral Andrea Doria'yı görevlendirmişti. Doria'nın 1530'da Chercel'e yaptığı saldırı Barbaros tarafından geri püskürtüldü. İspanyollar buna ertesi yıl Oran yakınlarında kazandıkları bir zaferle cevap verdilerse de Mağrib'de geçici bir eşitlik durumu söz konusuydu. Osmanlıların Balkanlar'daki ilerleyişinden endişelenen V. Karl, denizde yürüttüğü savaşı Mora'ya geri kaydırdı. 1532'de, güçlü Malta kalesini bırakabilmeyi uman St. Jean Şövalyelerine büyük heyecen veren bir kararla Koron'a saldırdı. Karl ayrıca Batı Hıristiyanlarıyla Ortodoks Hıristiyanlar arasındaki birliğinin yeniden canlanması beklentisini taşıyordu.[22] Hıristiyanlar Mora'da yeniden geçici bir yer ele geçirdiler; fakat Süleyman tepki vermekte gecikmedi ve 1534'ün başında, Osmanlı donanmasına kapudan paşa olarak atadığı Barbaros Hayreddin'i gönderdi. Bu atama Barbaros'a verilmiş bir güven oyu ve sultanın Akdeniz'deki sınırlarına yönelik bağlılığının kanıtıydı. Barbaros aynı yıl İspanyolları Koron'dan çekilmeye zorladı ve Tunus'a geri dönerek Hafsilerin iktidarına son verdi.[23] Bu onu Sicilya'nın endişe duyulacak kadar yakınına getirdi.

Papa VII. Clement 1534 Eylül'ünde öldü ve yerine, V. Karl'ın daha sıcak baktığı, Farnese ailesinin yaşlı bir üyesi olan Papa III. Paul geçti. Karl Papalıkla daha sıkı ilişkilere yönelince, François Osmanlılarla bir ittifak arayışına girdi ve Şubat 1535'te, Sicilya ve Sardunya'ya ortak bir saldırı teklif etmek üzere, St. Jean Şövalyelerinden Jean de la Fôret'yi İstanbul'a gönderdi.[24] Süleyman henüz Karl'ı açıktan tahrik etme niyetinde değildi; fakat bu görüşmeler, Fransızlarla o yıl yapılan ve Fransız tüccarlarına Osmanlı İmparatorluğu topraklarında ticari haklar, Osmanlı donanmasına da Lion Koyu'nda demirleme izni sağlayan ticari antlaşmanın yolunu açtı.

Karl'ın, Tunus'un fethine yanıtı, Hafsi hükümdarı Mulay Hasan'ı yeniden iktidara geçirmek üzere Kuzey Afrika'ya 400 gemi ve 26.000 adamdan oluşan bir donanma göndermek oldu. Barbaros'un püskürtülmesinin

---

22 Rum Ortodoks topluluklarının çoğu Osmanlı yönetimini Batı Hıristiyanlarınınkine tercih ediyordu.

23 W. Miller, *Latins in the Levant*, Londra, 1908, s. 505-7.

24 Setton, *Papacy and the Levant*, III, s. 392.

ardından İspanyollar Tunus'u tamamen yakıp yıktılar; vergi karşılığında Hafsilere geri verilen kent, iktidarın yeniden eski gücüne ulaşamayacağı kadar zayıf bir durumdaydı. İspanyollar ise La Goletta'yı takviye ettiler; ancak Karl *presidio* sistemini iç kesimlere doğru yayma niyetinde de değildi. Sonraki altı yıl boyunca, Barbaros'un gemilerinin Sicilya ve güney İtalya limanlarına doğru akınlarına devam etmesine, özellikle 1537'de Otranto'ya sembolik bir saldırı düzenlenmesine karşın, Kuzey Afrika'da başka Hıristiyan saldırısı görülmedi.[25]

Venedikliler Osmanlıların Valona'daki hazırlıklarının tamamen farkındaydı ve 1536'nın sonuna doğru Kandiye, Korfu, Zante, daha yakındaki Dubrovnik ve Venedik'in kendisinden de takviyelerle birlikte donanmalarını yirmi yedi kadırgadan altmış kadırgaya çıkardılar.[26] Aynı dönemde Venedik doçu, bir yandan sultanın, Venedik Cumhuriyeti'nin açıkça Fransız-Osmanlı ittifakına katılması çağrısını savuşturmaya çalışıyor, öte yandan da papanın Osmanlılara karşı oluşturmaya çalıştığı Kutsal Birliğe girmemeye çabalıyordu. 1537 yazında içinde 170 kadırganın bulunduğu 320 gemilik büyük bir Osmanlı donanması Valona'ya ulaştı ve batı Akdeniz'e doğru yelken açmamasına karşın, eylülde İstanbul'a dönerken yolunun üzerindeki Korfu'yu harabeye çevirdi. Doç artık, 1538 Şubat'ında, Osmanlılara karşı Papalık ve V. Karl'la bir savunma ve saldırı birliğine ikna olmuştu. Venedik giderlerin üçte birine yakınını karşılayacaktı; Papalık altıda bir oranında katkıda bulunacak, geriye kalan da imparatora ait olacaktı. Girişimin iddialı yapısı, ganimetlerin paylaşılması konusundaki anlaşmalardan da anlaşılıyordu. Karl İstanbul'un hâkimi olacaktı (Napoli'nin eski iddialarının cüretli bir biçimde yeniden dillendirilmesi); Venedik Koron'u yeniden kontrolüne alacak, Valona'ya ve Kataro'nun ağzındaki Kastelnuovo'ya sahip olacaktı; St. Jean Şövalyeleri ise Rodos'u yeniden elde edecekti. Donanma hazırlıkları yapıldı. Venedik ve Papalığın gemileri yaz başında Korfu'da buluşmak üzere ayarlandı. Doria eylüle kadar gelemedi.[27]

Bu arada Barbaros kuzey Afrika'dan kendisine katılan kuvvetlerle birleşip Mora'yı dolaşarak Yunanistan'ın batı kıyılarına, Preveze Körfezi'ne ulaşmıştı. Limanın girişindeki kalenin topları ve bataryalar ona iyi bir ko-

---

25 G. Coniglio, *Il vicerengo di Napoli e la lotta tra Spagnoli e Turchi nel Mediterraneo*, Napoli, 1987, s. 6-7.

26 Setton, *Papacy and the Levant*, III, s. 401-28.

27 J. Guilmartin, Jnr., *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge, 1974, s. 43-45. Çalışmada Doria'nın Cenova'nın elindeki Sakız Adası'nı korumak için Osmanlılarla anlaşma girişiminde bulunduğu öne sürülüyor.

ruma sağlıyordu. Doria, sayısal üstünlüğüne karşın, kaleyi almayı başaramadı ve Barbaros tarafından kovalanarak, gemileri harap bir halde geri çekilmeye karar verdi.[28] Geri çekilen donanma sonuçta Kastelnuovo'yu ele geçirdi; ancak sadece bir yıl sonra Barbaros'a vermek zorunda kaldı. Böylece Adriyatik'te inisiyatif Osmanlılara geri döndü ve Venedik'in, Kutsal Birliğe yönelik hiçbir ilgisi kalmadı. Venedik Cumhuriyeti 1540 Ekim'inde sultanla yaptığı antlaşmayla 300.000 düka altın tazminat ödemeyi ve Mora'daki Nafplia ve Monemvasia kalelerini teslim etmeyi kabul etti.[29]

Aynı yıl Fransa ile İspanya arasında da, Fransa kralının Milano'ya yönelik talebinden vazgeçtiği 1540 antlaşması yapıldı. Karl kenti oğlu Felipe'ye verdi. Bu durum Karl'a Mağrib üzerinde yoğunlaşma yolunu açtı. 1541 baharında Cezayir'e büyük bir kuvvet gönderdi. Kuşatma, İspanyol kuvvetlerini perişan eden ve sonuçta donanmanın dağılmasına yol açan olağanüstü hava koşulları yüzünden sonuçsuz kaldı.[30] Fırtınada 140 gemisini kaybeden Doria geri çekildi; geri çekilirken on gemi daha kaybetti. Karl'ın saygınlığı hem Doğu'da, hem de Batı'da ciddi bir darbe yedi. François 1542'de imparatora karşı yeniden savaş açtı. Bir yıl sonra da Barbaros Nice'e saldırdı ve cesaret edip kışı Toulon'da geçirdi; ihtiyaçları Fransızlarca karşılandı.[31] Mayıs 1544'te İstanbul'a dönerken İtalyan adalarına ve Napoli'nin güneybatı kıyısına saldırıda bulundu.

Karl hemen yeni bir donanma kuracak konumda değildi; kara savaşında bir süre nefes alma arzusu da bunun üstüne eklenince, 1544 Mayıs'ında François ile barış yaptı. Bu arada Papalık, donanmasının bakımına yardım için verilen ondalık vergi karşılığında Venedik'in doğu Akdeniz'le ticaretini engellemeye çalışıyordu. Bu yasağın kabul edilmesi mümkün değildi. Venedik Cumhuriyet'i bir yandan para sağlayarak Papalığı hoşnut etmeye, öte yandan düşmanlarıyla görüşme yaparak Osmanlıları kızdırmamaya –özellikle de yeni veziri azam Rüstem Paşa'yı memnun etmek selefini memnun etmekten daha güç görünüyordu– çalışmak gibi çifte sorun yaşıyordu.[32] Tahtı terk etme niyetindeki V. Karl Balkanlar'da ateşkes yapılmasını görüşmek üzere İstanbul'a bir elçi gönderdi; barışı –eğer Tu-

---

28 *Age*, s. 42-56.

29 Miller, *Essays*, s. 373. Venedik'in elinde artık sadece İyonyo sömürgeleri Porgo ile Butrinto, ayrıca Kıbrıs, Girit, Tinos ve altı İyonyo adası vardı.

30 Hess, *Forgotten Frontier*, s. 74.

31 Setton, *Papacy and the Levant*, III, s. 472.

32 Setton, *Papacy and the Levant*, III, s. 475, no. 100'de Venedik'in mektubu ve Rüstem Paşo'yo gönderilen hediyelerin listesi aktarılır.

nus'taki Hafsi sultanına ihanet etmeden yapılabilirse– Magrib'e kadar genişletme umudundaydı.

Barbaros Hayreddin temmuzda öldü ve yerine, kapudan paşalığa, bir korsan değil, İstanbul eğitimli bir yönetici olan Sokollu Mehmed geçti. Bu atama, kuzey Afrika topraklarının Osmanlı İmparatorluğu'na daha da yakınlaştırılacağının işaretlerini veriyordu. 1548'de Karl ile Süleyman arasında beş yıllık bir barış anlaşması imzalandı. Anlaşma Mağrib'de bir ateşkes yapılmasını da içeriyordu; fakat bu, Fas'taki Saadi hanedanına karşı hareketlenen Osmanlıların buradaki konumlarını sağlamlaştırmasını engellemedi. Bu hanedan 1510'lardan beri, Taroudant'ta üslenen bir kara devleti kurma çabasındaydı. Onların güneydeki cihadı Osmanlıların genişleyen nüfuzuyla çatıştı ve 1550'de Telemsen'i alma girişimleri, Osmanlıları bu saldırıyı püskürtmek üzere batıya çekti. Bir yıl sonra Osmanlı deniz kuvvetleri, St. Jean Şövalyelerinin Malta'daki üslerinden zorlukla ellerinde tuttukları Trablusgarp'ı aldı. Kenti alan kişi, Batı söylencelerinde Barbaros'un halefi olan Turgut Paşa'ydı.[33] Buna karşılık olarak Karl, St. Jean Şövalyelerini savunması zayıf el-Mehdiyye'yi almaya ikna etmeye çalıştı; fakat sınırlı insan güçlerini daha fazla zorlamak istemeyen Şövalyeler bunu akıllıca reddettiler. Bu kent de 1554'te terk edildi ve böyleçe Tunus kıyısında daha da geniş bir arazi Osmanlıların eline geçti. Osmanlılar, 1552'den sonra Cezayir valisi olan Salih Paşa'nın komutasında iç kesimlere, Saadilerin üzerine de yürüdüler. Fas kenti ele geçirildi ve bir kukla yönetici atandı.

Batı Avrupa'daki durum değişmeye devam ediyordu. I. François 1547 Mart'ında ölünce onun yerine geçen II. Henri imparatorla olan barış antlaşmasını yeniledi. Osmanlılar buna müdahalede bulunmadılar; çünkü doğu sınırlarında, İran Safevileriyle savaşmakla meşguldüler. Hem İtalya, hem de Akdeniz'deki Papalık politikası her yeni papayla birlikte değişiyordu; 1555'te seçilen papa IV. Paul, Valois'yı Habsburglar'a karşı kışkırtarak yine tehlikeli bir oyuna girişti. Napoli kralı, Milano dükü ve Karl'ın varisi olan Felipe, 1554 Temmuz'unda Mary Tudor'la nişanlandı. Böylece Fransa diplomatik açıdan kuşatılmış ve yalnız bırakılmış oldu. Papa Napoli ve Milano'yu Fransa'ya, Sicilya'yı da Venedik'e vaat ederek imparatorluğa karşı bir birlik önerdi. V. Karl tahtı terk ettikten sonra imparatorluğun tüm sorumluluğunu üstlenmek durumda olan Felipe için güç bir durum söz konusuydu; 1556'da Karl'ın yerine geçer geçmez bulduğu çö-

33 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, Ankara, 1983, s. 384-90.

züm Cambrai'de Fransa'yla beş yıllık bir mütareke yapmak oldu. Venediklilerin, Süleyman'ı Felipe'nin içinde bulunduğu güçlükler konusunda bilgilendirmekte hızlı davranmalarına karşın, İstanbul'da o sıralarda yaşanan büyük bir depremden dolayı, Osmanlıların hemen batıya sefere çıkmaları pek olasılık dahilinde görünmüyordu.[34]

Papa IV. Paul yine de imparatora karşı muhtemel bir savaşa karşı hazırlıklarını sürdürdü. Karl'ın tahtı bırakmasının hemen öncesinde, Alva dükü Napoli'den Roma üzerine yürüyeceği bir saldırının peşindeydi. Hem papa, hem de Felipe Venedik'i kendi yanlarına kazanmaya çalıştılar; fakat Süleyman'ı barıştan başka hiçbir şey istemedikleri konusunda ikna etmek için Rüstem Paşa'ya bir elçilik heyeti gönderen Venedik Cumhuriyeti, her zamanki gibi, çatışmadan uzak kalmaya çalıştı. Venedik Papalık ve İspanya kralı arasında güvenilir bir arabulucu olmaya çalışıyorlardı; ama bir yandan Felipe'nin, ordularının onların topraklarından geçmesine izin vermelerini istemesiyle, öte yandan Paul'un eğer ona geçiş sağlamazlarsa Osmanlılarla ittifak yapıp onları Adriyatik kıyılarına saldırmaya ikna edeceği şeklindeki sürpriz tehdidiyle her iki tarafça da yıpratıldılar. Mart 1557'de Kardinal Carafa Süleyman'a, onu Macaristan'da sonuçsuz bir savaşı sürdürmektense Napoli ve Sicilya'ya bir donanma göndermeye ikna etmek amacıyla bir mektup gönderdi. Bununla birlikte İtalya'daki karmaşa sultanın işine geliyordu; tarafları –özellikle de Fransa Felipe'yle yapılacak ateşkesi desteklemeye ve Napoli'ye kuvvet göndermeye ikna olmuşken– kendi sorunlarıyla baş başa bırakabilirdi. Fransa'nın St. Quentin'de bozguna uğraması ve Alva'nın Roma üzerine yürümesi papayı 1557 Eylül'ünde bir barış anlaşması yapmaya zorladı (büyük Tiber taşkınıyla birlikte hatırlanacak bir gelişme).

Aynı ayın sonunda II. Henri'nin elçisi Süleyman'dan Valona'ya, oradan da Napoli'ye asker ve donanma göndermesini istemek için tekrar İstanbul'a geldi. Elçi ayrıca iki milyon düka altın borç talebinde de bulundu. Daha çok Macaristan'la ve kendi iç meseleleriyle ilgili görünen Süleyman bu isteklere cevap vermedi. Yine de Nisan 1558'de Osmanlı donanması Çanakkale Boğazı'nı geçerek denize açıldı ve rotasını yavaş yavaş batıya çevirdi. Hazirana doğru, Venedikliler için bir alarm işareti anlamına gelecek şekilde, Zante açıklarındaydı; fakat daha sonra hızla Napoli Körfezi'ne döndü ve Sorrento'yu yağmaladı. Ardından batı Akdeniz'e doğru yoluna devam etti ve önceden planlandığı gibi Korsika'da Fransız donan-

34 Setton, *Papacy and the Levant, I: The Sixteenth Century From Julius III to Pius V*, s. 647.

masıyla buluşmak yerine Minorka'da demirledi. Osmanlı donanması dönüş yolculuğunda Cenova'da durdu ve burada iyi bir biçimde karşılandı. Fransızlar sözde müttefiklerinden –özellikle de Osmanlılardan yardım umarak İspanyollarla ateşkeslerini bozmuşlarken– destek göremememekten rahatsızdılar.

Osmanlıların müttefikliğindeki belirsizlik ve II. Felipe'yle barış yapma ihtiyacı Fransa'yı 1559 Nisan'ında Cateu Cambrésis antlaşmasını yapmaya sevk etti. Evlilik ilişkileri tarafları aile ilişkilerine soktu ve İspanya Napoli Krallığı ile Milano Dükalığını elinde tutmaya devam etti. Cenova Fransızların Korsika'daki limanlarını ve kalelerini devraldı ve iki devlet ticari anlaşmalarla yakınlaştılar. Aynı yıl hem Papa IV. Paul hem de II. Henri öldü. II. Henri ölürken zayıf kişilikli oğlu II. François'yı Guise hizbinin eline bıraktı. Fırtınalar koparacak bir şekilde IV. Pius'un papa seçilmesi ve eski papanın hizbinin cezalandırılması Roma'nın dikkatini bir süre için dış meselelerden uzaklaştırsa da, Pius, reform çalışmaları ve Osmanlı ilerleyişine karşı koymasıyla tanınan bir papa olmakta kararlıydı. Doğu Akdeniz'deki Latin piskoposluklarına yapılan yeni atamalara özel bir ilgi göstererek piskoposların piskoposluk bölgelerinde ikâmet etmelerinde ısrar etti ve Cerbe Adası'na yönelik bir Hıristiyan saldırısı teklifiyle fiilen ilgilendi.

II. Felipe'nin aklı hâlâ, artık Turgut Reis'in kontrolü altında olan Trablusgarp'ın kaybedilmesindeydi. Felipe, St. Jean Şövalyelerinin 1557'de seçilen yeni yöneticisi Jean de la Vallette tarafından destekleniyordu. Şövalyelerin çıkardığı en yetenekli yöneticilerden biri olduğunu kanıtlayacak olan la Vallete, düşman bir kuvvetin Malta ve Sicilya'ya bu kadar yakın olmasının yarattığı tehlikelerin tamamen farkındaydı. Felipe tarafından düzenlenen ve Medina Celi Dükü'nün komutası altındaki bir donanma Aralık 1559'da, daha önce planlanan yaz randevusundan daha geç bir tarihte, Şövalyelerin filosuyla buluşmak üzere Messina'dan Malta'ya doğru denize açıldı. Kötü hava koşullarının yavaşlattığı donanma sonunda martta Cerbe'ye ulaştı. Göründüğü kadarıyla yerel şeyhle de anlaşarak ada ele geçirildi.[35] Trablusgarp'ta Turgut Reis'e yönelik Hıristiyan saldırılarında üs olarak kullanılmak üzere kale yeniden inşa edildi. Bu esnada Piyale Paşa, Turgut Reis'e yardım için bir donanmayla İstanbul'dan yola çıktı. Medina Celi doğrudan bir çatışmaya hazır değildi. Osmanlı donanması 1560 Mayıs'ında kaçmaya çalışan Hıristiyan gemilerini yakaladı ve çok sayıda askeri esir aldı. Cerbe'de yaklaşık 5000 kişilik garnizon deniz desteğinden mahrum kaldı; yine de seksen iki gün direndiler ama so-

35 Setton, *Papacy and the Levant*, III, s. 760.

nunda 31 Temmuz'da yenilgiye uğradılar. Dönüş yolunda gösterişli bir biçimde Augusta'ya saldıran ve burayı yakan Piyale Paşa Korfu'yu geçip esirlerini sergilemek ve Hıristiyanların acizliğini göstermek üzere Preveze'ye doğru yoluna devam etti.

Akdeniz'deki bu son başarı, iç ayaklanma sorunlarıyla meşgul olan Süleyman'ı rahatlattı. Batı'da ise IV. Pius on yıldan daha fazla bir süre önce başlamış olan reform programını tamamlamak üzere Trent'te Kilise Meclisi'ni yeniden toplama niyetindeydi. Yapılan uzun tartışmalarda zaman zaman, Osmanlılara karşı bir Hıristiyan seferi düzenlenmesi meselesi gündeme geldi. St. Jean Şövalyelerinin ikinci yöneticisi ve "hatibi" olan Martin de Rojas Portalrubio, 1563'te, Malta'nın savunmasızlığı ve Osmanlılarla onların kuzey Afrikalı müttefiklerine karşı esaslı bir mali yardım ihtiyacıyla ilgili bir konuşma yaptı. Bununla birlikte ufukta pratik bir yardım görünmüyordu ve Osmanlı donanmasının 1561'den 1564'e kadarki üç yıl içinde Batı'ya yönelik bir harekete girişmemesi bir şanstı. 1562 Kasım'ında sultanla imparator arasında sekiz yıllık bir ateşkes anlaşması –Turgut Reis'in korsanlarının İtalya'ya ve adalara olan akınlarına devam etmesini engellemese de– imzalandı.

Bu barış dönemi İstanbul'da bir donanmanın hazırlanmakta olduğu haberlerinin gelmesiyle 1565 Mart'ında sona erdi. Venedikliler Kıbrıs, Girit ve Korfu'yu savunmak üzere hazırlık yaptılar; fakat komutanlarına, eğer kaçınma olanağı bulabilirse Osmanlılarla çatışmaya girmemeleri yönünde talimat da verdiler. Venedik Cumhuriyeti Adriyatik'te Uskoklar, Zante ve Korfu'da da Mağrib korsanları tarafından yağma edilmiş, para ve insan gücü kaynaklarının sınırlarına dayanmıştı. Bununla birlikte la Valleta, Osmanlı donanmasının hedefinin –gerçekten de Süleyman'ın, mantıklı bulduğu bir hareket olarak– Malta olduğuna inanıyordu. Ada, bir yandan Trablusgarp'taki Turgut Reis'in yardıma çağrılabileceği, bir yandan da İstanbul'dan gidilebilecek uzaklıktaydı. Adanın büyük limanı ise Osmanlıların elinde Sicilya ve Napoli için sürekli bir tehdit oluşturacak ve Magrib'deki kalelerle birlikte orta Akdeniz'deki deniz yollarını kontrol edecekti.[36]

Şövalyeler ciddi bir saldırı için yeterince hazır değildiler. Yüksek burnun üzerindeki St. Elmo Kalesi'nin koruduğu Sciberras Tepesi'nin çorak, yüksek arazisini bırakıp ana limanın batı kıyısında yer alan Birgu'da konumlanmışlardı. Osmanlılar ile korsan kuvvetleri 1565 Mayıs'ında, Sci-

36 Malta'nın seçilmesindeki nedenler ve kuşatmanın gidişatı için bkz. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, s. 176-93.

berras Tepesi'nin diğer tarafındaki Marsamuscetto limanından karaya çıktılar. Osmanlı kuvvetleri tahminen 36.000 savaşçıdan oluşurken, savunma ancak 2500 kişi civarındaydı (bunların da sadece 500'ü Şövalye, 400'ü İspanyoldu; geriye kalanlar kötü donanımlı Maltalılar ve yerli tüccarlardı). Sicilya Valisi Don Garcia de Toledo, denizden destek sözü verdi. Kuşatılan St. Elmo Kalesi 18 Haziran'a kadar direndi ve ele geçirilmesi Turgut Reis'in yaşamına mal oldu. Uzun süren St. Angelo Kalesi ve Birgu kuşatması 8 Eylül'e, Don Garcia'nın donanması yardıma gelene dek devam etti. Şövalyeler Don Garcia'nın gecikmesini bir ihanet olarak gördüler; fakat geriye bakıldığında bunun doğru bir taktik hareket olduğu ortaya çıkmaktadır.[37]

Malta'nın alınamaması, Süleyman'ın Akdeniz'deki yayılışının hazin sonu olarak görülebilir; ne var ki Süleyman'ın ve haleflerinin olayı böyle değerlendirdiğine dair pek fazla kanıt yoktur. Bu bir terslikti, ama daha sonra üstesinden gelinebilecek bir terslik. Hıristiyanlara yönelik gaza saldırıları, –özellikle de Akdeniz'de– yerleşme ve kaynaklarını sağlamlaştırmalarına izni vermeyecek şekilde sürekli olarak hedef değiştirmelerini gerektiriyordu.[38] Osmanlılar 1566'da, Ceneviz birliklerinin Osmanlı Anadolu'sunun çok yakınında huzursuz bir durum yarattıkları Sakız Adası'nı almaya karar verdiler ve bunda da başarılı oldular. Piyale Paşa daha sonra, ihtiyaçlarını karşıladığı Navarino ve Modon üzerinden, yavaş yavaş Adriyatik'e doğru hareket etti. Valona ve Korfu arasında karaya bir kuvvet çıkardı; fakat yerel unsurların saldırısına uğradı. Bunun ardından donanma daha kuzeye, Fiume ve Trieste'ye doğru yelken açtı. Venedik'in kendi konumu hakkındaki bildik kaygısı 1540 barış antlaşmasını teyit eden II. Selim tarafından yatıştırıldı.[39]

Batılılar Malta kuşatmasının kaldırılmasını çok daha dramatik bir dönüm noktası olarak değerlendirdiler. Bunu izleyen yıllarda Kutsal Birlik oluşturuldu ve Avusturyalı Don Juan komutasında kurulan donanma 1571'de İnebahtı zaferine imza attı. Hem Malta'nın kurtuluşu hem de İnebahtı'daki başarı Batı'da sevinç gösterileri ve kilise çanlarıyla kutlandı. Buna karşın Osmanlılar yine pek fazla telaşa kapılmadılar ve 1571'de kaybettikleri donanmalarını hızla yeniden kurdular.[40] 1580'de, Osmanlılarla

---

37 *Age*, s. 191-93.

38 Bkz. dn. 6.

39 P. P. Argenti, *Chius Vincta*, Cambridge, 1941, s. 69-70.

40 A. C. Hess, "The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean history", *Past and Present*, 57 (1972), s. 53-73.

İspanya arasındaki açık savaşın durduğunu ilan eden bir barış antlaşması yapıldı. Fakat bu, Akdeniz'in karakteristik bir özelliği olarak devam eden Müslüman ve Hıristiyan korsan gemilerinin "sınırlı savaş"ını her zamanki gibi pek engellemedi. 16. yüzyılda Hıristiyanlar arasındaki uyumsuzluk ve kurulan haçlı birliklerinin ya da kutsal birliklerin sürekliliğinin olmaması, onları, girişimlerinde başarısızlığa uğradıklarında karşılaştıkları eleştiriler karşısında savunmasız bıraktı. Osmanlı sultanı müttefiklere muhtaç değildi. Gaza saldırıları başarılıysa zafer hanesine yazılabilir, başarısızsa görmezden gelinebilirdi.

OSMANLILARIN GÜNEYE YÖNELİK DENİZ POLİTİKASI

SALİH ÖZBARAN

I

Albuquerque 1513'te Kızıldeniz'e girdiğinde, buradaki durumu kralına şu sözlerle rapor etmişti: "Gelişimizin duyulmasıyla [yerli] gemilerin tümü sırra kadem bastı; kuşlar bile su üzerinden kayboldular; Kızıldeniz, bizim gelişimizle öyle bir kasavete bürünmüş, öylesine terk edilmişti ki".

Bu pasajdaki anlatım *Lusiadas*'ın ve Portekizli tarihçilerinin destansı tarzlarından hiç de geri kalmamaktadır ve gerçekliği ne kadar aktardığı kuşku götürür. Bu anlatım şüphesiz Hint Okyanusu'ndaki durumla bağdaşmamaktadır.[1]

1525'te Kahire'de veziri azam İbrahim Paşa'ya rapor veren Osmanlı denizcisi Selman ise Kızıldeniz'deki Osmanlı gücünü şöyle anlatıyordu:

Her gemi ağzını açmış bir ejderhaya benziyor. Silahların ve gemilerin gücü ancak görmekle anlaşılır; tarif etmek mümkün değildir... gemilerimiz hazır olup da, Allah'ın izniyle, [Portekizlilere] karşı harekete geçtiklerinde onların toptan imhası kaçınılmazdır.[2]

Bu sözler de kuşku götürür ve elbette bunlar da Osmanlıların Hint Okyanusu'ndaki durumunu yansıtmıyordu.

Tarihçilerin, Portekizlilerin Doğu, özellikle de Müslüman dünyasının önde gelen çevreleri üzerinde derin etkiler bıraktıkları ve Osmanlıların da varlıklarını Yemen, Basra ve Lahsa kıyılarında hissettirdikleri konusundaki

1 M.A.P. Meilink-Roelofsz, *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, Lahey, 1962, s. 116.

2 Salih Özbaran, "A Turkish Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)", *Arabian Studies* IV (1978), s. 83-84.

mutabakatına karşın, hâlâ bu karşıt tarafların ağırlıklarını hakkıyla değerlendirebilmek için yeterli bilgiye sahip değiliz. Soruna ilk dikkati çeken, yaklaşık yetmiş yıl önce, "Frankların ve Müslümanların eksik ve sık sık birbiriyle çelişen anlatımlarını dengelemek ve tarihsel gerçeğe uygun bir hale getirmek için çok çalışma ve dikkat gerekiyor"[3] diyen İngiliz şarkiyatçı Denison Ross oldu. O zamandan bu yana Osmanlıların güney denizlerindeki yayılması, Arabistan ve doğu Afrika kıyıları boyunca deniz ve kara örgütlenmeleri ve Levant [Doğu Akdeniz] ile Hint Okyanusu arasındaki ticari etkinlikleri konularında bilgimizi artıran birçok çalışma yapıldı. Bununla birlikte bu konuda sahip olduğumuz bilgi, Osmanlı tarihinin diğer yönleri ve Avrupa tarihinin çok büyük bir kısmı üzerine sahip olduğumuz bilgiyle karşılaştırıldığında, hâlâ doyurucu olmaktan uzaktır.

Osmanlıların güneydeki (kara ve deniz) etkinliklerini karanlıkta bırakan nedir? Osmanlı tarihçiliğinin 16. yüzyıl hakkındaki ketumluğu İran, Arabistan ve Afrika ülkelerinin yerli tarihçilerinin etraflarındaki dünyaya karşı ilgisizliği ve son zamanlara kadar mevcut zengin arşiv malzemelerinin (özellikle Osmanlı ve Portekiz) kullanımı önündeki engeller ya da ihmalkârlık, şüphesiz Osmanlı güney politikasını daha iyi anlamamızın önünde duran etkenler arasında sayılabilir.

Son otuz yıl içinde –aralarında Braudel, Lane, Magalhaes Godinho, Meilink-Roelofsz, Boxer ve Steensgaard da olmak üzere–[4] birçok Batılı tarihçi Doğu ticaretine ilgi duymuş ve Ortadoğu'dan geçen ticaret yollarının, 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Portekizlilerin Hint Okyanusu'na girip Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nin girişini kapatmalarının ardından, yüzyıl ortalarında eski önemini yeniden kazandığını göstermişlerdir. Bütün bu tarihçiler, Ortadoğu dillerindeki özgün kaynakları kullanamadıkları halde,

---

3 Denison Ross, "The Portuguese in India and Arabia between 1517-1538", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1922, s. 18.

4 Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, İngilizceye çev. S. Reynolds, c. I, Londra, 1972, s. 543-70; F.C. Lane, "The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the Sixteenth Century", *Crisis and Change in the Venetian Economy in the 16th and 17th Centuries* içinde, ed. B. Pullon, Londra, 1968, s. 47-58; Vitorino Magalhaes Godinho, *Os Descobrimentos e a Economia Mundial*, c. I, Lizbon, 1965, s. 111-72; Meilink-Roelofsz, *Asian Trade* ve "The Structure of Trade in Asia in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Mare Luso-Indicum* içinde, c. IV, Paris, 1980, s. 1-43; C.R. Boxer, "A Note on Portuguese Reactions to the Revival of the Red Sea Spice Trade and the Rise of Acheh, 1540-1600", *Journal of Southeast Asian History*, X/3 (1969), s. 415-28; Niels Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crisis in European-Asian Trade in the Early 17th Century*, Odense, 1973.

ilke olarak Levant ticaret şirketlerinin ve azınlık toplumlarının kayıtlarına bakarak, her zamanki Avrupa merkezli değerlendirmelerinin tersi bir çabaya girmişler ve konunun araştırılmasında bazı yol açıcı ve teorik katkılarda bulunmuşlardır.

Bunları tamamlayan, Osmanlı güney politikasını evrensel bir perspektife oturtmaya çalışan ve yeniçağ tarihçilerinin Osmanlı bakışını göz önünde bulundurmaları gerektiğini gösteren Ortadoğu tarihçilerinin –İnalcık, Hess, Blackburn ve Mandaville gibi–[5] çalışmaları olmuştur. Lewis de, Osmanlıların Hint Okyanusu'na yönelik etkinlikleri için üs olarak kullandıkları Arap topraklarının tarihi konusunda Osmanlı arşivlerinin araştırılmasının önemini ilk vurgulayanlardan biridir.[6]

Burada, özel bir önem taşıyan üç başka araştırmacıdan da söz etmek gerekli. Bu araştırmacıların yerel arşivler ve anlatısal kaynaklar üzerine yaptıkları çalışmalar, Osmanlıların Ortadoğu'nun güneyindeki geçmişi konusunu çok daha geniş bir tarihyazımı geleneğine oturtabilmeyi mümkün kılmıştır. Bir dilci olan Fransız araştırmacı Aubin, çeşitli çalışmalarında, ama özellikle de *Mare Luso-Indicum*'unda, 16. yüzyıl Hint Okyanusu tarihiyle bağlantılı Portekiz ve İran malzemesinin genişliğini göstermiştir.[7] Sergeant'ın Arapçadan İngilizceye yaptığı bazı Hadrami kayıtlarının değerli çevirisi, Arapların o dönemde bölgedeki Osmanlı etkinliklerine dair yaklaşımlarını anlamak için geniş bir pencere açar.[8] Orhonlu, Serge-

---

5 Halil İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde, ed. M.A. Cook, Londra, 1970, s. 207-18 ve diğer yazılar; Andrew Hess, "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453-1525", *American Historical Review*, LXXV/7 (Aralık 1970), s. 1892-1919; yine aynı yazar, "The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War", *International Journal of Middle East Studies*, 4 (1973), s. 55-76; J. Richard Blackburn, "Arabic and Turkish Source Materials for the Early History of Ottoman Yemen, 945/1538-976/1568", *Sources for the History of Arabia* içinde, 2. bölüm, Riyad, 1979, s. 197-209; aynı yazar, "The Collapse of Ottoman Authority in Yemen, 968/1560-976/1568", *Die Welt des Islams*, XIX/1-4, s. 119-76; Jon S. Mandaville, "The Ottoman Province of al-Hasa in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of the American Oriental Society*, 90/3 (1970), s. 488vd.

6 Bernard Lewis, "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1951, s. 149.

7 Örneğin bkz. Jean Aubin, "Quelques remarques sur l'étude de l'Océan Indien au XVIe siècle", *Agrupamento de Estados de Cartografia Antiga LXXV*, Coimbra, 1972, s. 3-13.

8 R.B. Sergeant, *The Portuguese off the South Arabian Coast: Hadrami Chronicles*, Oxford, 1963.

ant'ın arştırması üzerine yaptığı olumlu bir eleştiride, çalışmanın "Yemen'deki Türk yöneticilerin Arap kıyı bölgelerinde Osmanlı yönetiminin kurulmasında Osmanlı yetkililerinin belirttiğinden çok daha aktif" olduklarını gösterdiğine işaret eder.[9] Orhonlu, 1559 Bahreyn seferi konusundaki kendi çalışmasında, Osmanlı anlatısal kaynaklarındaki –Celalzade, Peçevi ve Mustafa Âli gibi önemli tarihçilerin çalışmaları– bilgi azlığından dolayı ciddi zorluklar çektiğinin farkındaydı.[10] Orhonlu daha sonra Osmanlıların Habeş eyaletiyle ilgili çalışmasında Osmanlı arşiv kaynaklarını geniş biçimde kullanan ilk araştırmacı oldu.[11]

Artık, bütün bu tarihçilerin çalışmalarından yararlanarak güneyde ve güneydoğudaki Osmanlı varlığının daha düzgün ve genel bir manzarasının sunulması mümkündür. Bununla birlikte 16. yüzyıl Osmanlı tarihinin bu yönüne dair en güvenilir kaynakların büyük bir kesimine –Portekiz ve Osmanlı arşiv birikimi– hâlâ dokunulmadığı da unutulmamalıdır.[12] Bu yüzden Osmanlıların böyle geniş bir alandaki siyasi, askeri ve sosyo-ekonomik başarılarının her ayrıntısını ortaya koymak henüz mümkün değildir. Aşağıda anlatılacaklar ancak bir ön değerlendirme olabilir.

II

... Da Gama'nın mürettebatından ilk kişi Kaliküt'e vardığında yanına İspanyolca konuşan iki Tunuslu yaklaştı ve "Hangi şeytan attı sizi buraya?" diye sordu. O da cevap verdi: "Buraya Hıristiyan ve baharat aramaya geldik"[13] –*Vimos buscar cristãos e especiaria.*

Gerçekten de Portekiz'in emperyalist serüveni –*o advento do imperialismo da pimenta*–[14] şaşırtıcı bir hıza ulaşmıştı. Onların hedefi, özellikle de Albuquerque'nin Portekiz'in Doğu valisi olduğu 1510 yılından sonra, Kızıldeniz'in girişini kapatmak ve Basra Körfezi'ne girişi kontrol etmek

---

9 Cengiz Orhonlu, *Tarih Dergisi*, XIV/19, İstanbul, 1964, s. 168-71, R.B. Sergeant'ın *The Portuguese off the South Arabian Coast* adlı çalışmasının eleştirisi.

10 C. Orhonlu, "1159 Bahreyn Seferine Ait Bir Rapor", *Tarih Dergisi*, XVII/22 (1967), s. 1. 1559 seferi hakkında yazılmış Osmanlı vakayinameleri konusunda altmış yıl önceki benzer bir yakınma için bkz. Osmanlı tarihçisi Saffet, "Bahreyn'de bir vak'a", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, III, İstanbul, 1328/1910, s. 1139.

11 C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul, 1974.

12 Bu konu hakkındaki Portekiz arşiv belgeleri için özellikle bkz. Georg Schurhammer, *Die Zeitgenössischen Quellen zur Geschichte Portugiesisch-Asiens*, Roma, 1962 (yeniden basım).

13 C.R. Baxer, *The Portuguese Seoborn Empire, 1415-1825*, Londro, 1969, s. 37.

14 Godinho, *Os Descobrimentos*, I, s. 487.

üzere Hürmüz'ü tutmaktı. Bu politika Levant'ın ve bazı Avrupa ülkelerinin ekonomilerini kötü biçimde etkiledi. O dönemde Hint Okyanusu'nda bu Avrupalı ziyaretçilere kafa tutacak hiçbir deniz gücü yoktu. Memlük kuvvetleri varlıklarıyla Mısır ticaretine ani ve sert bir darbe vuran Lusitanyalıları geri püskürtmekte yetersizdi. Atlas Okyanusu üzerinden Lizbon'a 1513'te üç *nau*'nun (büyük gemi) 500.000 kg ve 1517'de de altı *nau*'nun 2.000.000 kg'dan fazla baharat taşıdığı dönemde Mısır ekonomisi kriz içindeydi.[15] Osmanlılar Memlükleri egemenlikleri altına aldıklarında Hint Okyanusu'nda "ticari bir organizasyon tarafından desteklenen ekonomik amaçlı siyasi bir deniz gücü" kurulmuş durumdaydı.[16]

Peki Osmanlıları okyanus kıyılarına çeken neydi? Osmanlı politikalarını planlayanların özellikle ekonomik açıdan güneye yönelik bir büyük projeleri var mıydı? İnalcık ve Orhonlu'nun, Osmanlıların bu kendilerine oldukça uzak dünyadaki siyasi ve ticari gelişmelerin farkında oldukları yolundaki pozitif yaklaşımlarına katılabilir miyiz?[17] Yoksa Akdağ'ın ve Cook'un, Osmanlıların bu konuda pek fazla bir perspektife sahip olmadıkları şeklindeki negatif düşüncesini mi kabul etmeliyiz?[18]

Safevi ve Memlüklerle doğu ve güneydoğu Anadolu için yapılan mücadelenin siyasi ve askeri etkenlerinin ardında hiç şüphesiz Anadolu ve komşuları arasındaki ticari etkinliklerin ve ekonomik bağlantıların önemi yatıyordu. Coğrafi açıdan bakıldığında Osmanlı Anadolu'su doğu Akdeniz ile İran, Irak ve Suriye arasında olağanüstü bir konuma sahipti; bu bölgelere giden kervan yolları Osmanlı toprakları üzerinden geçiyordu. Bu arada Mısır da Afrika, Asya ve Avrupa arasında ticari malların değiş tokuşu anlamında çok önemli bir konum kazanmıştı. Mısır'ın pamuk, kumaş ve şeker gibi mamul maddeleri ve hububatı çeşitli ülkelere pazarlanıyordu.[19] Buna karşın Memlük donanması için gerekli malzeme de Anadolu'dan geliyordu. Kereste, demir ve zift önce İskenderiye'ye getiriliyor, ardından Kahire ve Süveyş'e götürülüyordu. 1517'den önce aralarındaki sıkı rekabete karşın Osmanlılar güney komşularına silah, demir ve kereste sağlayarak yardım ettiler; ayrıca Memlükler Portekizlilere karşı Rumi

15 Godinho, *Os Descobrimentos*, II, s. 103; İbn İyos, *Journal d'un bourgeois du Caire*, Fransızcaya çev. G. Wiet, Poris, 1955, c. I, s. 391.

16 Meilink-Roelofsz, *Asian Trade*, s. 119.

17 İnalcık, "Ottomon Economic Mind", s. 212; Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 5-6.

18 Mustafa Akdoğ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. II, Ankara, 1971, s. 159; Osmanlıların "perspektif yoksunluğu" konusunda bkz. Michoel Cook, "The Age of Süleyman the Magnificent" konulu konferansta sunulan tebliğ, Princeton, 1987.

19 C.H. Becker, "Mısır", *İA* 8, s. 232vd.

(Anadolulu) gönüllüler de kullanıyorlardı.[20] Mısır'ın 1517'de fethedilmesinin ardından Osmanlılar, Hicaz'daki kutsal yerlerin muhafizlığı gibi ek bir sorumluluk üstlendiler ve kendilerini Hint Okyanusu çevresindeki çeşitli Müslüman hükümdarların Portekiz'e karşı yardım istekleriyle karşı karşıya buldular.[21]

İstanbul yönetimi nüfuzunu güneye doğru genişletirken güçlü toplar ve ateşli silahların avantajından yararlandı. Daha önce Memlük donanmasında hizmet veren ve Cidde'yi Portekizlilerin müthiş bir saldırısına karşı başarıyla savunan Osmanlı amirali Selman Reis 1525'te verdiği raporda Osmanlıların bölge denizlerinde başarı kazanmak için yeterli koşullara sahip olduğunu vurguluyordu. Cidde'de üslenmiş ve "Hindistan'da Portekiz egemenliği altında bulunan tüm kale ve limanları ele geçirmek için" hizmete hazır on sekiz gemi ve çeşitli tipte 106 büyük top vardı. Bununla birlikte Selman bağlı olduğu yönetimin politikasından hoşnut değildi:

> İnsan bunların [gemilerin] ve silahların Cidde'de boş boş yattığını görünce elim duygulardan kaçamıyor... eğer onlar [Portekizliler] bu gemilerin kullanım dışı ve mürettebattan yoksun olduklarını duysalar büyük bir armada ile gelmeleri mukadderdir; bu gemilerden başka bu uğursuz Portekizlileri engelleyecek hiçbir şey yok.[22]

Ekonomik etkenler de göz önünde bulundurulmalı. Selman'ın kendisinin, askeri yeteneklerinin yanı sıra, geniş ölçekli ticari hareketlenmelerin de farkında olduğu ortaya çıkıyor. Raporun bu bölümü muhtemelen Osmanlı güney politikasının gelişimini etkilemiştir. Kızıldeniz'deki etkin Portekiz blokajına karşın, 933-34/1527-28 tarihli bir Osmanlı hesap pusulasından görüldüğü üzere ticari etkinliklerden hâlâ bir miktar –sınırlı olmakla birlikte– gelir geliyordu.[23] Hint Okyanusu'nda daha etkili olsalar, Osmanlıların daha fazla gelir elde edecekleri açıktı. Portekiz ve Hadrami kaynakları Portekizlilerin ticari gemilere verdiği zararlara yönelik anlatım-

---

20 Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, XXIX (1969), s. 109-10.

21 Osmanlıların güney okyanusundaki siyasi-dini imajının tartışması için bkz., örneğin, L. Ribeiro, "Em torno do primeiro cerco Diu", *Studia*, 13-14, Lizbon, 1964, s. 102-3; M.Y. Mughul, *Kanuni Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri, 1517-1538*, İstanbul, 1974, s. 122; A. Reid, "Sixteenth-Century Turkish Influence in Western Indonesia", *Journal of Southeast Asian History*, X/3 (Aralık 1969), s. 395-444.

22 Özbaran, "Turkish Report", s. 83.

23 Ö.L. Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, İstanbul, 1953, s. 291.

larla doludur. Hadrami *Tarihüş-Şihr*'de yer alan bir rapora göre, 1528'de bir Portekiz gemisi Şihr limanına gelerek kökboyası yüklü bir Osmanlı gemisini karşısına almıştır;[24] ya da Gaspar Correia'nın anlatımına göre, Portekizlilerle Osmanlılar 1529'da Hindistan'dan Kızıldeniz'e karabiber taşıyan büyük bir gemi için kavgaya tutuşmuşlardır.[25] Bunlar çok sayıdaki düşmanca karşılaşmaya ait sadece iki örnektir. Bu sınır bölgesinin güvenliğini sağlamak ve güneye doğru genişlemeyi sürdürmek üzere 1530'da Süveyş'te yeni gemiler inşa etmek için Osmanlı yönetimi yaklaşık iki milyon akçe harcadı.[26] Ertesi yıl, Portekiz'in Venedik büyükelçisi Pero Caraldo'nun verdiği rapora göre, "[Süveyş'te] 40 küçük kadırga, 10 büyük kadırga ve 20 irili ufaklı tekne hazırlanıyordu... Donanma hazır olur olmaz Süleyman Paşa [Mısır valisi] Kral'ın armadasını aramak üzere denize açılacaktı".[27]

1531 yılının sonunda Osmanlı kadırgaları, Hint Okyanusu'nda Portekizlilere kafa tutmaya ve Osmanlı desteğine ihtiyaç duyan Müslüman devletlere yardıma hemen hemen hazırdı. Hindistan'dan[28] ve ertesi yıl da Venedik'ten[29] Lizbon'a ulaşan haberlerde Osmanlıların Hindistan'a kadar uzanan bir saldırıya geçmekte kararlı olduğu bildiriliyordu. Ne var ki bu niyet pratiğe geçirilemedi. Akdeniz'deki ve Safevi sınırlarındaki gelişmeleri daha acil ve önemli olarak değerlendiren Osmanlı yönetimi Süveyş'teki topların ve savaş levazımatının Akdeniz'e nakledilmesini ve Mısır valisi Süleyman Paşa'nın da İran yolundaki sultana katılmasını emretti.[30] Uzun süre hazırlık yapılmasına karşın Osmanlı donanmasının Hint Okyanusu seferi böylece ertelenmiş oldu.

Bununla birlikte, söz konusu sefer, Osmanlıların Hint Okyanusu'nda topladıkları en güçlü donanmayla, 1538'de gerçekleştirildi. Komutası altındaki yetmiş iki gemiyle Süleyman Paşa önce Aden'i aldı; ardından Diu açıklarında Hindistan sularına çıktı. Bu durum *Estado da India*'nın nüfuzu için açık bir tehdit görüntüsü oluştursa da, Portekiz okyanus donan-

---

24 Sergeant, *Hadrami Chronicles*, s. 54.

25 G. Correia, *Lendas da India*, Lizbon, 1858-61, c. III, s. 302.

26 Başbakanlık Arşivi, İstanbul [BA]: Kamil Kepeci, Bahriye 5638.

27 Arquivo Nacional da Torre do Tombo [Torre do Tombo Ulusal Arşivi], Lizbon: Gaveta 20, Maço 7, Documento 15.

28 L. Ribeiro, "Preâmbulos do primeiro cerco de Diu", *Studia* 10 (1962), s. 161-63.

29 Archivo General de Simencos [Simenca Genel Arşivi], Estados, s. 1309-34.

30 Bkz. A. Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)*, Berlin, 1983, s. 104vd; Şerafettin Turan, "Süleyman Paşa (Hadım)", *İA* 11, s. 194.

ması ile Osmanlıların Akdeniz tipi kadırgaları arasında geniş ölçekli bir deniz savaşı olmadı. Genelde, Diu seferinin Osmanlı lehine sonuçlanmadığı kabul edilir. Bununla birlikte bu yaklaşım, bu deniz seferi sürecinde ve sonucunda, daha sonra Osmanlı güney politikasında önemli bir rol oynayacak olan Yemen eyaletinin kurulduğu gerçeğini gözden kaçırır.[31] Bir diğer sonuç da, özellikle ateşli silahlar konusunda, Osmanlı teknolojisinin Hint Okyanusu etrafındaki Müslüman devletlere doğru yayılmasıdır.[32] 1530'larda Osmanlı silah uzmanlarının Sumatra'daki bir Müslüman devleti olan Aceh'e kadar gittikleri görülüyor. Aceh'le Bataklar arasındaki savaş ancak "Hükümdar'ın (Alaaddin) karabiber yüklü dört gemi gönderdiği ve uzun zamandır Mekke Boğazı'ndan [Kızıldeniz] gelmelerini beklediği 300 Türkün oraya ulaşmasıyla" Aceh'in lehine döndü.[33]

Portekiz kralının *Estado da India*'daki komutanlarına gönderdiği direktiflerin gösterdiği üzere, Osmanlıların okyanustaki ekonomik gelirlerden paylarını almak için her an gelebilecekleri izlenimini bırakan Diu seferi şüphesiz Portekiz üslerinde korku yarattı. Süveyş tophanesi ve tersanesi Portekiz deniz hedefleri için sürekli bir tehlikeydi. 1541'de Süveyş'te Dom Estavão da Gama'nın komutasındaki bir donanma Osmanlı kadırgalarını yakma girişiminde bulundu, fakat başarısızlığa uğradı.[34]

Kızıldeniz'in efendisi olduklarını kanıtlayan Osmanlılar doğu Afrika'ya yönelik cüretli hareketlere başladılar. Habeşistan kralıyla çatışma halindeki Müslüman lider Ahmed ibn İbrahim'e gönderilen yardım, Osmanlı top ve çakmaklı tüfekleri tedarikinden dolayı özellikle önemliydi.[35] Osmanlıların tedirginlik yaratan etkisinin bir başka kanıtı, João de Sepulveda'nın Mozambik'ten Portekiz kralına gönderdiği 10 Ağustos 1542 tarihli mektubun satırlarında görülebilir:

> Geçen yıl Majestelerine Malindi kıyısında, buraya gelen Rumilerin [Osmanlılar] hileleri nedeniyle ve o yıl büyük bir donanmayla gelip bu kaleleri alarak tüm dostlarımızı cezalandıracakları yolundaki güçlü inançtan dolayı ortaya çıkan karışıklığın ardından işlerin size layık bir şekilde ilerlediğini arz etmiştim...

---

31 Salih Özbaran, "Osmanlı İmparotorluğu ve Hindistan Yolu", *Tarih Dergisi*, XXXI (1978), s. 98-104.

32 Özellikle bkz. Halil İnalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East* içinde, ed. V.J. Porry ve M.E. Yapp, Londro, 1975, s. 202vd.

33 Bkz. Reid, "Sixteenth-Century Turkish Influence in Western Indenosia", s. 401.

34 E. Sanceau, "Uma narrativa de expediçõo Portugusa de 1541 ao Mar Roxo", *Studia* 9 (1962), s. 209.

35 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 26-27; Özbaran, "Hindistan Yolu", s. 103-104.

Ağustos sonunda Malindi'ye gittim; kendileri de çok ciddi bir şekilde onayladıkları için Rumilerin buraya gelmesine kesin gözüyle bakılıyordu.[36]

Bununla birlikte ekonomik kaygılar zaman zaman Osmanlılar ile Portekizlileri güney bölgeleri konusunda anlaşma yapmaya yönlendirdi. Osmanlılar ticaret yollarının açık olmasını, Hindistan'dan ve Uzakdoğu'dan karabiber ve baharat getirtmeyi istiyorlardı. Portekiz'in ise kuzeyin hububatına ihtiyacı vardı. Lizbon'da, Torro de Tombo'da bulunan belgelerden ve ayrıca Portekiz temsilcisi Duarte Catanho'nun etkinliklerinden bildiğimize göre, 1538'i izleyen yıllarda iki imparatorluk birbirlerine karşılıklı olarak tanı yetkili elçiler gönderdi.[37] Osmanlıların Müslüman tüccarların Hint Okyanusu'nda güvenle çalışmaları ve Şihr-Aden-Zeila hattının iki rakip deniz gücü arasında sınır olarak saptanması talepleri pratikte Portekizliler tarafından yerine getirilemez olmasına rağmen, 16. yüzyıl ortalarında Levant üzerinden baharat ticaretinin yeniden canlandı.

Bu arada Osmanlılar bir başka okyanus rotasında daha varlıklarını hissettiriyorlardı. 1546'da Bağdat valisi Ayas Paşa Şattü'l-Arap'taki Cezayirli Arap hükümdara, Süleyman'dan "Basra üzerine yürüyüp kenti alma, oradan Hürmüz'e ve Hindistan'a gitme ve Portekizlilerle savaşma" emri aldığını yazdı.[38] Gerçekten de Basra'yı alan Ayas Paşa burada yeni bir beylerbeylik kurdu.[39] Ertesi yıl, Basra'nın yeni Osmanlı valisi, Basra Körfezi üzerinden giden deniz yolunun açılması isteğiyle Hürmüz'ün Portekizli *capitão*'suna bir elçi gönderdi.[40] 1548'de Osmanlılar sadece bir yıl önce kaybettikleri Aden'i geri aldılar ve iki yıl sonra da batı Arabistan kıyısında, Bahreyn'in karşısında yer alan önemli bir liman olan Katif'i ele geçirdiler. Böylece geniş Hint Okyanusu havalisinde Osmanlı nüfuzu büyük oranda genişledi.[41] 16. yüzyıl ortalarında güney denizlerinin ve karalarının efendiliği yakın gibi görünüyordu.

1538'deki Diu seferinden sonra Hint Okyanusu'ndaki ikinci ve son

---

36 *Documentos sobre os Portugueses em Moçambique e na Africa Central, 1497-1840*, III (1540-1560), Lizbon, 1971, s. 130, 132.

37 Bkz. Özboran, "Hindistan Yolu" ve içinde Arquivo Nocional do Torre do Tombo'don referonslor.

38 Arquivo Nocional de Torre do Tombo, Lizbon: Calecçâo de Sâa Lourenço IV, var. 140b-41b.

39 Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basro Körfezi Sahillerinde Osmanlılar", *Tarih Dergisi* 25 (1971), s. 53vd.

40 Salih Özbaran, "The Ottomon Turks ond the Portuguese in the Persian Gulf, 1534-1581", *Journal of Asian History* 6/1 (1972), s. 54.

41 Özboran, "Hindistan Yolu", s. 120vd.

büyük Osmanlı seferi 1552'de gerçekleşti. Bu kez hedef, Portekizlilerin deniz trafiğini ve körfezden çıkışı kontrol ettikleri en önemli yerlerden biri olan Hürmüz'dü. Tanınmış Osmanlı amirali ve coğrafyacısı, *Kitab-ı Bahriye*'nin yazarı Piri Reis 850 asker, 30 kadırga ve kalyonla Süveyş'ten yola çıktı. Önce Maskat kentini yağmalayıp ardından Hürmüz'ü kuşattı. Hürmüz'ün Portekiz valisi Alvaro de Noronha'ya göre bu Osmanlı saldırısının başarısızlığa uğramasının tek nedeni şuydu: "Mühimmatları, barut ve diğer savaş malzemeleri son derece azdı; bunların büyük bir kısmını da boğazı geçerken batan bir kalyonla birlikte kaybetmişlerdi".[42] İklim, deniz koşulları ya da savaş tarzlarındaki farklılıklar dikkate alınmaksızın Piri Reis bu başarısızlığın sorumlusu kabul edildi ve daha sonra idam edildi. 1554'te onun halefi ve bir başka yetenekli Akdeniz denizcisi olan Seydi Ali Reis de görevini –Piri Reis'in filosunu Süveyş Körfezi'nden geri getirmeyi– başaramadı. Osmanlıların çeşitli tipte büyük toplara sahip ve daha çok kıyı savaşlarına uygun Akdeniz tipi kadırgaları Hint Okyanusu'nun açık denizlerinde başarısız kaldı; ya daha hızlı Portekiz gemilerince ele geçirildiler ya da denizde harap oldular.[43]

III

Braudel'in "Türkiye-Portekiz savaşı (1560-1563)"ndan[44] söz etmesine karşın, güney denizleri, Akdeniz'den farklı olarak, 1554'ten sonra başka geniş ölçekli Osmanlı seferi görmedi. Fakat bu, bölgedeki deniz faaliyetlerinin tümüyle sona erdiği anlamına gelmemekte. Osmanlılar Arabistan ve doğu Afrika kıyılarında kara hâkimiyeti kurmayı başarmışlardı ve bu durum denizlerde de var olmalarını gerektiriyordu. Mısır'ın 1517'de fethedilmesiyle Süveyş'te Osmanlılara kalan Memlük limanı ve tophanesi, Osmanlıların güneye doğru genişlemesinde çok önemli bir rol oynadı. Süveyş tophanesi konusunda muntazam bilgi olmamasına rağmen, eldeki dağınık bilgiler durumu biraz olsun aydınlatabilir.[45]

---

42 Salih Özbaran, "Two Letters of Dom Alvaro de Noronho from Hormuz: Turkish Activities Along the Coast of Arabio", *Tarih Enstitüsü Dergisi* IX (İstanbul, 1978), s. 245.

43 Cengiz Orhonlu, "Seydi Ali Reis", *Tarih Enstitüsü Dergisi* I (1970), s. 39-56; Şerafettin Turan, "Seydi Ali Reis", *IA* 10, s. 528-29; Seydi Ali Reis, *Miratü'l-memalik*, İstanbul, 1313/1895, s. 13, 1554 muharebesinin bir tasvirini sunar. Değişik tekne türlerinin önemi hakkında bkz. C.M. Cipolla, *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion, 1400-1700*, Londra, 1965, s. 102-103.

44 Braudel, *Mediterranean* II, s. 549.

45 C. Orhonlu, "Hint Kaptanlığı ve Piri Reis", *Belleten* XXXIV/134, 1970, s. 235.

Selman Reis Mısır kapudanı unvanıyla Süveyş'teki ilk Osmanlı deniz kumandanı oldu. Onun 1525 tarihli raporu o yıl Cidde'de üslenen Süveyş filosundaki gemilerin ve topların durumu hakkında birinci elden bilgi sağlar:

gemiler (hepsi Akdeniz tipi)
- 6 baştarde
- 8 kadırga
- 3 kalyate
- 1 kayık

silahlar
- 7 badaluşka, kaleleri bombalamak için
- 13 yantopu
- 57 zarbozan
- 29 şayka
- 95 demir top
- 97 ufak top
- 400 kantar barut
- 530 bakır badaluşka güllesi
- 900 bakır ufak top güllesi

Raporda ayrıca zift, yelken bezi ve kürek gibi denizcilik malzemeleri de belirtilmektedir.[46] Gemi yapımında çalışan elli kalafatçı, yirmi marangoz, iki demirci ve iki bıçkıcı da sayılmıştır. Buradaki kalafatçı ve marangoz sayısı Gelibolu (1518) ya da Galata'daki (1530) ana tophaneler için verilen sayılardan daha yüksektir.[47] Liste yirmi topçu ve Anadolu'dan toplanan 1000 denizciyi de içermektedir. Selman Reis Süveyş tophanesine sekiz yıl içinde 1.200.000 Mısır sultanisi gönderildiğini tahmin ederken, bir Osmanlı hesap defteri (937/1530-31) Süveyş'te gemi yapımına ayrılan para için resmi rakamı yaklaşık iki milyon akçe olarak verir.[48]

Selman'ın anlattıkları, 1531'de aldığı bilgiyi rapor eden Pero Caraldo'nunkiyle karşılaştırılabilir:

> Süveyş'te bulunmuş ve İskenderiye'den buraya [Venedik] gelen bir adama göre, Süveyş'te 40 küçük kadırga, 10 büyük kadırga, 20 büyük (*não*) ve 10 küçük (*fusta*) gemi hazırlanmaktaymış... Bu amaçla 3000 adam sürekli çalışıyormuş. Sultan (*o turquo*) Süveyş'e yelken bezi, ip, top ve savaş malzemesi gön-

---

46 Özbaran, "Turkish Report", s. 92.

47 Salih Özbaran, "Galata Tersanesinde Gemi Yapımcıları, 1529-1530", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 8-9 (İstanbul, 1980), s. 97-102.

48 Özbaran, "Turkish Report", s. 83; BA. Bahriye 5638. Mısır sultanisi, Venedik dükası ve Portekiz cruzado'su 16. yüzyılda yaklaşık aynı değerdedir.

derilmesini emretmiş. Keresteler Süveyş'e develerle taşınıyormuş. 3000 yeniçeriye ek olarak, buraya kürekçiler ve başka unsurlar da gönderilmiş... donanma komutanı Hadım Süleyman Paşa (*o governador do Cairo*) olacakmış.[49]

Başka bir Venedik raporu ise, Venedik topçuları, kürekçileri, marangozları, kalafatçıları ve subaylarının da Osmanlı donanmasının ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı olduklarını söylemektedir.[50]

Yetmişin üzerinde gemiyle oldukça büyük görünen Osmanlı Kızıldeniz filosunun karşılaştığı güçlükler onun yapısı, tertibi ve açık deniz politikasıyla açıklanabilir. Her şeyden önce, "[yetenekli denizcilerden oluşan küçük çekirdeği] eğitecek ve genişletecek kararlı bir politika" yoktu.[51]

Süveyş filosu dışında, Moha'da üslenen, Aden ile Babü'l-Mendep'i savunmak ve korsanlık yapmak üzere kullanılan küçük bir filo daha vardı. 16. yüzyıl ortalarından itibaren bu deniz birliği Moha amiralinin komutası altındaydı. Osmanlıların Yemen eyaleti ile ilgili bir belgeye göre Moha'da 1561 yılında aralarında reisler (*rüesa*), denizciler (*azeban*) ve ustalar (*aletçiyan*) bulunan 141 adam vardı. Aynı belgede vali (*mirliva*) Sefer Bey, aynı zamanda kapudan-ı derya-yı Hind unvanını taşımaktadır.[52] Bu görev özellikle, ilgi alanının Kızıldeniz'le sınırlı olmaması açısından ilginçtir. Bu deniz örgütlenmesi aracılığıyla Osmanlılar Hint Okyanusu'ndaki meselelere karışma hakkı ve bölgenin yüklü gelirlerinden pay alma şansını elde ettiler.

Ne var ki Osmanlılar Basra Körfezi'nde hiçbir zaman büyük bir donanma tutmayı başaramadılar. Basra'da gemi inşasında kullandıkları malzemeler uzak yerlerden sağlanıyordu. Örneğin kereste Anadolu'nun güneyinden, Maraş civarındaki dağlardan geliyordu.[53] Basra donanmasının başındaki görevli Lahsa kapudanı [Arabistan'ın doğu kıyılarında (bugünkü el-Ahsa) üslenen gemilerin kaptanı] olarak tanınıyordu. Bölgedeki gemilerin işlevi Portekizlileri ve bazen de sadece yerel Arap faaliyetlerini

---

49 Arquivo Nacional do Torre do Tombo, Lizbon: Gaveta 20, Maço 7, Documento 15.

50 "A Particular Relation of the Expedition of Solyman Pasha from Suez to India against the Portuguese at Diu Written by a Venetian Officer who was Pressed into the Turkish Service on that Occasion", *A General History and Collection of Voyages and Travels*, VI, Edinburgh, 1824, s. 257vd.

51 S. Soucek, "The Age of Süleyman the Magnificent" konferansında verilen tebliğ, Princeton, 1987.

52 Topkapı Sarayı Arşivi, İstanbul [TSA]: D. 314.

53 Özbaran, "Basra Körfezi", s. 60; C. Orhonlu ve M. Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi* XIII/17 (1963), s. 79.

gözlemekten ibaretti.[54] Şattü'l-Arap bölgesindeki Osmanlı idari egemenliği hep güçlüklerle karşı karşıyaydı ve Arapları kontrol altında tutmak için sürekli bir deniz gücü gerekliydi.[55]

IV

Osmanlı arşiv kayıtları, özellikle de merkezi yönetimin Mısır, Yemen, Basra, Lahsa (1555'ten itibaren) ve Habeş valilerine gönderdiği emirlerin yer aldığı mühimme defterleri, bu uzun sınır bölgesinde ticari, askeri ve idari hayatın nasıl düzenlendiğini göstermektedir. Diğer yararlı ayrıntılar yapılan atamalar, verilen nişanlar vb ile ilgili rüus defterleri ve gelir-giderlere, maaşlara ve ücretlere ilişkin maliye defterlerinde bulunabilir. İnalcık, askeri yaklaşımın genel olarak o uzun beylerbeylik oluşumu sürecini belirlediği görüşünü taşısa da,[56] ele aldığımız konuda ekonomik yönelimler, belki daha fazla değil, ama en azından eşit önemdeydi. Bu araştırmanın geriye kalanında konu bu yönüyle, özellikle Yemen eyaletinden örneklerle, ele alınacaktır.

Yemen'de –Mısır, Habeş, Basra ve Lahsa'da da olduğu gibi– daha fazla nakit para elde etme ihtiyacından dolayı, Rumeli ve Anadolu gibi ana bölgelerde uygulanmakta olan temel tımar sistemi idari açıdan uygun değildi. Yaygın mültezim kullanımı ve bunun kontrolünün merkezi yönetime getirdiği güçlükler, Osmanlının güneye doğru yayılmasının değişken doğasına bir ölçüde açıklık getirebilmektedir.[57]

16. yüzyıldan kalma birtakım salnameler Yemen'deki Osmanlı mali örgütlenmesinin bazı esaslarını yansıtmaktadır. Gelirler, büyük ölçüde mültezimlerce toplanan arazi vergilerinden (*harac-ı arazi*), ticari mallardan alınan vergilerle kira bedellerinden (*mukataat*), limanlar üzerinden yapılan alışveriş ve ticarete koyulan vergilerden (*iskeleha*) ve diğer muhtelif kaynaklardan oluşuyordu. Gelirin büyük kısmı dört ana sancaktan, Zabid, Taiz, Sana ve Sade'den geliyordu. 969/1561-62 yılında Zabid ile ona bağlı bölgelerden 5.795.080 para toplanmıştı; bunun 4.657.665 paralık kısmını arazi vergileri, 1.137.415 paralık kısmını ise diğer iltizam kaynaklarından gelen gelirler oluşturuyordu. Eyaletten elde edilen liman vergilerinin toplamı (Moha, Aden, Salif, Kameran, Cezan, Hüdeyde ve Şihr için)

---

54 Özbaran, "Ottoman Turks and the Portuguese", s. 69.

55 Özbaran, "Basra Körfezi", s. 63.

56 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, İngilizceye çev. N. Itzkowitz ve C.H. Imber, Londra, 1973, s. 105.

57 Salih Özbaran, "Ottoman Administration in Arabia in the Sixteenth Century", *International Journal of Turkish Studies* 3/1 (1984-85), s. 93-99.

4.237.806 paraydı. Aşağıda Tablo I, yüzyılın ortasından ve sonundan seçilen ve genel durumu gösteren yıllarda iskelehadan gelen gelirin oranını göstermektedir.

TABLO 1. YEMEN EYALETİNİN GELİRLERİ (PARA CİNSİNDEN)[58]

yıl	arazi vergisi ve iltizam	liman vergileri (iskeleha)	diğer	toplam
969 (1561-62)	20.681.358 (%65,5)	4.273.806 (%13,5)	6.775.787 (%21)	31.730.951
1008 (1599-1600)	8.829.288 (%54)	4.845.951 (%29)	2.749.815 (%17)	16.425.054

1560'larda görece düşük bir orana sahip (yakl. %13,5) olsa da, liman vergilerinden gelen gelirin Osmanlılar için önemi yüzyılın ikinci yarısı boyunca, özellikle eyaletteki diğer kaynaklardan toplanan gelirlerdeki düşüşten dolayı, belirgin bir biçimde artmıştır. Kızıldeniz ticaretinin giderek daha büyük önem kazandığını, 1560-1564 yılları arasında İskenderiye'den (dolayısıyla Osmanlı egemenliğindeki Kızıldeniz üzerinden) Venedik'e deniz yoluyla taşınan karabiber miktarındaki artış kanıtlamaktadır: Bu dönemde yıllık ortalama miktar 1.310.454 libreydi; oysa 16. yüzyıl başlarında Portekiz müdahalesi olmadan önce Venedik'e yılda yaklaşık 1.150.999 librelik ürün ulaşıyordu.[59] Portekiz kaynakları da Kızıldeniz ticaretinin yeniden canlanışına dair örneklerle doludur. O zamanlar Goa genel valisi olan Antão de Noronha 1566'da Portekiz krallığına yazdığı bir mektupta, Aceh ve diğer Müslüman gemilerinin Kızıldeniz'e yılda 20-25.000 kental [100 kilolu̇k ağırlık] karabiber taşımasına karşın, Hindistan'dan Ümit Burnu'nu dolaşarak gelen Portekiz gemilerinin Lizbon'a ulaştırabildiği miktarın ancak 10-12.000 kental olduğunu belirtir.[60] Bu durum sadece Portekizlilerin politikalarını değiştirmiş olmalarıyla açıklanamaz; bu aynı zamanda Kızıldeniz rotası boyunca gelişkin bir Osmanlı örgütlenmesinin varlığından da kaynaklanmaktadır.

Vali, toplanan gelirleri, eyaletteki askeri ve idari harcamaların doğrudan karşılanmasında kullanıyordu. Gelirin çoğu askeri/idari görevlilerin

58 TSA, D. 314. Halil Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan* içinde, Ankara, 1985, s. 302-10.

59 Lane, "Mediterranean Spice Trade", s. 47.

60 Bower, "Note on Portuguese Reactions", s. 419, n. 18.

(beyler) maaşlarına ve askerlerin ücretlerine gidiyordu. Yemen, tımarlı eyalet değil, saliyaneli (maaşlı ve ücretli) eyaletti.[61]

TABLO II. YEMEN EYALETİNİN HARCAMALARI (PARA CİNSİNDEN)[62]

yıl	vali maaşı	kumandan maaşları	hükümet görevlisi ve asker ücretleri	diğer	toplam
969 (1561-62)	1.667.925 (%6)	2.166.639 (%8)	18.479.035 (%69)	4.424.410 (%17)	26.738.009
1008 (1599-1600)	294.390 (yak. %1)	2.744.071 (%12)	15.639.609 (%68)	4.337.422 (%19)	23.015.492

969/1561-62'de askeri ve idari personelin maaşları eyaletin toplam gelirinin %70'ini oluşturuyordu. Bunun ve diğer harcamaların karşılanmasından sonra kalan miktar irsaliye olarak İstanbul'a gönderiliyordu. Bu, Yemen'in mali olarak merkezi yönetime sağladığı yararı göstermektedir. 969/1561-62'deki Yemen belgeleri, o yıl İstanbul'a irsaliye olarak 2.028.000 para yollandığını belirtiyor.[63] Bu miktar toplam gelirin %6,4'üne karşılık geliyordu. 1004/1595 yılında anlaşıldığı kadarıyla 668.479 altın sikkelik (*sikke-i hasene*) toplam gelirin 110.000 sikkelik bölümü (%16,5) başkente gönderilmişse de,[64] bu muhtemelen olağandışı bir durumdu. Yüzyılın sonlarında kuzeybatı Avrupa ticaret şirketlerinin doğu Akdeniz ticaretine kesin bir darbe vurmasından dolayı Osmanlıların Yemen'de bütçe açığı vermeleri olağan bir hale gelmişti. 1008/1599-1600'e ait ve bu durumu gösteren bir belgeye göre, sadece maaş ve ücretlere giden para (18.678.070 para) toplam gelirin yaklaşık iki milyon para üzerindedir; bu, temelde, arazi vergisi ve iltizamdan gelen para miktarının büyük ölçüde azalmasının bir sonucudur. Bu yüzden o yıl başkente irsaliye gönderilememiştir.[65] Arşiv belgeleri böylesi durumlarda bütçe açığını kapatmak için Mısır hazinesinden para aktarıldığını göstermektedir.

61 Salih Özbaran, "Some Notes on the *Salyane* System in the Ottoman Empire as Organised in Arabia in the Sixteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları* VI (İstanbul, 1986), s. 39-45.

62 TSA, D. 314.

63 TSA, D. 314, var. 12a.

64 BA, Maliyeden Müdevver 7092, 5.

65 Bkz. Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi", s. 287-319.

Yüzyıl sonunda, sürekli açık verme eğilimi karşısında, Yemen'de güçlü bir Osmanlı varlığını sürdürmenin çekiciliği, mali açıdan, açık bir biçimde ortadan kalkmıştı. Üstelik Yemen'deki yerel Zeydi kabileleriyle neredeyse aralıksız çatışma halinde olan Osmanlılar bölgede geniş bir askeri güç bulundurmak zorundaydılar. Ne var ki artık gelir kaynaklarının giderek kuruması ve başka kazanç kapılarının da nispeten azlığı, 1635 yılına gelindiğinde artık Osmanlıların eyaleti terk etme kararı almalarına yol açtı.

Osmanlı egemenliğinin güneye doğru Yemen, Habeş, Basra ve Lahsa'ya kadar yayılması batı, kuzey ve doğuya doğru olan genişlemeyle, en azından 16. yüzyılın birinci yarısı itibariyle, bir ölçüde paralellik taşımaktadır. Osmanlılar Portekizliler karşısında ve özellikle de Hint Okyanusu'nu çevreleyen Müslüman ülkeler arasında, gerçek bir emperyal devlet duruşu sergileyebilmişlerdir. Lahsa valisi Mustafa Paşa'nın 1559'da Bahreyn'i ele geçirme girişimi, 1562-64 yıllarında karşılıklı olarak imparatorluk elçileri atanması, Ali Paşa'nın 1581'de Muskat'a yönelik taarruzları ve ardından 1585 ve 1589'da Portekizlileri Mozambik kıyısından sürme teşebbüsleri –bütün bunlar Osmanlıların Hint Okyanusu'nda varlıklarını hissettirmelerini sağladı. Fakat Osmanlılar bu yayılmadan umdukları yararı elde edemediler. Ne Portekizlileri bölgeden sürmeyi başarabildiler, ne de 16. yüzyıl sonunda, Hint Okyanusu'na yeni bir siyasi ve ticari renk verecek olan Felemenk ve İngiliz şirketlerine engel olabildiler.

OSMANLI AVRUPA'SINDA YÖNETİM

GÉZA DÁVID

Osmanlı hükümet ve yönetim sistemi 1520'ye kadar, yarı göçebe beylikten[1] son derece etkin bir dağıtım mekanizması bulunan güçlü bir merkezi askeri imparatorluğa dönüşürken birtakım ciddi gelişmeler geçirmişti. Şüphesiz en önemli miras İslami devletlerden (bu çerçevede İlhanlı-Selçuklu) olmakla birlikte, bir yandan da bazı Bizans kurumları devralınarak çeşitli gelenekler Osmanlı siyasal teori ve pratiği içinde birleştirildi.*

Süleyman'ın hükümdarlığı döneminde Anadolu'nun çoğu, Arap topraklarının bir kısmı ve Avrupa eyaletleri Osmanlı askeri örgütlenmesinin temel unsurlarından birini oluşturan tımar sistemi temelinde, aşağı yukarı tektip bir "klasik" yönetim yapısı çerçevesinde örgütlendi.[2] Bununla birlikte artık imparatorluk topraklarının genişliği öyle bir noktaya ulaşmıştı ve o kadar çok farklı halkı, dini ve kültürü içine alıyordu ki bu standart sistemin yanı sıra mecburen bazı yerel biçimler de sisteme dahil edildi. Ayrıca, pratikte, biri güneydoğu Anadolu'da, diğeri de Mısır, Arabistan'ın bir kesimi ve Habeşistan'da olmak üzere iki tür yerel hükümet biçimi daha –ki bunlar bu araştırmanın sınırları dışında kalmaktadır– kabul edildi.

Klasik Osmanlı tımar sisteminde, sancakbeyi, farklı sayıda tımar ve zeameti içeren geniş bir bölgenin (sancak ya da liva) genel yönetimiyle gö-

1 Osmanlı devletinin ilk dönemlerindeki göçebe arka plan Rudi Paul tarafından *Nomads and Ottomons in Medieval Anatolia*, Bloomington, Indiana, 1983'te vurgulanmıştır.

* Alexander von Humbolt bursu (1990) Münih'te bu makalenin gözden geçirilmiş biçimi üzerinde çalışmama fırsat sağlamıştır.

2 Anahatlar için bkz. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, Londra, 1973, s. 104-10. Daha ayrıntılı bir araştırma için ise bkz. I. Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1660*, New York, 1983, s. 9-29.

revlendirilmişti. Bir askeri görevli olarak yetkisi, bölgesindeki bütün nüfusa uzanmamasına karşın,[3] bir devlet görevlisi olarak o sancaktaki tüm tebaayı ilgilendiren bazı sorumluluklara da sahipti. Başka şeylerin yanı sıra kamu düzenini sağlamak ve idam ya da diğer ağır cezaları uygulamak onun göreviydi.

Sancak gelirleri tımar sahiplerine dağıtılmış olmakla birlikte, bazı yerel vergi gelirleri sultan için ayrılmıştı. Bunlar vilayet düzeyinde yerel görevlilerce toplanıyordu.[4] Bu kurumları eyalet defterdarları yönetiyordu. Eyalet defterdarlarına, biri daha yüksek gelirlerin kayıtlarını tutmakla, diğeri bildik tımarlarla ilgilenen iki bölüm sorumlusu bağlıydı. Bu görevlilerin hazırladığı ayrıntılı liste ve hesaplar bugün bize her bir bölgenin ekonomik durumunu araştırma olanağı sağlamaktadır.

Hukuki yönetimin temsilcileri kadılardı. Bir sancakta, büyüklüğüne bağlı olarak, bir ya da daha fazla kadı bulunabilirdi. Kadıların görevleri oldukça karmaşıktı ve aralarında yargılama, sabit pazar fiyatlarının saptanması, Müslüman vakıflarıyla ilgilenme, kamu binaları ve yolların bakımı, kentlerin erzağını tedarik etme, çeşitli defter ve hesapların denetlenmesinin de bulunduğu geniş bir alanı kapsıyordu. Zaman zaman yedek asker toplama gibi askeri görevler de üstleniyorlardı.[5] Bir kadının otoritesi teorik olarak kendi kadılık alanı içindeki tüm nüfus üzerindeydi.

Eyaletlerdeki Osmanlı görevlilerinin pratikteki etkinlik alanlarına ait somut anlatımlar azdır; yukarıdaki genel tarifler de çoğunlukla dolayh kaynaklardan elde edilmiştir. Bürokratik kesimin görevlerine dair resmi yazılı kayıtların bulunmamasının temel nedeni, Osmanlı devletinin patrimonyal karakterinde yatar.[6] Bu görevlerin tanımlanmaması, herhangi bir emrin yerine getirilememesi ya da bir kişisel yetersizlik iddiası durumunda, kişinin azledilmesi hatta idam edilmesi için açık kapı bırakıyordu. Yine de sultanların emirlerinin genelde hem beylerbeylerine, hem de kadılara, sorunların aşılmasında nasıl işbirliği yapacakları merkezi yönetim ta-

3 *Age*, s. 15, 23.

4 Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton, 1986, s. 221, no. 14: "16. yüzyılın ortalarında vilayet defterdarlıkları ilk oluşturulduğunda". Fakat Nicoara Beldiceanu, *Le timar dans l'état ottoman (début XVIe-début XVIe siècle)*'de (Wiesbaden, 1980, s. 44-45) Karaman ve Selanik'te 15. yüzyıl sonlarında vilayet defterdarlıkları bulunduğu belirtilir.

5 Robert Mantron (ed.), *Historie de l'Empire Ottoman*, Poris, 1989, s. 209.

6 Kanunnamelerin beylerbeyleri ve sancakbeyleriyle ilgili bölümlerinin pek azında, oğulların hasların bir bölümünü miras olarak alma hakkından söz edilmektedir: M. Tayyib Gökbilgin, "Kanûnî Sultan Süleyman'ın Tımar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları", *Tarih Dergisi* XVII, 1967, s. 42-43.

rafından belirtilmeksizin, gönderilmesi bir yere kadar hâlâ tuhaf görünmektedir. Sadece, örneğin Süleyman'ın çoğunlukla mühimme ve ahkam-ı maliye defterleri ve kadı sicillerinde özetlenmiş halde korunan fermanlarının baştan sona incelenmesi hem kadı hem de sancakbeyi/beylerbeyinin genelde faaliyet göstermesinin emredildiği temel alanlara dair bazı ipuçları verebilir.

Osmanlı Avrupa'sındaki görevlilerin tek tek pratik işlevleri ve günlük rutin icraatları hakkında kesin bilgi yokluğundan dolayı,[7] yönetim burada genel anlamıyla ele alınacaktır. Temel amacımız, Avrupa topraklarına yabancı özellikleri ortaya koymak ve Osmanlı Macaristan'ı ile Balkanlar'ının bir karşılaştırmasını yaparak daha önceki araştırmalarda pek değinilmeyen bölgesel farklılıkları ortaya koymaktır.[8] Ayrıca Süleyman zamanından kalan arşiv malzemesi söz konusu meselelerin bazılarını aydınlatmakta her zaman yeterli olmadığı için, Süleyman'ın hükümdarlığının son dönemlerindeki meselelerle ilgili olarak bazen 16. yüzyılın sonlarına ait belgeler de kullanılacaktır.

BALKANLAR

Osmanlıların Balkanlar'ı ele geçirme süreci, ilk ileri karakolları olan küçük Çimbe kentinin alınışından (1352) Arnavutluk'un büyük bir kısmının fethedilmesine (1478/79) ve Hersek'in 1483'te tamamen boyun eğişine kadar yaklaşık 125 yıl sürdü. Bu ilk dönemde hızla oluşturulan yönetim birimlerinin bir kısmı daha önceki sahiplerinin adıyla anıldı;[9] bunlar kısmen, çoğunlukla Anadolu'dan gelen ve Türk kökenli olmayan önemli ailelerce (örneğin Mihaloğulları) yönetiliyordu. Bu yönetici aileler zamanla merkezi yönetimin olağan temsilcileriyle yer değiştirdiler ve 1520 civarında Tuna'nın güneyindeki topraklar standart Osmanlı yönetiminin bir parçası haline geldi. Yunan toprakları da dahil olmak üzere Balkanlar'ın tümü başlangıçta tek bir beylerbeylik (Rumeli) olarak birleştirildi.[10] 1534'te

7 Türk mahkemeleri ve kadıların faaliyetlerinin genel hatları için bkz. Uriél Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V.L. Ménage, Oxford, 1973, s. 208-311.

8 Bir istisna için bkz. Klára Hegyi, "La province hongroise dans l'empire ottoman", *Acta historica* 33 (1987), s. 209-215. Balkanlar'daki genel tablo için bkz. Bistra A. Cvetkova, *Les institutions ottomones en Europe*, Wiesbaden, 1978.

9 Halil İnalcık, "Stefon Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna: XV. asırda Rumeli'de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. 215, 225'te ve yine aynı yazarın *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara, 1954, s. 159'da bu konuda örnekler vardır.

10 1520'lerde Rumeli'ye bağlı sancakların listesi için bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *Belleten* XX (1956), s. 251-61; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978, s. 125-27.

donanma komutanının ilk ikametgahı Gelibolu sancağı da içinde olmak üzere bazı adalar ve kıyı bölgeleri, yeni atanan Osmanlı kapudan paşası Barbaros Hayreddin için yeni bir eyalet yaratmak üzere ayrıldı ve daha sonra da öyle kaldı.[11] 1534'ten sonra Rumeli beylerbeyliğine birkaç bölge daha eklendi; ciddi bir yeniden yapılanma ancak 1580'de Rumeli'nin bazı batı bölümlerinden bir Bosna vilayeti oluşturulduğunda oldu.[12]

Asya'daki topraklarında, hangi idari biçimlerle karşılaşırlarsa karşılaşsınlar Osmanlılar kısa ya da uzun sürelerle Müslüman yönetimi altında bulunmuş bölgelerde geniş bir egemenlik kurdular. Avrupa'da ise daha karmaşık bir soruna çözüm bulmak durumundaydılar. Avrupa'da daha önce İslamla bağlantısı olmamış, farklı yasalar, âdetler, gelenekler ve Hıristiyan dünya görüşü çerçevesinde örgütlenmiş bir toplumla karşı karşıya gelmişlerdi. Pragmatizm uzlaşmaya giden yolu açtı. Bir taraftan tımar sistemi, kadılık –ve zamanla eyalet hazinesi– gibi temel öneme sahip kurumları devreye sokarken, öte yandan, içgüdüsel olarak, tüm yerel gelenekleri ve kurumları tamamen ortadan kaldırmaya kalkışmanın başarısızlıkla sonuçlanacağını ve bunların sadece etkilerini sınırlamanın daha akıllıca olacağını gördüler. Birleşik bir yönetim yapısı görüntüsü içinde, birçok küçük ayrıntı coğrafi konuma, kültürel arkaplana, geleneklerin gücüne ya da bir bölgenin işgal altında bulunduğu süreye bağlı olarak değişebiliyordu.

Balkanlar'da Osmanlılar tarafından korunan bu kurumlar kayda değerdir. Osmanlı politikasının karakteristik özelliklerinden biri yerel nüfusun dinsel yaşamına çok fazla müdahale etmemekti ve tüm Hıristiyan kiliselerini yerle bir etme arzusundan uzaktılar. II. Mehmed, en önemli Bizans kilisesi Ayasofya'yı bir camiye dönüştürmesine rağmen, aynı zamanda İstanbul'un Ortodoks nüfusu ve Rumlar için yeni bir patriği kabul etmiş ve onlara katedral olarak ikinci en saygın kilise olan Havariyyun Kilisesi'ni bırakmıştı.[13] Avrupa'nın diğer bölümlerinde, Hıristiyanların kutsal yerlerine el konması da birkaç münferit durumla sınırlıydı. Bu, en çok, zor kullanarak ele geçirilen kentlerde uygulanan bir ceza biçimi olarak görülüyordu;

---

11 Karş. A. Galatta, "Kapudan pasha", *EI²*, iv, s. 1157.

12 Rumeli sınırlarının ötesinde Osmanlıların Dubrovnik, Eflak ve Boğdan vasal devletleri uzanıyordu. Bkz. aşağıda s. 90.

13 Steven Runciman, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge, 1968, s. 169-70. Bununla birlikte birkaç ay sonra yeni patrik Gennadios'a, ikametgohını, tümüyle Rum nüfustan oluşan bir mahalledeki Pammakaristos manastırına taşıması için izin verildi (*Runciman*, Great Church, s. 184-85).

ancak bu durumlarda bile, eğer orayı tümüyle terk etmemişlerse yerel halka birtakım kiliseler bırakılıyordu. Ayrıca, kutsal yapıların restorasyonuna da, binaların genişletilmemesi koşuluyla genellikle izin veriliyordu. Daha şaşırtıcı olanı, Balkanlar'ın çeşitli bölgelerinde, özellikle Bulgaristan (Sofya ve Rodop Dağları civarında) ve Sırbistan'da (Fruska Gora manastırları) çok sayıda, tamamen yeni kilise ve manastırın inşa edilmesine izin verilmiş, en azından buna mani olunmamıştı. Hıristiyan dinsel sanatları, en başta da duvar resmi, Osmanlı yönetimi altında yaşanan yüzyıllarda çeşitli şaheserler üretti.[14] Kilise yöneticileri hemen hemen hiçbir yerde değişmedi ve kendilerine vergilendirme, dinsel ve sivil meselelerde yargılama hakları tanındı[15] –geçici kesintiler olsa da veya bu hakların bir kısmının Osmanlılarca ne zaman tanındığı bilinmiyorsa da.

Öte yandan burada çağdaş anlamda dinsel hoşgörüden, özellikle de resmi veya kuramsal anlamda, söz etmek de abartılı olur. Devletin gayrimüslim tebaası farklı giysiler giymek zorunda olan, yüksek sesle ibadet etmekten ve çan çalmaktan kaçınması gereken, bir caminin yakınında kilisesi bulunamayan, kadı önünde eşit olmayan ikinci sınıf vatandaşlar olarak kabul ediliyordu.[16] Bu sınırlamaları özellikle İstanbul ve başka bazı kentlerdeki Hıristiyan ve Yahudiler hissediyordu; kırsal kesimde yaşayan nüfusa bunlar hemen hemen hiç ulaşmıyordu.

Osmanlı politikasının bir başka yönü de Rumeli'ye Müslüman unsurların yerleştirilmesiydi. Bunların önde gelen temsilcileri dinsel unsurlar, temelde çeşitli yerlerde zaviyeler de kuran dervişlerdi.[17] Büyük miktarda

---

14 Bu bölüm için Machiel Kiel'e (*Art and Society of Bulgaria in the Turkish period: A Sketch of the Economic, Juridical and Artistic Preconditians of Bulgarian Post-Byzantine Art and its Place in the Development of the Art of the Christian Balkans, 1360/70-1700*, Assen/Moostricht, 1985, s. 167-205) teşekkür borçluyuz. 16. yüzyılda İpek/Pec patrikhanesine bağlı yüzlerce manastır ve kilise için bkz. Olga Zirojevic, *Crkve i monastiri no podrucju Pecke Patrijarsije da 1683. godine*, Belgrod, 1984, s. 39-207.

15 Başkalarının yanı sıra bkz. Ladislas Hodrovics, *Le peuple serbe et son église sous la domination turque*, Paris, 1974, s. 53-72; Josef Kabrda, *Le système fiscal de l'église orthodoxe dans l'empire ottoman*, Brno, 1969; Branislav Djurdjev, "The Serbian Church in the History of the Serbian Nation under Ottoman Rule (till 1557)", *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan[s] in the 16th and 17th Centuries*, der. Jaroslav Cesar, Prog, 1978, s. 288-304; N.J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula During Ottoman Rule*, Selanik, 1967.

16 Karş. Karl Binswanger, *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts mit einer Neudefinition des Begriffes "Dimma"*, Münih, 1977.

17 Ö.L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. I. İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi* II (1942), s. 279-386.

asker de görülüyordu. Kısmen gönüllü, kısmen zorlanarak ve devletin nüfus transferi girişimi çerçevesinde, aralarında tüccarlar ve yarı göçebelerin bulunduğu sıradan insanlar da geldi.[18] Bununla birlikte Türk nüfus akışı genellikle sınırlı kalıyordu; çünkü kazanılan topraklar fetihçi gücün nüfus potansiyeline oranla daha büyüktü.

Süleyman dönemine geldiğimizde, Balkanlar'da dikkate değer bir Müslüman nüfusla karşılaşırız. Yaklaşık beş milyonluk nüfus içindeki Müslüman sayısı bir milyon civarındaydı.[19] Soru şudur: Bu sayı içinde "orijinal" Müslümanların sonradan Müslüman olanlar karşısındaki oranı nedir? Asıl olarak kentler üzerinde yoğunlaşan araştırmalar şaşılacak derecede yüksek oranlar vermektedir. Tirnovo'ya baktığımızda, 1500 yılı civarında 231 Müslüman arasından 76'sının (%33) din değiştirenlerden olduğunu görürüz.[20] Daha kapsamlı bir araştırmaya göre, 1569-89 zaman diliminde Makedonya'nın 24 kentindeki 9426 Müslüman aile reisinin 3310'u (%35) aynı gruba aittir -en yüksek oran 1551 Müslümanın 701'ini (%45) din değiştirenlerin oluşturduğu Üsküp'tedir.[21] 1545'te 1023 Müslüman nüfusun dörtte birinin eski Hıristiyan olduğu Bitola'nın durumuna benzer çeşitli örnekler vardır.[22]

Bununla birlikte kentler din değiştirme oranını iyi yansıtmaz. Bu durum kısmen kent merkezlerinin her zaman daha kozmopolit oluşundan ve söz konusu bağlamda da Osmanlı askerleri ile ticaret adamlarının yoğunlaşmasına olanak sağlanmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca sonradan Müslüman olanların çoğunun kırsal alandan kentlere yöneldiği de düşünülebilir. Bu yüzden köylerdeki durumun da araştırılması gerekmektedir.

---

18 M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâdi Fâtihân*, İstanbul, 1957; Ö.L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* XI (1949-50), s. 524-69, XIII (1951-52), s. 56-78, XV (1953-54), s. 209-37. Barkan'ın Anadolu'dan getirilen çeşitli grupları Rumeli'ye yerleştirmenin bir devlet politikası olduğu hipotezi bütünüyle değerlendirilmeyi beklemektedir.

19 Ö.L. Barkan, "Essai sur les données statistiques de recensement dans l'empire ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1958) s. 9-36, özellikle 32.

20 S. Dimitrov, "Za priemstvenostta v razvitieto na balkanskite gradove prez XV-XVI vek", *Balkanistika* 2 (1988), s. 13-14.

21 M. Sokolski, "Aperçu sur l'évolution de certoines villes plus importantes de la partie méridionale des Balkans au XVe et au XVIe siècles", *Association internationale d'études du sud-est Européen*, Bulletin XII/1 (1974), s. 88.

22 Cvetkova, *Instutions ottomanes*, s. 72.

Bu tür bir araştırma bugüne dek sadece İslamlaşmanın en yaygın yaşandığı Bosna ile ilgili olarak yapılmıştır.[23] Köstendil sancağının Hıristiyan kökenli köylerine bakıldığında çok daha düşük değerler görülmektedir.[24] Bu tür bir çeşitlilik ve belirsizlik, mevcut belgeler ışığında sonradan Müslüman olanların oranına yönelik bir kestirimde bulunmayı son derece riskli bir hale sokmaktadır.[25]

Din değiştirmeyi özendiren etkenler neydi? Bir yandan, İslam, basit bir nedenle, güçlü fatihlerin dini olduğu için birtakım insanlara çekici geliyordu. Diğer taraftan Bogomilcilik ile İslam arasındaki benzerlikler, özellikle Bosna'da –yeni dindaşlar arayışındaki Katolikliktense– Müslümanlığın tercih edilmesinde etkili oldu.[26] Ayrıca, çok etkili olmasa da, aile ve toplumu koruma arzusu da din değiştirme yönünde etkide bulunmuş olabilir.[27] Bir yandan da ekonomik nedenler söz konusuydu. Osmanlılar bazen, Müslümanlığa geçenler için kısmen veya tamamen, en azından kısa ve tam belli olmayan sürelerle (bu tür uygulamalar sadece birkaç durumda belgelenmiş olmakla birlikte) vergi muafiyeti sağlıyorlardı[28] ve Hıristiyan timar sa-

---

23 A. Handzic, "O islamizaciji u sjeveroistocnoj Bosni u XV i XVI vijeku", *Prilozi za orijentolnu filologiju XVI-XVII* (1966-67), s. 5-45.

24 *Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod: Opsirni popisni defteri od XVI vek za Kjustendilskiot sandzak* V/2 (çev. M. Sokoloski, Skopje/Üsküp, 1980, s. 27-65, 77-286) köylerdeki Müslüman oranını 1570'te örneğin Kratovo nahiyesinde % 8,4; Stip nahiyesinde % 5,5 olarak verir.

25 S. Vryonis, "Religious Changes and Patterns in the Balkans, 14th-16th Centuries", *Aspects of the Balkans: Continuity and Change* içinde, ed. H. Birnbaum ve S. Vryonis, Lahey/Paris, 1972, s. 151-76'da 1520 yılı dolaylarında, Müslüman olarak tanımlanan unsurların yaklaşık yarısının (yakl. 100.000 hane) köken olarak Hıristiyan olduğu öne sürülür. Sadece 255 yeni Müslümanın görüldüğü 1488/89'a ait bir cizye defteriyle karşılaştırıldığında, bu, şüpheli uyandıran bir biçimde, 1520'ye kadar olan otuz yılın üzerinde bir sürede Müslümanlığa geçme oranının yılda on kat arttığı anlamına gelir. Karş. Ö.L. Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları", *Belgeler* I (1964), s. 1-117, özellikle 12, dn. 40.

26 Smail Balic, "Der Islam zwischen Donau und Adria (sein Werden und Wesen)", [*Anatolica* 1(1967), s. 93-104. Srecko M. Dzaja, *Die "bosnische Kirche" und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem zweiten Weltkrieg*, Münih, 1978, s. 99 ve başka sayfalarında] Müslümanlık dönemine kadar Bogomilciliğin sürdüğü konusunda şüphelidir. Bu çalışma Osmanlı öncesi Balkanlar hakkında ne kadar az bilgiye sahip olduğumuzu ve bundan dolayı genel yaklaşımların formülasyonundaki güçlüğü bir kez daha göstermektedir.

27 Karş. V.L. Ménage, "The Islamization of Anatolia", *Conversion to Islam* içinde, ed. N. Levtzion, New york/Londra, 1979, s. 64. Bu çalışma din değiştirmeye yol açan diğer etkenleri de aktarmaktadır.

28 Heath W. Lowry, "Changes in Fifteenth-Century Ottoman Peasant Taxation: The Case of Rodilofo", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* Birmingham/Dumbarton Oaks, 1986, s. 29.

hiplerinin sayısının gittikçe azalmasına bakılırsa,[29] yerel zenginlik ve otorite konumunu sürdürme arzusunun da din değiştirmeye neden olduğu düşünülmelidir.

Dinsel özgürlüğe yönelik nispeten hafif baskının yanında, yerli nüfusun belirli oranda bütünlüğünü korumasını sağlayan bir diğer etken, geniş kitleler üzerinde alt bir "milli" yönetici katmanın muhafaza edilmesiydi. Bu *kneze* ve *primikur*'ların işi hiç de kolay değildi; çünkü esas olarak, kendi halklarının çıkarları karşısında fatihlerin çıkarlarına hizmet ediyorlardı. Üstelik (Bulgar toprakları hariç) görevleri babadan oğula da geçiyordu ki bu onları sıradan vergi mükelleflerinin gözünde daha da antipatik kılıyordu. Yine de onlar Osmanlı öncesi yerel kurumların devamı açısından önemliydiler ve kısmen bundan kısmen de yerel muhafazakârlıktan dolayı, Balkanlar'da,[30] özellikle de dağlık bölgelerde köy toplumlarında bir tür öz-yönetim modeli varlığını sürdürdü. Bulgar Ulahlarına karşı alınan yönetimsel önlemler, farklı gelişkinlik ve etkinlik düzeyine sahip sosyal gruplarla ilişkilerde Osmanlıların sahip olduğu yöntem çeşitliliğini de göstermektedir.[31]

Bir diğer ilginç özellik, geçişleri kontrol eden derbendciler ile başka askeri hizmetler gören *voynuk*'lar ve *martolose*'ler gibi düzensiz yerel askeri grupların varlığıdır. Bunlar genelde hep Hıristiyanlardan oluşuyordu[32] ve aynen köy yöneticilerinin atanmasında olduğu gibi kendi liderleri vardı. Bu gayrimüslim askeri unsurlar bazen bir sancakta Müslüman askerlerden daha yüksek sayıda oluyorlardı. Bu Hıristiyan yardımcı askeri birliklerin Osmanlılara karşı yapılacak açık bir ayaklanmada ne kadar başarı kazanabilecekleri tartışmaya açıktır; çünkü 16. yüzyılda söz konusu unsurlar arasında Osmanlı karşıtı ciddi hiçbir hareket görülmemektedir.[33] Onların bu

---

29 Karş. İnalcık, "Stefon Duşan'dan Osmanlı İmporotorluğuna", çeşitli sayfalar.

30 Örneğin bkz. Elena Grozdanova, *Balgarskata selska abstina prez XV-XVIII vek*, Sofya, 1979; Klára Hegyi, "A törökök brendezkedése meghóditott országaikban", *Történelmi szemle* (1981/83), s. 395-96.

31 Cvetkova, *Instutions ottomanes*, s. 62-63.

32 Derbendciler hakkında bkz. Aleksandar Stojanovski, *Dervendzistvoto vo Makedonija*, Üsküp, 1974; martolos'lar hakkında bkz. Milan Vasic, *Martolasi u jugoslevenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Saraybosna, 1967; voynuklar hakkında bkz. Yovuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Vaynuklar*, Ankara, 1986. Osmanlılara özel hizmet veren başka imtiyazlı gruplar için bkz. Milan Vasic, "Social Structure of Yugoslav Countries under Ottoman Rule till the end of the 17th Century", *Ottomon Rule in Middle Europe and Balkans* içinde, ed. Cesar, s. 57-66. Ayrıca, karş. Kiel, *Art and Society of Bulgaria*, s. 74-86, 93-101.

33 Eldeki yazılı malzeme büyük köylü ayaklanmaları konusunda Süleyman dönemine

bağlılığı kısmen, karşılığında önemli oranlarda vergi muafiyeti ve genelde, yaşam boyu kullanabilecekleri ekilebilir toprak (*baştina*) elde etmeleriyle açıklanabilir.

Daha önceki pek çok işleyiş biçiminin neredeyse her yerde sürdüğü bir diğer alan vergilendirmeydi. Avrupa'daki sancaklara yönelik Osmanlı kanunnamelerinde vergilerin listesi ara sıra –ki bunlar en önemlileri olmayabilirdi– Osmanlıca olmayan isimlerle yazılıyordu. Bir kısmı, kesinlikle tipik bir Müslüman ürünü olmayan şarapla bağlantılıydı. Örneğin resm-i poçepina, bir başka yerden getirilen fıçıları açmak için ödenen[34] ve çok büyük bir olasılıkla Osmanlıdan önce de var olan bir vergiydi. Benzer şekilde, toprak sahibine (çoğunlukla hazine ya da tımar sahibi) kendi, yerel şarabını satma izni veren monopoliye vergisi,[35] iki ay ya da yetmiş günlük bir süre için –ki bu zaman diliminde hiç kimse şarabı satışa sunamıyordu– köylüden alınıyordu. Osmanlı öncesi dönemden kalma başka bir vergi de, yılbaşından önce domuz kesimiyle ilgili resm-i bojik veya "Noel vergisi"ydi. Osmanlı kaynakları bu verginin temelde Bulgaristan'da Silistre'den Sofya ve Vidin'e kadar var olduğunu,[36] ama ayrıca Macaristan ile Sırbistan arasındaki eski sınır bölgesindeki Sirem sancağında da görüldüğünü gösterir.[37] Müslümanların ne Noel'i kutladığı ne de domuz eti yediği göz önüne alındığında, bu verginin devam etmiş olması dikkate değer. Modern bir totaliter devlet hem domuz beslemeyi hem de yabancı bir tanrıya tapınmayı yasaklardı. Buna karşın Osmanlılar için bu, belki çok büyük değil ama toplanması kolay bir gelirdi; çünkü eskiden beri süregelen bir uygulamaydı ve kimse buna itiraz etmeyi düşünmezdi.

---

dair çok az sağlam kanıt sunar; bazı yerlerde muğlak atıflar söz konusudur, örneğin "1564-65'te Moriovo ve Prilep civarında devam eden ayaklanma", Paul Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, Londra, 1968, s. 115.

34 Şimdiye kadar bu, terimin yabancı yapısına karşın, sadece Macar toprakları için iddia edildi; bkz. Géza Dávid, *A Simontornyai szandzsák a 16. században*, Budapeşte, 1982, s. 95.

35 Bu, örneğin Gelibolu, Niğbolu, Silistre, Tırhala, İskenderiye (karş. Ö.L. Barkan, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I Kanunlar*, İstanbul, 1943, s. 236, 270, 283, 290, 291), İzvornik, Karadağ ve Dukogin (karş. *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovacki, izvornicki, kliski, crnogorski i skadarski sandzak*, Saopstovajn B. Duradev vd., Saraybosna, 1957, s. 106, 158, 174) kanunnamelerinde görüldüğü üzere, tüm Balkonlar boyunca yaygındı.

36 Silistre ve Sofya için bkz. Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, s. 252, 285; Vidin için karş. *Dusanka Bojanic-Lukac, Vidin i vidinskijat sandzak prez 15-16 vek. Dokumenti ot archivite na Carigrad i Ankara*, Sofya, 1975, s. 164, 182.

37 Bruce W. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara, 1983, s. 2 ve çeşitli sayfalar.

MACARİSTAN

Osmanlıların Macaristan içlerine ilerlemesi 1521'de Belgrad kalesinin düşmesiyle başladı; fakat Buda'daki [Budin] ilk Osmanlı vilayeti ancak yirmi yıl sonra, 1541'de, bir dizi karmaşık politik gelişmenin ardından oluşturuldu.[38] Buda, başta, kendisini çevreleyen bölge üzerindeki etkisi özellikle zayıf bir uzak ileri karakol bölgesi olmalı. Bu durum Buda'nın ilk iki valisi tarafından toplanan haslara ait 1542 tarihli bir listeden açıkça anlaşılmaktadır.[39] Osmanlılara ait diğer en yakın yerleşim birimleri, ilginç bir biçimde, 150 milden daha uzak bir mesafedeydi. Bâli Paşa'nın[40] bir milyon akçenin üzerindeki yıllık geliri Pojega, Semendre, Vidin, İzvornik ve Alaca Hisar sancaklarının içinde bulunan 450'den fazla köyden geliyordu. Bu büyük miktar, beylerbeyinin var olan mülklerine ek olarak, on yediden az olmayan tımar sahibinin eski mülklerinden gelenlerle birleşiyordu. Bu mali düzenlemelerin üstünkörülüğü, hazinenin yeni vilayetin yaratılması konusundaki hazırlıksızlığını açıkça göstermektedir. Siyasi kararlar mevcut imali olanaklarla gerekli uyuma sahip olmayabiliyordu.[41] Başka bir deyişle, fetih her şeyden daha önemliydi.

Bunu Buda paşasının 1546'daki gelirleri konusundaki bilgiyle karşılaştıralım.[42] Bu gelirler artık düzenli bir defterde, icmal veya tımar defterinde tutulmaktaydı; bu daha oturmuş bir duruma delâlet etmektedir. Dört yıllık bir süre içinde Osmanlılar geniş topraklar elde etmeyi başardılar ve Buda sancağının içindeki yedi kent ile çok sayıda köyü beylerbeyine verdiler (yüzyılın geriye kalanında ellerinde yalnızca üç ana merkez –Buda, Óbuda ve Peşte– kaldı)[43] ve bunlara daha uzak yönetim birimleri eklendi.

1546 dolaylarında fethedilen topraklar daha sonra sancakların sınırla-

---

38 Bu dönemin yeni ve önemli bir sentezi için bkz. Pal Fodar, "Ottoman Policy Towords Hungary, 1520-1541", *Acta Orientalia Hungarica* 45/2-3 (1991), s. 271-345.

39 Başbakanlık Arşivi, İstanbul [BA], Maliye defteri 34, var. 635b-40a.

40 Buda paşalarının kısa yaşamöyküleri için bkz. Antal Gévay, *A' budai pasák*, Becs, 1841. 5. sayfada (na. 2) Bali Paşa'dan söz edilmiş, fakat hatalı bir biçimde Küçük Bali Paşa'yla (ölümü 1526/27) aynı kişi olarak gösterilmiştir. Karş. Hubert Neumannn, "Türkische Urkunden zur Geschichte Ungarns und Polens", *Der Islam* VIII (1918), s. 122.

41 Benzer güçlükler, vilayet merkezinin diğer görevlileri atandığında ya da Bali Paşa'nın kendi adamları tımar aldıklarında da ortaya çıktı (karş. BA, Maliye defteri 34,var. 641o, 684a, 688a, 697a, 698a).

42 BA, Tapu defteri 1044, s. 9-11. İlgili bilginin çoğu Gyula Káldy-Nagy tarafından *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri(1546-1562)*, Ankara, 1971, çeşitli sayfalarda verildi.

43 Gyula Káldy-Nagy, *A Budai Sandzsak 1546-1590. evi összeirosai. Demografia es gozdasogtörteneti adatok*, Budapeşte, 1985, s. 158, 464, 492.

rının esnek kaldığını gösteren önemli değişiklikler geçirdi. Ciddi bir biçimde yeni düzenlemelerin yapılması nadir değildi;[44] ancak bu sadece yeni topraklar kazanmaktan ileri gelmiyordu. Başka ekonomik ve askeri faktörler de söz konusuydu. Beylerbeyinin oturduğu Buda vilayeti geniş olmalıydı ve sekiz irili ufaklı eski Macar kontluğunu içinde alıyordu. Diğer bölgelerde, özellikle batı ve kuzey Macaristan'da, neredeyse her önemli kale bir sancak merkezi haline geldi. Bununla birlikte bu yönetim birimleri bazen o kadar küçüktü oluyordu ki nüfusun görece yoğunluğuna rağmen vergi geliri, dönemin Avrupa topraklarındaki bir sancakbeyine ayrılan minimum 200.000 akçelik geliri ucu ucuna geçiyordu. Sancak sınırlarının gevşekliği, Osmanlıların bu aşamada, elde ettiği topraklarda daha önceki yönetim birimlerini sürdürme ve oraları eski yönetici ailelerinin adıyla isimlendirme şeklindeki eski pratiklerini terk ettikleri biçiminde değerlendirilebilir. Nahiye sınırları zaman zaman eski Macar kontluk sınırlarına denk düşse de,[45] bu, genel durumu yansıtmaz; orta ve batı Macaristan'daki sancaklarda böyle bir paralelliğin varlığı kanıtlanamaz.[46]

Transilvanya ve Tisza Nehri'nin doğusundaki bazı kontluklar Süleyman tarafından 1541'de Macaristan'ın ölmüş olan kralı Szapolyalı I. Johannes'in küçük oğluna ve annesine bırakıldı. Bu topraklarda, başlangıçta, Osmanlılar "Erdel" ile "Petrovity sancağı"nı ayırdılar.[47] Bu durum, onların burada iki ayrı yönetim birimi yaratmayı planladıkları ya da prensin vasisi G. Martinuzzi ile kraliçenin baş danışmanı Peter Petrovics arasındaki mevcut güç ilişkilerini göz önünde bulundurarak bir ayırımda bulundukları şeklinde yo-

---

44 Örneğin 91 köy ve mezra 1552-1563 yılları arasında Mohaç'tan Simontornya sancağına, Anyavár nahiyesi de Simontornya'dan Szekszárd'a transfer edildi. Karş. David, *A Simontornyai szanzsák*, s. 18. Koppany/Kapan önce Mohaç'ın bir nahiyesiydi; daha sonra ancak 1552 civarında, ayrı bir sancağın merkezi yapıldı (BA, Tapu defterleri 441, 442).

45 Tibor Halasi-Kun, "Ottoman Toponymic Data and Medieval Boundaries in Southeastern Hungary", *From Hunyadi to Rakoczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary* içinde, ed. J.M. Bak ve B.K. Kiraly, Brooklyn, 1982, s. 243-50'de güneydoğu Macaristan için ileri sürüldüğü gibi. Bununla birlikte bu makaleye eşlik eden 6 harita yeterince ikna edici değildir; Macar kaynaklarındaki ilgili bilgiler paralel olarak verilmiyor.

46 Bkz. yukarıda dn. 44. Aynı zamanda, 16. yüzyılın farklı zaman dilimlerinde Tolna vilayeti dört sancak (Simontornya, Szekszárd, Buda ve Mohaç) arasında paylaştırıldı. Simontornya sancağı içinde, Endréd nahiyesi temelde Somogy'deki yerlerden oluşuyordu; ayrıca Veszprem, Tolna ve Fejér'in bazı bölgeleri de oraya aitti (karş. Dávid, *A Simontornyai szandzsák*, s. 137-42).

47 Mihnea Berindei ve Gilles Veinstein, *L'empire ottoman et les pays roumains, 1544-1545: etudes et documents*, Paris/Cambridge, 1987, s. 27-40.

rumlanabilir. Peter Petrovics aynı zamanda güney sınırları başkomutanıydı ve kontrolü altındaki bölge daha sonra Banat adını alacak olan yerdi. Birkaç yıl içinde onun mülkünün önemli bir parçası Temeşvar (ele geçirildikten sonra 1552'de vilayet merkezi yapıldı) beylerbeyliğine eklenirken, geriye kalanı da artık bir Osmanlı vasal devleti olan Transilvanya'ya katıldı.[48]

İki Macar vilayeti olan Buda ve Temeşvar'ın sınırları ancak 1568'deki Edirne antlaşmasıyla aşağı yukarı sabit bir hale geldi. Çatışmanın uzun sürmesine ve iki tarafta da bazı mevzilerin kaybedilmesine rağmen, 1593-1606'daki "uzun savaş"a kadar aynı şekilde kaldı. 1568-74 tarihli bir vilayet hizmet defteri, Buda vilayeti yirmi sancaktan oluşurken[49] Temeşvar'ın sadece sekiz sancaktan ibaret olduğunu gösterir.[50]

Buda'nın sancaklarının tümünün, Temeşvar'ınkilerin de bir kısmının yöneticileri hakkında hemen hemen kesintisiz bir bilgi bütününe ulaşmak mümkündür. İki yönetim birimine ait malzeme[51] 1568-88 zaman diliminde imparatorluğun bütünü için söz konusu olan ana yönelimleri –memuriyet sürelerinin oldukça kısa oluşu (24-28 ay) ve sancakbeylerinin yakın yerler arasında transfer edilmesi– saptar.[52] Buda vilayetine bağlı sancaklarda, buradaki yöneticilere normalde tahsis edilen gelirlere göre belirli bir hiyerarşi vardı. En geniş ve en zengin sancak olan Buda'nın yanı sıra beş sancak daha zengin kategorisine giriyordu: Semendre, Peçuy, Segedin, Zigetvar ve Solnik. Bu birimlere atanan beylere 400.000 akçenin üzerinde bir gelir tahsis ediliyordu; diğer sancaklar için bu miktar 200.000 akçe ve üzeriydi. Sık rastlandığı üzere, kıdemli bir sancakbeyi için uygun gelire sahip sancak bulunamadığında, bu bey daha aşağı değere sahip bir pozisyona atanır, fakat kendisine başka yerlerden ek gelir bağlanırdı.[53] Sınır-

48 Karş. B. Köpeczi vd. (ed.), *Erdély története I. A kezdetektöl 1606-ig*, Budapeşte, 1986, s. 417-36.

49 Buda/Budun, Szendrö/Semendre, İzvornik, Vulçitrin, Pozsega/Pojega, Pécs/Peçuy, Székesfehérvár/İstolni Belgrad, Esztergom/Östörgon, Szeged/Segedin, Szerém/Sirem, Simontornya/Şimontorna, Koppány/Kopan, Fülek/Filek, Szekszárd/Seksar, Szigetvár/Sigetvar, Szécsény/Siçen, Nógrád/Novigrad, Szolnok/Solnik, Szekcsö/Sekçöy; bkz. BA, Maliye defteri 563, s. 46-56. Karş. Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 134-35.

50 Temesvár/Temeşvar, Lippa/Lipova, Vidin, Alaca Hisar, Csanád/Çanad, Gyula/Göle ile Arad, Modava, Pankota; karş. Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s. 135-36.

51 Simontornya (Dávid, *A Simontornyai szandzsák*, s. 27-30) ve Gyula (Géza Dávid, "The Sancakbegis of Arad and Gyula", *Acta Orientalia Hungarica* XLVI (1992/93), s. 143-62.

52 Kunt, *Sultan's Servants*, s. 57-76.

53 Örneğin Aralık 1575'te Estergon beyi Ali, kendi sancağından yıllık 426.802 akçeden yalnız 324.263 akçelik bir gelir almıştı. Geriye kalan Szendrö, Szeged ve Pozsega

lar kesinleştikçe bu tür yeniden taksimler daha güç bir hale geldi ve yerleştirilmesi gereken sancakbeyi sayısının giderek artması, bu beylerin çoğunu, hakkı olandan daha düşük değerdeki görevleri kabul etmek zorunda bıraktı.[54]

Yeni bir tımara sahip olmak ya da elde olanı büyütmek için yerel askeri yöneticiden, genellikle de sancak hiyerarşisinde ikinci komutan olan alaybeyinden, bir tavsiye mektubu almak gerekliydi.[55] Bununla birlikte 16. yüzyıl Macar topraklarında işleyiş farklıydı ve tavsiye mektupları temelde sancakbeyi, zaman zaman da beylerbeyi tarafından yazılıyordu.[56] Böylece sancakbeyinin oynadığı rolün önemi, alaybeyininkinin aleyhine, daha da arttı. Tavsiye mektuplarının sık sık tımar ya da zeametin tahsis edildiği biriminkilerin dışındaki yöneticilerce gönderildiğini de belirtmek gerekir. Bu yöntemle, merkezi devlet politikası doğrultusunda, bir sancakbeyinin, etrafına yanaşmalardan oluşan bir grup toplaması olasılığı azaltılmış olabilir.[57]

BÖLGESEL YÖNETİM ÇEŞİTLERİ

Eski Macar topraklarında hem doğrudan yönetilen bölgelerin hem de bir vasal devletin bulunması, Osmanlı yönetimini, bir yandan Balkan eyaletlerindeki bir yandan da Rumen prensliklerindeki biçimleriyle daha genel bir şekilde karşılaştırmaya olanak sağlar.

Balkanlar'daki durumun tersine, doğrudan yönetilen Macar eyaletlerine ait kayıtlarda çok az sayıda gayrimüslim tımar sahibi görülmektedir. Bunların bazısı da aslında başka etnik gruplara –Slav ya da Yahudi–[58]

sancaklarından geldi; en azından Szeged'den gelen anun daha önceki mülküdür. Karş. BA, Ruznamçe 42, Estergan kısmı, s. 16-18.

54 Örneğin 1584'te 530.000 akçelik hakkı olan Szeged valisi Ferhad Bey ancak 340.000 akçe alabilmişti; BA, Kepeci 325, s. 500-501.

55 H.A.R. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Society and the West*, I, Oxford, 1950, s. 51, 146-47; Halil İnalcık, "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât", *Osmanlı Araştırmaları* I (1980), s. 2 (ayrıca beylerbeyi ya da serdar da bu tür toplu listeler sunar). Macar toprakları dışındaki bölgelere ait örnekler için bkz. Klaus Röhrborn, *Untersuchungen zurosmanischen Verwoltungsgeschichte*, Berlin/New York, 1973, s. 34, dn. 26.

56 Sayısız ruznamçe ve 1587'de Buda'da yazılmış "İlm-i muhasebe" (Nationalbibliothek, Viyana, Türk. yazmaları Flügel, 1999) bunu gösterir.

57 Sipahilerin, kalelerdeki birliklerin ve görev yerlerinin listesini veren çeşitli tavsiye defterleri mevcuttur. BA, Mühimme defteri 25, s. 144, no. 1505; Kepeci 5000 (sayfalar numaralanmamış); Kepeci 342, var. 18b-19a (1574/75, 1583 ve 1594 tarihli).

58 Antal Velics ve Ernö Kammerer, *Magyarországi török kincstári defterek I: 1546-1635*, Budapeşte, 1886, s. xxvi; Káldy-Nagy, *Kanuni Devri Budin*, s. 34, (dn. 23), 56 (dn. 60), 63 (dn. 73) (hepsi aynı kişiye, Yavan Zabrag'a göndermede bulunur); 66 (dn. 89), 68 (dn. 97) (her ikisi de Nikola veled-i Yurin'e göndermede bulunuyor).

mensuptur ve bu da muhtemelen Osmanlılarla birlikte geldiklerine delalet eder. Ayrıca, aslen Macar olan tımar sahiplerinin birkaçı daha önce de *fief** sahibidir. Daha doğrusu bunların da temelde, Osmanlı devletine hizmetlerinden dolayı ödüllendirilen köy veya kent yargıçları oldukları görülmektedir.[59] Böylesi ihsanlara sık rastlanmıyordu ve geçiciydiler; daha sonraları Macar yargıçlar sadece cizye ve resm-i kapu'dan muaf tutuldular.[60] Balkanlar'daki benzerlerinin (*knéze* ve *primikur*) aksine, bu konumlar babadan oğula geçmiyordu ve göründüğü kadarıyla aracı olarak oynadıkları rol de o kadar önemli değildi.

Osmanlılar, Macar eyaleti boyunca, Macar yargıçların yanı sıra, kendi kadılarını da istihdam ettiler. Bunlar genellikle ve temelde, küçük Müslüman nüfusun yoğunlaştığı ve gerektiğinde askeri kuvvet tarafından desteklendiği sancak merkezlerinde faaliyet gösteriyorlardı. Bununla birlikte hiç Müslüman yerleşimcinin bulunmadığı üç kentte de (Jásberény, Kecskemét ve Ráckeve) Balkanlar'da olduğu gibi, Hıristiyan sivil nüfus için özel olarak kadılık tesis edildi. Bu üç kentteki kadılar, etkinliğini devam ettiren Macar mahkemelerini denetleme, vergi ve alacakları toplama dışında pek bir iş yapmasa da, kadıların buradaki varlığı, eğer Osmanlılar Habsburglar üzerinde kesin bir zafer elde etmiş olsalardı, onların da yerel meselelerde daha önemli bir role sahip olabileceklerini düşündürüyor. Sonuçta bu kadılıklar 17. yüzyıl başlarında kaldırıldı.[61] Bu, Osmanlı politikasında bir dönüm noktasıydı: Hıristiyan nüfusun sivil yönetiminden geri çekilerek baştaki amaçlarından geri adım atmış oldular.

Önde gelen Macar toprak sahiplerinin çoğu, Osmanlı fethini takiben ülkenin Habsburg yönetimindeki kesimine kaçmıştı; ancak az sayıda varlıklı unsur yerinde kalmıştı. Bu soyluların ayrılışı geniş ölçekli sonuçlar taşıyordu. Osmanlı varlığını kabul etmedikleri için, eski serflerinin vergi ve hizmetleri üzerinde hak iddia etmeyi (en azından teoride) sürdürüyorlardı.[62] Herhangi bir alacak tahsiline gidip gidemeyecekleri ayrı bir sorundu.

---

* Feodal Avrupa'da lordun vasalına, hizmet karşılığı verdiği toprak. -ed.n.

59 Örneğin Buda yargıcı Péter Nagy 1547'de bir tımar sahibidir (karş. L. Fekete, "Buda and Pest under Turkish Rule", *Studia Turca-Hungarica* III, Budapeşte, 1976, s. 27). Bir Macar *fief* sahibinin statüsünü koruduğu gösteren ender bir örnek için bkz. BA, Mühimme defteri 1, s. 272 (252), no. 1542.

60 Tolnolı yargıç György Kuti'nin neredeyse 25 yıl boyunca tımar sahibi olması az rastlanan bir örnektir (karş. Dàvid, *A Simontornyai szandzsák*, s. 79-81).

61 Kláro Hegyi, *Egy világbirodalom végvidékén*, Budapeşte, 1976, s. 122-24.

62 Ferenc Szakály, *Magyar adóztatás a török hódoltságban*, Budopeşte, 1981, çeşitli sayfalar.

Hiç kuşkusuz öyle bölgeler vardı ki (sınırdan ne kadar uzaksalar sayıları o kadar çoktu) oralarda bu amaçlarını gerçekleştirmeleri pratik olarak imkânsızdı. Ama yine de Osmanlı askeri hattının epey gerisinde bazı bölgeler de vardı ki buralardaki köylüler vergileri meşru görüyor ve (belki sembolik miktarları) eski Macar toprak sahiplerine ya da onların mirasçılarına ödüyorlardı. Bu kısmen, köylülerin, sınırın öte yanında, Osmanlıları kovacak bir güce sahip -öyle umuyorlardı- patronları olduğuna inanmalarıyla izah edilebilir. Fakat kesin olan, her zaman, çifte verginin ağırlığı altında bir sınır bölgesinin var olması ve bu ağırlığın, askeri sınır hayatının tahrip edici etkisine ek olarak yaşanmasıydı. Her iki taraftan yerel komutanların kendi tebaalarının sömürülmesini engellemek üzere özel anlaşmalar yaptığını gösteren kanıtlar da olmakla birlikte, Osmanlıların Macar vergilerine yönelik resmi protestoları bir sonuç vermedi.

Rumeli'nin tersine, belki de güvenlik nedeniyle, Macar topraklarında düzenli askeri kuvvetler toplanmadı. Gerçi kalelerde bazı gayrimüslim *martolose*'ler görev yapıyordu; ama bunların hiçbiri Macar değildi.[63] Yerel nüfustan sadece bazı yardımcı hizmetler bekleniyordu ve bu hizmetler genellikle, *cerehor* (yerel olarak toplanan Hıristiyan milis) kurumu dahilindeki kalelerdeki ufak tefek tamiratlardı.[64] Bu tür hizmetlerde çalışan köylüler acil durum vergilerinden ve geniş ölçekli istihkam çalışmalarından muaf tutuluyorlardı. Ara sıra sıradan tebaa da ücret karşılığı bu gibi işlerde çalışmaya zorlanıyordu.[65]

Yönetimsel işleyişteki farklılıklar, Osmanlı öncesi vergilerin devamı konusunda da görülür. Balkanlar'ın aksine, Macar topraklarında daha önceki işleyişe uygun olarak cizye ve ispence gibi temel vergiler bile toplanıyordu. Cizye sadece belirli bir gelir düzeyinin, hazine tarafından toplanan Macar *subsidium*'unun (temelde askeri masrafları karşılamak üzere koyulmuş bir vergi) değeriyle uyumlu bir biçimde saptanan bir sınırın üzerindeki kişilere yönelikti.[66] İspence daha da değişikti. Bu, Osmanlılarca resmi kapu (kapı vergisi) denen, serfler tarafından toprak sahibine ödenen te-

---

63 Velics ve Kammerer, *Magyarországi török kincstári defterek*, I, s. 6, 9, 17, 19-21, 48, 50-52, vs.

64 Pál Fodor, "The Way of o Seljuq Institution to Hungary: the *cerehor*", *Acta Orientalia Hungarica* XXXVIII (1984), s. 367-99.

65 Székesfehérvár'ın onarımına katılanların listesi için bkz. Nationalbibliothek, Viyana, Türk. Yazmalar Flügel 1400 (özetlenmiş versiyonu için bkz. Velics ve Kammerer, I. 251-64).

66 Gyula Káldy-Nagy, "Bevölkerungsstatistischer Quellenwert der Gizye-defter und der Tahrir-defter", *Acta Orientalia Hungarica* XI (1960), s. 251-64.

mel toprak vergisinin Macarca adıydı.[67] Verginin tutarı, Buda ve Peşte sakinlerini "kralları döneminde onu ödemedikleri" için bu vergiden muaf tutacak kadar yerel geleneklere uygun olarak belirleniyordu.[68] Bu veya benzeri bir ibareye, Macar sancaklarının hemen her kanunnamesinde de, ya bu verginin toplanma biçimi ya da tutarından söz ederken, en azından bir kez rastlanır.[69] Sultanın emirnamelerinde kralın yasalarının ne zaman incelendiğinden söz edilmektedir.[70] Vergiler koyulurken bir kentte ya da bölgedeki eski işleyiş sık sık dikkate alınmıştır.[71]

Osmanlılar, Macar topraklarında, din konusunda büyük çaplı bir müdahalede bulunmamalarına karşın, kardinal ve yüksek ruhban sınıfı, işgal altındaki toprakları, aynı yüksek soylu sınıfın yaptığı gibi, terk etti. 16. yüzyılın geriye kalanı için, Katolik kilisesinin Macar topraklarındaki işleyişi ve oynadığı rol üzerine bilgi sınırlıdır. Tahrir defterleri içinde yer alan papaz isimleri zaman zaman kentlerde, belki de manastır topluluklarının varlığını yansıtır biçimde, yüksek bir yoğunluk sergilerken,[72] tek tük rastlanan bazı notlar daha önceki dinsel kurumların bir süre daha varlığını sürdürdüğünü gösterir.[73] Cizye defterleri ve diğer defterler de faaliyete

---

67 Bu vergiler konusunda bkz. István Bakács, "A dicalis összeirások", *A történeti statisztika forrásai*, ed. J. Kovocsics, Budapeşte, 1957, s. 51-81; aynı kitapta, Bálint Ila, "A dézsmajegyzékek mint o történeti statisztika forrásoi", s. 82-118.

68 L. Fekete, *Az Esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeirása*, Budapeşte, 1943, s. 187.

69 Barkan, *Kanunlar*, s. 301, no. 14; s. 303, no. 1; s. 318, no. 1; s. 320-21, no. 10; s. 322, no. 1; s. 323, no. 8-11.

70 Gyula Káldy-Nagy, "The Administration of *Sanjaq* Registrotions in Hungary", *Acta Orientalia Hungarica* XXI (1968), s. 193. Barkan, *Kanunlar*, s. 304'te alıntılanan bir mühimme defteri girişi, Osmanlıların eski vergileri koruma hakkındaki düşüncelerini iyi yansıtır: Halk bu vergileri kabul etmişse korunmalı, yoksa değiştirilmeliydiler.

71 Örneğin Gyöngyös'ün ve "Jász-kentler" diye adlandırılan yerlerin vergi yükümlülüklerı hesaplanırken, toplam tutar eski usulde saptanıyordu: 600 filori, 2.500 kile buğday, 2.500 kile arpa toplam 67.500 akçe (BA, Mühimme defteri 2, s. 55, no. 504). Osmanlı belgelerinde geçen Macarca sözcüklerin kullanışlı bir listesi için bkz. Lajos Fekete, *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung I*, Budapeşte, 1955, s. 57-65.

72 1546'da, Gyöngös mahallelerinden birinde (118 aile reisinin bulunduğu), 10 papaz kaydedilmişti (Lajos Fekete, *A Hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeirása*, Jászberény, 1968, s. 41. BA, Tapu defteri 441, var. 66b-7b, 67b-8o, 149b-50b, 157b-8a, 158a-Bb, 179b-81o'da aynı yıl için Mahaç sancağında her birinde 7-10 papaz bulunan 6 kent gösterilir; 1552 civarında, bu sayılar yavaş bir azalma sergiler (BA, Tapu defteri 443).

73 Örneğin Pecs'de, 1546 yılında, St. Francis Manastırı birkaç parça ekilebilir toprağa, 2 otlağa, bir eve ve bir üzüm bağına sahiptir (BA, Topu defteri 441, var. 8b). 1570'deki konumu ise muğlaktır (BA, Topu defteri 1012, s. 1).

devam eden kiliseler için ek kanıt olabilir.[74] Camiye dönüştürülen kiliselerin sayısı da sınırlıdır; el koymalar sadece yönetim merkezlerinde gerçekleşmiştir. Ama yine de bu, kilise örgütlenmesine hatırı sayılır bir darbe indirerek en önde gelen ibadet yerlerinin –Buda'daki Kutsal Bakire kilisesi, Estergon, Peçuy ve İstolni katedralleri– camiye dönüştürülmediği anlamına gelmez.[75] Yeni rahip ihtiyacının –eğer karşılanıyorsa– nasıl karşılandığı çok az bilinirken, bu ihtiyaç, Katoliklik neredeyse ülkenin her tarafından güç kaybettiği için, açık bir biçimde azalmıştır. Bu gerçek, bazı yerleşim birimlerinde evli rahiplerin görüldüğü birtakım defterlerden anlaşılmaktadır. Mezhepsel grupların hiçbirine ne engel ne de destek olan Osmanlılar Katoliklerle Protestanlar[76] arasındaki çatışmada tarafsız kaldılar ve onları kiliseleri paylaşma konusunda kendi kendilerine bıraktılar.[77] Müslümanlığa geçenlere gelince, bunlar Macarlar arasında son derece önemsiz bir sayıdaydı. Kentlerde yeni Müslümanlar vardı; ancak bunlar farklı kökenlerden geliyorlardı ve gezginlerin bildirdiğine göre çoğu, Slav dillerini konuşuyordu.[78] Köylerde yaşayan nüfus ise değişmeden kaldı; Müslümanlar çok azdı.[79]

Osmanlı fethinin, yönetim merkezleri haline gelen kentlerdeki orijinal nüfus üzerindeki genel etkileri ele alındığında, Balkanlar ile Macar topraklarındaki durum arasında ciddi farklılıklar göze çarpar. Balkanlar'da (bir-

74 Lajos Györffy, *Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez*, Szolnok, 1956. 131 yerleşim yerinden 106'sının bir kiliseye sahip olduğu kaydedilmiştir.

75 Diğer bölgelerde de benzer bir eğilim gözlenebilir: Bkz. Binswanger, *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime*, s. 100.

76 M. Tayyib Gökbilgin, "Hatvan Kadılığının İki Sicili", *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Nemeth*, ed. Gyula Káldy-Nagy, Budapeşte, 1976, s. 315-16, 318.

77 Lajos Fekete, "Osmanlı Türkleri ve Macarlar, 1366-1699", *Belleten* XIII (1949), s. 738.

78 Fekete, "Buda and Pest under Turkish Rule", s. 20. Sivil Müslüman nüfusun yüzyıl boyunca ender olarak kayıt altına alındığını belirtmek gerekir; en yüksek sayılar Bács (T. Holosi-Kun, "Sixteenth Century Turkish Settlements in Hungary", *Belleten* XXVIII, 1964, s. 24-28), Gyula (Káldy-Nagy, *A Gyulai szandzsák*, 14, s. 41-57), Lippa (BA, Tapu defteri 457, s. 11-14; Tapu defteri 578, s. 9-14) ve Temeşvar'da (BA, Tapu defteri 364, s. 12-25; Tapu defteri 579, s. 17-32) kaydedilmiştir. Bununla birlikte Buda'ya ait defterlerin hiçbirinde, Müslümanlığa geçen bazı Slav kökenli Çingeneler dışında, Müslüman sivillerin yer almaması dikkate değerdir (Káldy-Nagy, *A Budai szandzsák 1546-1590*, s. 150-52).

79 Holosi-Kun, "Sixteenth-Century Turkish Settlements", çeşitli sayfalarda, Szeged sancağına ait, Müslüman yerleşimcilerin farklı oranlarda bulunduğu 20 köy verilir. Bununla birlikte bu yerlerin hiçbirinde tek bir Macarın bulunmaması ve Buda vilayeti dahilinde başka hiçbir yerde köylü Macarlardan Müslümanlığa geçenlerin kaydedilmemesi önemlidir.

kaç istisnayla ve yeni ele geçirilmiş kentlerde karakteristik olarak) hem gayrimüslim hem de Müslüman nüfus, Müslüman nüfus daha hızlı bir büyüme göstermekle birlikte, arttı.[80] Buna karşın Macar topraklarındaki genel eğilim ters yöndeydi. Baştaki kayıtlarla karşılaştırıldığında, bu kentlerdeki Hıristiyan nüfus istisnasız bir biçimde azaldı. Bazısında, Kopan[81] ve Mohaç'ta[82] olduğu gibi, bu azalma sürekliliik ve büyük ciddiyet arz etti; Segedin[83] gibi birtakım birimlerde bir durgunluk dönemi söz konusuydu; Simontornya[84] gibi bazı kentlerde ise daha az bir iniş çıkış yaşanıyordu. Bu gelişmeler söz konusu kentlerde neredeyse hiç sivil Müslüman nüfusun bulunmadığı bir dönemde ortaya çıktı. Kaleler Osmanlı askeriyle doluydu ve muhtemelen bu koşullar altında idari ve askeri merkezlerdeki Macarlar Osmanlı varlığının tehdidini daha az hissedecekleri başka yerlere göçtüler. Sancak merkezlerinin ikisinde (Estergon ve Novigrad) hiç Macar kalmadı; bazı defterlerde, dikkate değer garnizonlara sahip nahiye merkezleri haline gelmiş olan diğer eski kentlerin yaklaşık on ya da on ikisinin de hiç sivil nüfusa sahip olmadığı görülür. Bu, özellikle kentlerin fethinin hemen ardından geçerli olan bir durumdu; fakat daha sonra da asıl yerleşimcilerin çok az bir kesiminin geri döndüğü anlaşılmaktadır.[85] Osmanlı askeri birliklerinin bulunmadığı kentlerdeki yerleşimcilerin sayısı ise, tersine, bazen artış da göstererek, daha az değişiklik sergilemiştir. Belirtmekte yarar var ki Osmanlı Macar topraklarındaki en geniş on altı kentsel yerleşim biriminin (ki bunlar 400'den fazla gayrimüslim aileyi barındırıyordu) sadece dört tanesi yönetim merkeziyken[86] ve bunların dışında bir

---

80 Örneğin Niğbolu'da 1425'te 446 Hıristiyan, 308 Müslüman hane vardı; 100 yıl sonra 775 Hıristiyan, 468 Müslüman aile söz konusuydu. Plovdiv'de [Filibe] yaklaşık 1520-1530'da 119 Hıristiyan, 761 Müslüman aile reisi sayılmıştır; bu sayılar 1571-1580 dolaylarında sırasıyla 153 ve 1019'a yükselmiştir. Ruse 1520-1530'da 574 Hıristiyan, 81 Müslüman haneye sahipti; 16. yüzyılın ikinci yarısında Hıristiyan aile sayısı 875'e, Müslüman aile sayısı da 824'e çıkmıştı. Bkz. Nikolai Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle/Londro, 1983, s. 66-67.

81 Burada evli Macar erkek sayısı 1546'da 109, 1562'de 90, yaklaşık 1570'te 51, yaklaşık on yıl sonra ise sadece 35'ti.

82 Osmanlılar 1546'da burada 324 Hıristiyan aile bulmuşlardı; bu sayı 1552'de 437'ye çıktı, 1580'de 105'e, 1590'da 90'a indi.

83 1322 Hıristiyan aile reisi vardı. 1560'da sayı 691'e indi. 1570'te 701, 1578'de 703 evli Macar görünüyor.

84 Bu sancağa ait 6 defter şu sayıları vermektedir: 1546 (34), 1552 (36), 1565 (56), 1570 (51), 1580 (41), 1590 (20).

85 Örneğin yaklaşık 600 askerin üslendiği Bobócso gibi bazı yerlerin başlangıçta boş kalması şaşırtıcı değildir. Birkaç aile daha sonra geri dönmüştür.

86 Buda, Mohaç, Peçuy ve Segedin.

tanesi garnizona sahipken,[87] geriye kalan on bir tanesi bu tür sorumluluklar taşımıyordu.[88]

AVRUPALI VASALLAR

Vasal prensliklerinde doğrudan Osmanlı yönetimi uygulanmadığı için, kendimizi 16. yüzyılda Transilvanya ve Rumen topraklarındaki (Eflak ve Boğdan) en önemli farklılıklara göz atmakla sınırlayabiliriz. Bunlar özetle beş tanedir. Birincisi, Osmanlı birlikleri, Rumen voyvodalarının merkezlerinde üslenmeye devam ederken, bunların hiçbiri Transilvanya'da konuşlanmadı. İkincisi, Eflak ve Boğdan voyvodaları sık sık doğrudan Osmanlı sultanı tarafından atanıyordu; Transilvanya prenslerini ise (en azından teorik olarak) bir meclis seçiyordu ki bu kararı sultan ancak onaylayabilirdi. Üçüncüsü, Rumen voyvodaları sık sık oğullarını İstanbul'a rehine olarak göndermek zorunda kalıyorlardı; oysa Transilvanya'da böyle bir uygulama yoktu. Dördüncüsü, Eflak ve Boğdan'dan istenen yıllık vergi, ekonomisi daha gelişkin olmasına rağmen Transilvanya'nınkinden yüksekti. Beşincisi, bu kararlaştırılmış yıllık tutarlara ek olarak Rumen voyvodaları İstanbul'a, kısmen satılmak üzere, bazı tarımsal ürünler ve hayvan göndermek zorundaydılar; Transilvanya böyle bir uygulamayla yükümlü kılınmamıştı.[89]

Transilvanya'nın bu şekilde daha fazla bağımsızlık elde etmeyi ve daha az yükümlülük altına girmeyi nasıl başardığı tamamen açık değildir. Bunun bir nedeni Rumen voyvodalıklarının vasallık statüsünün daha önce başlaması ve zamanla daha sıkıntılı bir hale gelmesi olabilir. Ayrıca Karadeniz havalisinin Osmanlıların zahire ihtiyacı açısından yaşamsal öneme sahip olması da belki daha doğrudan bir müdahaleyi gerektirmiştir. Transilvanya'nın ilk hükümdarı Sigismund'un geniş bir ülkenin eski kralının oğlu olması ve geleneklerine bağlı Osmanlıların bu duruma saygı göstermeleri de önemli olmuş olabilir. Siyasal açıdan Transilvanya'da, gevşek kontrol edilse de daimi bir vasal devlet, bir Habsburg yandaşına tercih ediliyordu.

SONUÇ

Süleyman'ın saltanatı döneminde yönetim uygulaması açısından Osmanlı Macar toprakları ile Rumeli arasındaki farklılıkların temel nedeni, belki de buraların imparatorluğa dahil olma sürelerindeki farklılıkta yat-

---

87 Békés.

88 Debrecen, Gyöngyös, Jászberény, Kecskemét, Laskó, Makó, Mezötur, Miskalc, Pásztó, Ráckeve ve Tolna.

89 Benzer bir karşılaştırma Klára Hegyi tarafından önerilmiştir (*A törökök berendezkedése*, s. 400-403).

maktadır. Rumeli'nin çeşitli bölümlerinin 14. yüzyıldan beri Osmanlı devletine dahil olması ve 1500 yılına gelindiğinde Osmanlı yönetimi altında tam bir beylerbeylik oluşturulmuş olmasına karşın, Macaristan tamamen yeni fethedilen –ki o da ancak topraklarının % 40'ı– bir ülkeydi. Dahası kısmen, Osmanlıların ana merkezlerine uzaklığından dolayı, Macaristan'ın ele geçirilme süreci hiçbir zaman oturmuş bir hal almadı, ki bu da çeşitliliği teşvik etti.

Zamansal ve toprakların işgal edilme boyutundaki farklılıkların, aynı zamanda, Osmanlıların söz konusu bölgelerdeki yönetimsel uygulamalarının genel sonuçlarındaki çeşitliliğin nedenleri olduğu da öne sürülebilir.

Macaristan konusunda bunlar ne anlama geliyordu? Yukarıdaki metin 16. yüzyıldaki yönetimsel yapının nesnel bir manzarasını çizmeye çalışmaktadır. Bu anlatım görece esnek, pragmatik ve bazı açılardan hoşgörülü bir uygulamaya –ki bunların bazı yönleri İslami ilkelerle uyum içindedir– işaret etmektedir. Öte yandan kısmen, yinelenen savaş dönemlerinden (Macaristan artık Avrupa'daki ana Osmanlı kara sınırıydı), kısmen de uzak mesafede ve farklı merkeze sahip yabancı bir yönetim altında uzun süre kalmaktan dolayı ciddi zararlar ortaya çıkmıştı. Osmanlı Macar topraklarında önceki siyasal sistem dağıtıldı, ekonomik gelişme yavaşladı veya duraklama dönemine girdi. Nüfus bazı bölgelerde –ki çoğunlukla bunlar tümüyle Macarların yaşadığı yerlerdi– hatırı sayılır bir düşüş sergiledi; diğer yerlerde ya olduğu gibi kaldı ya da biraz yükselme gösterdi. Bununla birlikte bütünlüklü olarak bakıldığında, 150 yıllık bir zaman dilimi için beklenen doğal artış gerçekleşmedi. Bu, Macar unsurun Slovaklar, Sırplar ve Rumenler karşısında konumlarını kaybettiği ülkedeki etnik yapının dönüşümüyle birlikte ilerledi. Buna karşın hem Habsburg Macaristan'ı, hem de Transilvanya ile yaşamsal ilişkiler sürdürüldü ve batı Avrupa'nın önemli ticari merkezleriyle karşılıklı mal satışını sağlamak üzere ticari bağlantılar sağlam tutuldu. Sonuç olarak, 17. yüzyıl sonlarında Osmanlı yönetiminin sona ermesinin ardından, Macar siyasetinin Avrupa'daki gelişmenin ana doğrultusuna yeniden uyum göstermesi dikkate değer bir şekilde kolaylaştırılmış oldu.

Öte yandan Balkanlar'daki siyasi ve ekonomik gelişme Osmanlı fethine kadar en düşük düzeyine inmişti. Yönetimlerinin ilk dönemlerinde Osmanlılar tarafından getirilen gelişmiş idari sistem, bazı açılardan olumlu ve yararlı oldu. Bununla birlikte 19. yüzyılda Osmanlı yönetiminin sona ermesine doğru ilişki geniş oranda olumsuz ve zarar verici bir hale gelmişti. Balkan toprakları gelişme açısından Batı Avrupa'nın oldukça uzağında kalmıştı. Bir süre önce parçalanan Yugoslavya'nın güncel sorunlarının çoğu, Osmanlı döneminin sonuçları olarak açıklanabilir.

16. YÜZYIL SONLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SİYASET VE SOSYO-EKONOMİK DEĞİŞİM

SURAIYA FAROQHI

Osmanlı ülkesi üzerine kurumsallaşmış tarihyazımı, ilk ciddi eleştiri sağanağıyla, sosyologların, iktisatçıların ve nihayet tarihçilerin, Osmanlı "klasik dönem" tarihi ele alınırken feodalizm ve Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) ölçütlerinin kullanılması tartışmasına giriştiği 1960'ların sonları ile 1970'lerin başlarında karşılaştı.[1] Marx'ın deneme kabilinden kullandığı, fakat daha sonraki çalışmalarında çok da açıklığa kavuşturmadığı ikinci kategori, bir merkezi hükümetin mülkiyetindeki topraklar üzerinde kurulan köy toplumları modelinden yola çıkıyordu. Bu model, muhtemelen, o dönemde anlaşıldığı biçimiyle feodalizmde açık bir biçimde bulunmayan, çok güçlü bir merkezi yönetime yaptığı vurgudan dolayı Osmanlı ülkesiyle ilgilenen sosyal bilimcilere çekici geldi. Ayrıca, merkezi iktidarın fazla bir müdahalesi olmaksızın günlük yaşamını sürdüren ve serf olmayan köylülerden oluşan bir köy toplumunun varlığı da, bu modelin, Osmanlı toplumunun neden Batı feodalizminin daha göze batıcı bazı tarihsel dezavantajlarını yaşamadığını açıklama kaygısındaki araştırmacılara cazip gelmesini sağladı.[2] Fakat feodalizm-ATÜT tartışmasının Osmanlı tarih yazı-

1 Bu tartışmanın bir yorumu için karş. Halil Berktay, "Tarih Çalışmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 1983.

2 Bu tartışma çerçevesinde en ilginç ve etkili makalelerden biri için bkz. Huri İslamoğlu-İnan ve Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History", *Review* I/1 (1977), s. 31-55 (*The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. H. İslamoğlu-İnan, Cambridge, 1987, s. 42-62'de yeniden yayımlanmıştır). Karş. İslamoğlu-İnan'ın daha yakın tarihli makalesi: "Intraductian: Oriental Despatism in World-System Perspective",

cılığına getirdiği değişiklikler umulduğu kadar etkili olmadı. Tam aksine bu tartışma, özellikle, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1550, 1566 ya da 1584-85'ten sonra siyasi ve kültürel anlamda uzun bir gerileme dönemi yaşadığına dair eski varsayıma karşı durmadı. Bu üç tarihin sonuncusu, yaklaşık olarak, İngiliz tüccarların Akdeniz'e girişine denk düşmekteydi ve Osmanlıların, Avrupa müdahalesinden dolayı yıkıldığı yaklaşımı, "Yeni Solcu" Türk tarihçilerin anti-emperyalist yönelimine uygun düşüyordu. Kültürel gelişmeyi neyin oluşturduğuna yönelik çok dar bir anlayış da bu "gerileme" paradigmasına güç kazandırdı; çünkü gelişme özgünlük ve ulusal tarz unsurlarıyla bir tutuluyordu. Öteki kültürlerden alınanlar *ipso facto* [sırf bu özelliklerinden dolayı] şüpheyle karşılanıyordu; hele Avrupa'dan alınanlar diğerlerinden daha da şüpheliydi.[3] Osmanlı âlim ve sanatçılarının 17. yüzyıldan ya da 18. yüzyıl başlarından itibaren Avrupa coğrafya bilgisinin, saatçiliğinin ve mimarisinin etkisine kapılmaları maalesef hem şarkiyatçılar hem de milliyetçi tarihçiler nezdindeki ünleri açısından olumsuz olmuştu. Bu âlim ve sanatçılar genelde taklitçi olarak görüldüler ve 16. yüzyıldaki Osmanlı ilerlemesini hızla, uzun süreli bir gerileme döneminin izlediği yaklaşımı, bu eleştirel revizyonizmin ilk raundundan hiç yara almadan çıktı.

Son yıllarda, revizyon hedefli yeni bir tarihyazımı dalgası güç toplamaktadır. 1980'lerin "kültürelci" iklimi göz önüne alındığında, 16. yüzyıl Osmanlı kültürü, önceki 50 yıla göre daha yoğun olarak araştırılmış ve "gerileme" paradigması ilk kez kültürel açıdan sorgulanmıştır. İçinde bulunduğumuz on yıllık sürecin postmodern havası, tarihçilere, aynı anda birkaç farklı kültürel geleneğe sahip olunmasındaki gelişkin boyutu takdir etme şansını da vermiştir; bu, Cornell Fleischer'in yorumladığı üzere, Mustafa Âli'nin önemli meziyetlerinden biridir.[4] Komşu disiplinlerden uzun zamandır aşina olduğumuz, başka kültürlerden alım olgusu üzerine daha önce yapılan çalışmalar, Osmanlı tarihyazımına da etkide bulunmuştur. Âli'nin Arap, İran ve doğu Türki geleneklerden bir şeyler alması artık, bir orijinalite yoksunluğundan ziyade bilinçli bir seçim olarak görüle-

The Ottoman Empire içinde, ed. H. İslomoğlu-İnan, 1987, s. 1-26 ve H. Berktoy, "The 'Other' Feudalism. A Critique of 20th-Century Turkish Historiography and Its Particularisation of Ottoman Society", yayımlanmamış doktora tezi, University of Birmingham, 1990. Genel olarak ATÜT konusunda karş. Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, Londra, 1974, s. 473-549.

3 Marshall Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, Chicago, 1974, c. III, s. 14.

4 Cornell Fleischer, *Bureoucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton, 1986, s. 240-41 ve çeşitli sayfalar.

bilir; ve Mimar Sinan'ın Ayasofya'yla yaratıcı bir şekilde karşı karşıya gelişini, onu Bizans sanatının takipçisi diye adlandırmadan ya da gözlerinin önündeki önemli bir binayı yakından gözlediğini inkâr etmeksizin tartışmak mümkün olabilir.[5]

İktisat tarihçilerinin "gerileme" paradigmasından rahatsızlık duymak için başka nedenleri de vardır. Bunların bir kısmı, şimdi ele aldığımız zaman diliminden ziyade 17. ve 18. yüzyıllarla ilgili bulgularla bağlantılıdır. Eğer Ankara ve Kayseri gibi kentlerde ikâmet eden şehirliler 17. yüzyılda gittikçe artan miktarda incelikli evler inşa etmişlerse ve eğer Osmanlı zanaat üretiminin çoğu branşı yaklaşık olarak 1700 ila 1760-70 yılları arasında serpilip gelişmişse, 16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyıl başlarının ekonomik krizinin geri dönülmez bir gerilemeyi başlattığı iddiasını sürdürmek güç olur.[6] Yüzyıllar süren bir ekonomik kriz yaklaşımını bir tarafa bırakırsak, bu krizin suçunu Avrupalı davetsiz misafirlere mi, yoksa Osmanlı toplumundaki varsayımsal bir "dinamizm yokluğu"na mı yükleyeceğimizin önemi kalmaz. Fakat o zaman, Osmanlı yönetiminin 16. yüzyılın ikinci yarısındaki temel "kriz alanları"na, başka bir deyişle hükümet ve eyalet seçkinleri arasındaki ilişkinin değişmesine, kaçakçılığın ve paralı asker ayaklanmalarının yaygınlığına, bir kez daha yakından bakmamız gerekmektedir. Bu çalışmanın hedefi de budur.

MERKEZ VE EYALET SEÇKİNLERİ

Daha eski moda tarihlere göre, Osmanlının merkezi düzeydeki gelişmesinin ve gerilemesinin eyalet yönetimi çerçevesinde net ve fark edilir sonuçları olmuştu.[7] Osmanlıların zirvede olduğu 15. yüzyıl sonları ile 16. yüzyıl başlarında gündem merkezileşme iken, 1550 ile 1584-85 yılları arasında ortaya çıkan bir başka madalyonun iki yüzünü gerileme ve ademi merkezileşme oluşturuyordu. Bu güzel modeldeki tek tutarsızlık, Osmanlı fetih metotlarının yerel yönetim ve vergilendirmenin fetih öncesi yapısına yönelik hiçbir radikal ilgayı içermediği anlayışından kaynaklanmakta-

5 A. Kuran, *Sinan the Grand Old Master of Ottoman Architecture*, Washington DC/Istanbul, 1987, s. 19; Gülrû Necipoğlu, "The life of an Imperial Monument: Hagia Sophia after Byzantium", *The Hagia Sophia: Form, Structure and Meaning from the Age of Justinian to the Present* içinde, ed. R. Mark ve A. Çakmak, Cambridge, 1992, s. 195-225.

6 Suraiya Faroqhi, *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*, Cambridge, 1987, s. 113-15; Mehmet Genç, "Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt, Toplumsal Araştırmalar Dergisi* 49/4 (1984), 52-61 ve 50-55, 86-93.

7 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1968, s. 36-38.

dır.[8] Osmanlı idari yapısının tarihi temelde Balkanlar göz önüne alınarak incelenmiştir ve Macaristan dışında Balkanlar 14. ve 15. yüzyıllarda fethedilmiştir. Bu yüzden, ele geçirilen toprakların aşamalı entegrasyonunun imparatorluğun erken tarihinin karakteristik bir özelliği olduğu ve 16. yüzyıldaki "klasik çağ"da artık önem taşımadığı değerlendirmesi kolaylıkla yapılabiliyordu.

Osmanlı eyalet tarihi üzerine yakın zamanlarda yapılan araştırmalar, aşamalı entegrasyonun çok daha sonraları da gerçekleştiğini göstererek, bu düzgün resmi bozmuştur. 16. yüzyıl Suriye'sinde, Memlükler döneminin önde gelen bazı aileleri neredeyse 1600'ün epey sonrasına kadar siyasal iktidarın sahibiydiler.[9] Bazı yerel önderlere, onları Osmanlı sistemi içerisinde sağlam bir şekilde tutabilmek için, iltizam verildi; bu yolla onların merkezi hükümete karşı ayaklanma eğilimine giren diğer önderlere karşı çıkmaları bekleniyordu. 16. yüzyıl ortası ve sonlarında Suriye'deki Osmanlı yönetimi Dürzi, hele de İran Safevi şahıyla sık sık gizli bağlantılara giren Şii önderlere kuşkuyla bakıyordu. Bunun sonucunda Sünni önderlere geniş bir manevra alanı açıldı. Bu politika, Osmanlı'nın gerilemesinden kaynaklı ademi merkezileşmenin sonucu değildir; eyalet tarihinde, merkezi hükümetin hâlâ gücünü pekiştirmeye çalıştığı bir aşamaya tekabül etmektedir. Suriye'de tam merkezî kontrol ancak 1630'larda, Ma'an hanedanının bertaraf edilmesinden sonra gerçekleşmiştir. Bu yüzden 16. ve 17. yüzyılların Osmanlı Suriye'sindeki merkezileşme ve ademi merkezileşme, geleneksel Osmanlı "yükseliş ve gerileme" dönemleri kalıbına hiçbir bakımdan uymamaktadır.

Osmanlı Mısır'ı için de benzer şeyler söylenebilir. Eyalet 1517'de, Suriye'den bir yıl sonra fethedilmişti. Daha önce Osmanlı yönetimiyle kader birliği etmiş olan Memlükler, birkaç onyıl boyunca eyaletin siyasi yaşamında –Hain Ahmed Paşa'nın başarısız ayaklanması sonucunda Osmanlı merkezi yönetiminin etkisinin artmasına karşın– etkili oldular. Fakat Memlüklerin asker toplamasına izin vermek ve onları vergi toplama işinde önemli bir ortak olarak görmekle, Osmanlı yönetimi –Süleyman'ın saltanatı döneminde bile– eyalet yönetiminin önemli bir bölümünün kendi doğrudan kontrolünün dışında kalmasına izin vermiş oldu. 1590'lardan itibaren İstanbul ve Anadolu'yu sarsan siyasi kriz, göründüğü kadarıyla,

---

8 Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica* II (1954), s. 104-29.

9 Abdul-Rahim Abu-Husayn, "The iltizam of Mansur Furayk: A Case Study of *Iltizam* in Sixteenth-Century Syria", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East* içinde, ed. Tarif Khalidi, Beyrut, 1984, s. 250-51.

merkezi hükümetin Mısır'daki mülkleri üzerindeki denetiminde bir kayba yol açmadı. Ancak 17. yüzyılda, özellikle de son çeyreğinde, Memlük seçkinleri kendi kontrollerindeki eyalet gelirlerinden, giderek artan bir payı ellerinde tutar hale geldiler.[10] Bu tarihten önce, İstanbul'daki siyasi krizlerle, Mısır üzerindeki Osmanlı denetiminin güçlü veya zayıf oluşu arasında bire bir bağlantı yoktu.

Doğu Anadolu'yla ilgili farklılıklar ise daha da güçlüydü. Bu bölgedeki Safevi kontrolüne I. Selim tarafından 1514'teki Çaldıran Muharebesi'yle son verilmişti. Fakat çoğunluğu Kürt aşiretlerinin yönetimi altındaki yerel beylikler buradaki varlıklarını sürdürdüler. Bu yöneticilerin büyük bölümü Sünni olduğundan, Osmanlı yönetimi onları İran'ın Şii hükümdarlarına karşı siyasi ve askeri bir siper olarak görüyordu.[11] 1632-1633'te, uzun hizmet dönemini değerlendiren ve çalışmasına 16. yüzyıl yönetim bilgisini katan anı yazarı Aziz Efendi, yerel Kürt beylerinin resmi destek almasını salık verir.[12] 16. ve 17. yüzyıllar boyunca Osmanlı genel valileri ve vergi mültezimleri Hakkari, Cizre ve Bitlis'i yerel hükümdarların kontrolüne bırakarak Erzurum ve Diyarbekir'den az çok ulaşılabilir kırsal kesimleri yönettiler. İdari merkezileşme girişimleri 16. yüzyılın ikinci yarısında oldu; bu dönemde, daha önce üstüne gidilmemiş birçok yerel birim için tahrir defterleri hazırlandı. Merkezileştirme politikaları sık sık Osmanlı ordusunun varlığıyla bağlantılıydı. 1639'daki Kasr-ı Şirin Antlaşması'na kadar Osmanlı-İran savaşlarının sıklığı düşünüldüğünde bu hiç de az rastlanan bir durum değildi. Fakat ne zaman ordular geri çekilse, yerel beyler otoritelerini yeniden kuruyordu.[13] Sultan II. Mahmud'un, belli başlı beyleri askeri güçle yıktığı 1830'lara kadar kalıcı bir merkezileşme sağlanamadı. Osmanlı'nın gücü 16. ve 17. yüzyıllarda bir kez daha artmış ve azalmıştı, ki bu temponun geleneksel Osmanlı genişleme ve gerileme aşamalarıyla pek ilişkisi yoktu.

Bununla birlikte, Osmanlı iktidar merkezinin siyasi ve idari tarihine yönelik kavrayışımız da değişmiş bulunuyor. Sadece hafif bir abartıyla, ar-

10 Stanford Shaw, *The Financial and Administrative Organisation and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton, 1962, s. 5.

11 *Kânûn-nâme-i sultânî li Azîz Efendi: Aziz Efendi's Book of Sultanic Laws and Regulations: An Agenda for Reform by a Seventeeth-Century Ottoman Statesman*, ed. Rhoads Murphey, Cambridge, Mass., 1985, s. vii.

12 *Age*, s. 15vd.

13 M. M. van Bruinessen, *Agha, Scheich und Staat: Politik und Gesselschaft Kurdistans*, Berlin, 1989, s. 190'da Kürt hanedanlarının, daha önce Akkoyunlular tarafından bertaraf edilmeye çalışıldıktan sonra Osmanlı yönetimi altında geliştikleri öne sürülür.

tık ilk kez, Osmanlı yönetici sınıfının otantik bir tarihe sahip olduğunu düşündüğümüzü söyleyebiliriz. 1480-1620 zaman diliminde sultan ile sarayda yetişmiş devşirme üst görevliler arasındaki, yeniçerilerle eyalet sipahileri arasındaki, eski Türk aristokrasisinin çocuklarıyla hem devşirme hem de daha sonraki önemli paşa ve vezirlerin kapıları aracılığıyla toplanan "yeni adamlar" arasındaki ilişkilerde ciddi değişiklikler oldu. Çok uzun zaman hâkim olan bir genelleme artık bir tarafa bırakılmıştır: Artık biliyoruz ki biri yalnız devşirmelerden oluşan ve yaygın bir imparatorluğu idare eden, diğeri de hür doğmuş Müslümanlardan oluşan ve hukukun öğretilmesi ve uygulanmasıyla ilgilenen, keskin bir biçimde ayrılmış iki "kurum" hiç olmamıştı.[14] 16. yüzyıl ortalarında ayrı bir bürokratik meslek gelişene kadar, ulema sık sık yönetim hizmeti verdi.[15] Yeni ortaya çıkan konumların çoğu mali yönetim alanındaydı. 16. yüzyıl ortalarından sonra bu yeni memuriyetler daha önce hiç görülmemiş bir belge yoğunluğu, fakat aynı zamanda da, bir süre el yordamıyla ilerledikten sonra Osmanlı siyaseti üzerine bir *esprit de corps* [grup aidiyeti] ve bir söylem üretti.

Son derece örgütlü bir merkezi yönetimin ortaya çıkışı yeni gerilimler yarattı. Süleyman'ın 1566'daki ölümünden 1632'de iktidarını ilan eden IV. Murad'a kadar, hiçbir sultan büyük bir kahraman fatih rolü sergileyemedi. Geleneksel olarak, sultanların "çap düşüklüğü" Osmanlı imparatorluğunun gerilemesini hızlandıran tesadüfi, yardımcı etkenlerden biri olarak görülegelmiştir.[16] Bununla birlikte son zamanlarda, bu iddianın, baş aşağı edilmesi durumunda daha anlamlı olacağı da öne sürülmüştür: Osmanlı memur sınıfı kurumsallaşmıştı; güçlü, karizmatik sultanlar genellikle bürokrasinin düzgün işlemesi önünde bir engeldi ve Osmanlı sultanlarının çoğunun daha önce politik bir deneyimi olmadan tahta çıkmasını sağlayan eğitim sistemi, yüksek memurlar açısından ille de bir olumsuzluk değildi.[17]

Diğer gerilimler merkezi yönetimle eyalet yönetimleri arasındaki bağlantıyla ilgiliydi. 16. yüzyıl sonlarına doğru Anadolu'da Celali isyanları de-

14 Norman Itzkowitz, "Eighteenth-Century Ottoman Realities", *Studia Islamica* XVI (1962), s. 73-94. Buna karşın Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton, 1980, s. 46-47'de "idari kurum-dini kurum" ayrımının değişik bir biçimi savunulur. Ayrıca bkz. Fleischer, *Bureucrat and Intellectual*, s. 216.

15 Fleischer, *Bureucrat and Intellectual*, s. 219

16 Lewis, *Emergence of Modern Turkey*, s. 23.

17 Rifa'at 'Ali abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany, New York, 1991, s. 38.

nen önemli ayaklanmalar oldu. Merkezi yönetim, bu ayaklanmalara karşılık olarak eyalet yönetimlerindeki alt kademe görevlere de sarayda eğitilmiş memurları tayin ederek ve bu suretle kariyerlerine eyaletlerde başlamış unsurların ilerlemesinin önünü kapatarak, eyaletlerin kontrolünü sağlamlaştırma çabasına girişti.[18] Bu sürecin merkezileşmeye mi, yoksa ademi merkezileşmeye mi örnek oluşturduğu tartışmaya açıktır. Ben her ikisinin de söz konusu olduğunu savunma eğilimindeyim: Artık oturmuş olan yönetim, asayişsizliği kontrol etmek üzere merkezileşme yönünde önlemler alıyordu. Fakat eyaletlerdeki memurların terfilerinin önünün kapanması ayaklanmaları teşvik etti, ardından da merkezin kontrolü kaybetmesine yol açtı. Böylece resmi amaçların tam tersine, Osmanlı merkezi bürokrasisi Celali isyanlarının ciddi teşvikçilerinden biri gibi davranmış oldu.

Ayrıca atama düzeyindeki merkezileşme, mali durumda söz konusu olan ademi merkezileşmeyle dengelendi. Gittikçe artan nakit para talebi merkezi yönetimin, eyalet valilerinin gelirlerini yavaş yavaş azaltmasına neden oldu. Artık eyalet valilerinin gerekli fonları kendi inisiyatifleri dahilinde toplamaları bekleniyordu, ki bu onlara Süleyman dönemine kadar sahip olmadıkları bir siyasal manevra alanı sağladı. Bazı eyaletlerde, valilerin hareket alanlarını sınırlama çabasıyla eyalet defterdarlıkları oluşturuldu.[19] Fakat bunlar öyle pek de valinin bağımsızlığını engellemeye yetecek kadar --özellikle de bu dönemde bir tür el altından "memur satın alma" ortaya çıktığından– güçlü değildiler.

Güç dengesine yönelik başka değişiklikler, imparatorluğun oluşma ve gelişme döneminde ordunun omurgasını oluşturan ve köylülük üzerinde yerel kontrolü sağlayan tımar sahipleriyle (sipahi) ilgiliydi. Tımar geliri tahsislerinin merkezi yönetimin nakit para ihtiyacı yüzünden iltizamlara dönüştüğü uzun zamandır bilinmektedir.[20] İltizam sistemi merkezi yönetime seferlerini düzenleyecek parayı –her ne kadar bu kısa vadeli çıkar, uzun vadeli mali kayıplar pahasına olsa da– sağladı. Tımar sahiplerini, kötü durumda olan sipahilerin sefer için teçhizatlanmasını gittikçe güçleştiren enflasyonun etkilerine karşı korumaya yönelik resmi motivasyon, sipahilerin at üstünde görev yapmasından dolayı daha da azalmıştı. 16. yüzyıl sonlarına doğru, süvari üstünlüğüne dayanan savaş tarzının giderek eski-

18 İ. Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, New York, 1983, s. 95vd.

19 Fleischer, *Bureucrat and Intellectual*, s. 313.

20 Bistra Cvetkova, "Recherches sur le système d'affermage (*iltizam*) dans l'Empire Ottoman au cours du XVIe-XVIIIe par rapport contr'es bulgares", *Rocznik orientalistyczny* XXVII/2 (1964), s. 111-32.

yor, el silahlarındaki teknik ilerleme tüfekli asker ihtiyacının artmasına yol açıyordu.[21] Sipahiler, belki dönemin yazarlarının sık sık Osmanlının büyüklüğünün bu eski temel direğinin sağlığına yeniden kavuşturulmasının üzerinde durduğu siyasi risalelerde değil, ama gerçek hayatta hızla prestij kaybettiler.[22] 17. yüzyılın ilk yarısında, tatmin edici hizmetler veremeyen yeniçerilere tımar veriliyor ve ceza olarak eyaletlere yollanıyorlardı. Bu uygulama eski sipahi aileleri üzerindeki baskıyı daha da artırdı.[23]

Gelişmeleri etkileyen kesin bir değişiklik, giderek artan bir biçimde köylü kökenli tüfekli askerlerin istihdam edilmesiyle ilintilidir. Bu insanların konumlarının güvenlikte olduğu söylenemezdi. Valiler para karşılığı, muhtemelen belirli, kısa vadeli amaçlar için, ciddi sayıda silahlı adam tutuyorlardı ve bunların yüksek bir sirkülasyonu vardı. 16. yüzyıl sonlarında tüfeklerle silahlandırılmış ücretli askerlerin önderleri siyasal gücü sık sık ele geçirme girişiminde bulundular. Kalenderoğlu ve diğer isyancılar Bursa gibi önemli kentleri aldılar ve başka kentleri de kuşattılar.[24] 1608'de veziri azam Kuyucu Murad Paşa isyancı önderlere karşı kesin bir zafer kazandı ve böylece eyaletlerdeki paralı asker ayaklanmalarının ilk aşaması sona ermiş oldu. Bu, hareketin tamamen sona erdiği anlamına gelmemekle birlikte, 17. yüzyıl başlarında yeni bir çizgi oluştu.[25] Bu dönemden itibaren paralı askerlerin önderleri artık iktidarı kendi adlarına ele geçirmeye kalkışmadılar ve kendilerini İstanbul tarafından usule uygun biçimde tayin edilen valiye bağladılar. Bu anlamda yönetimin merkezileşmesine yönelik hareketi bir yarı-zafer kazandı; Osmanlı siyasi sınıfı ise tam bir galibiyet elde etti. Artık reaya kökenli "hiçkimseler" Osmanlı siyasal örgütlenmesinde üst düzeylere gelmeyi umut edemeyecekti ve reaya ile yönetici sınıf arasındaki ayrılık, ikinci kesimin anlayışına göre, "nizam-ı âlem"in bir parçasını oluşturduğu için, bu dünya düzeni, hâkimiyetini sürdürdü.

Belli bir mesafeden bakınca, Osmanlı'nın 16. yüzyıl sonlarında yaşadığı siyasal krize, gittikçe resmileşen ve profesyonelleşen yönetim birimi ile askerileşmiş eyalet yönetimi arasındaki gerilimin damgasını vurduğu gö-

---

21 H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* VI (1980), s. 283-337; bkz. özellikle s. 292vd.

22 *Osmanlı devlet teşkilâtına dair kaynaklar: Kitâb-i müstetâb; Kitâbu mesâlihi'l müslimîn ve menâfi' i'l-müminîn; Hirzü'l-mülûk*, ed. Yaşar Yücel, Ankara, 1988, "Kitâb-i müstetâb" bölümü, s. xxv.

23 Murphey, *Kânûn-nâme*, s. 7.

24 William Griswold, *Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611*, Berlin, 1983, s. 157vd.

25 *Age*'de süreç 1611 tarihine kadar anlatılır.

rülür. Yönetim biriminin günlük kararları 1590'da 1520'dekilere göre daha rutin ve öngörülebilirdi, 1640'ta ise 1590'dakinden bile düzenliydi. Öte yandan paralı asker gruplarının rastgele şiddete başvurmaları riski 17. yüzyıl ortalarında, bir yüzyıl öncekine oranla daha fazlaydı. Elbette 16. yüzyıl başlarına yönelik kaynak yoksunluğu bazı hatalara yol açabilir; çünkü kayıtların, 1520-70 arasında olduğu gibi hızla artması durumunda, gün ışığına çıkan anlaşmazlıkların, soygunların ve küçük ayaklanmaların sayısı da bununla orantılı olarak artacaktı.

TİCARET, SERVET VE SİYASET

15. yüzyıl sonuna doğru Osmanlı topraklarında ticari zenginlik, görüldüğü kadarıyla, Bursa gibi birkaç merkezle sınırlıydı, ki Bursa'da bile, siyasal sınıfın orta düzeyli üyeleri, varlıklı bir tüccarın hayatı boyunca biriktirebileceği kadar bir servete sahiptiler.[26] Konuyla ilgili hiç monografi bulunmamakla birlikte, muhtemelen, 16. yüzyılda çok varlıklı tüccarlar yaygın değildi. Fakat bu dönemde toplam iç ticaret hacmi büyüdü. Köylerde, daha önce bulunmayan pazarlar ortaya çıktı ve köylüler vergilerinin önemli bir kısmını para olarak ödüyorlardı. Şüphesiz nakit talebi vergi ödeyenler için genel olarak ağır bir yüktü; ancak para hiç bulunmasaydı, ödeme de yapılmıyor olurdu. Tesalya'da panayırlar yaygınlaştı ve öyle çok gelir getirir oldular ki sultanlar ve veziri azamlar bu panayırları yeni kurulan vakıflara katmaya başladılar.[27] Anadolu ve Rumeli'deki çok sayıda kasabada üretilen dokuma ürünü ve deri eşyanın bölgeler arası ticareti yapılıyordu. Anadolu'da 16. yüzyıl boyunca yaşanan kentsel büyümenin iç ticaretin artışıyla bağlantılı olması kuvvetle muhtemeldir; kentler bir yandan büyük bir tarımsal nüfusu barındırırken, aynı zamanda o kadar çok han ve kapalı çarşı inşa edilmişti ki bu artan kentsel nüfusun hatırı sayılır bir kesimi geçimini ticaret ve zanaattan sağlamış olmalıdır.

16. yüzyıl kent seçkinlerinin ekonomik arka planları ve yapısı genel olarak az bilinmektedir. Esnaf, pazar denetçileri tarafından tam anlamıyla denetlenir ve kâğıt üzerinde, çok sınırlı bir kâr oranı hakkına sahip olurken, bazı lonca üyeleri işin büyümesine mani olan birtakım engelleri aşmayı başarıyordu.[28] Osmanlıların Kudüs'ü fethini izleyen onyıllarda,

---

26 H. İnalcık, "15. asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 15/1-4, s. 60-61.

27 S. Faraqhi, "The Early History of the Balkan Fairs", *Südost-Forschungen* XXXVII (1978), s. 57, 62.

28 H. İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, (İngilizceye çev. N. Itzkowitz ve C. Imber), Londra, 1973, s. 154.

iyi durumdaki kasaplar ticarete girdiler, pazar denetçileri oldular ve evlilik yoluyla memur ailelerine katıldılar.[29] Tüccarlar ekonomik fırsatlar anlamında esnaftan daha uygun bir konumdaydılar; fakat 16. yüzyılda ticaretin yayılmasından yararlanan tek kentli unsur onlar değildi.

Tüccarların faaliyetleri, Osmanlı bürokratlarının ilişkilerini tanımladıkları zemin –ki 19. ve 20. yüzyıl ifadesiyle buna "ekonomi" demeye alıştık– tarafından kolaylaştırıldı. Burada birtakım karşıt eğilimler ayırt edilebilir. Bir taraftan, 16. yüzyıl devlet aygıtı, özellikle de yüzyıl ortasındaki yeniden yapılanmadan sonra, müthiş bir iktidar çekirdeği oluşturdu. Bu aygıtın ağırlığıyla karşılaştırıldığında, imparatorluğun vergi mükelleflerinin örgütlenmesi zayıf ve direnme kapasitesinden uzak görünmektedir. Osmanlı siyaseti üzerine daha önce yapılmış çalışmalar, zaman zaman, devletin siyasi alanda olduğu gibi "ekonomik" alanda da devasa bir varlığa sahip olduğu izlenimini verir: Fiyatlar yukarıdan saptanıyordu; temel gıda maddelerinin ticareti ancak Osmanlı bürokrasisi izin verdiğinde mümkündü –geniş zanaatkâr kitleleri seferlerde veya kamu binalarının inşa edilmesinde, özel bir işveren için çalıştıklarında elde edeceklerinden daha az ücretlerle çalışmaya zorlanıyorlardı.[30] Özel girişim faaliyetleri buna kıyasla tamamen önemsiz görünmektedir.

Tarihsel sorunsallar her zaman, ortaya çıktıkları dönemin damgasını taşırlar. Osmanlı devletinin siyasi ve iktisadi gücü konusunda çalışma yapan modern tarihçilerin kafalarında genellikle 20. yüzyılın *dirigistes* (güdümleyici) yönleri vardır ve özellikle de, iki dünya savaşı sırasında denenmiş toptan savaş seferberliği çerçevesinde düşünürler. Bu yüzden, 1980'lerde dünyanın çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan devlet güdümlü ekonomiler konusunda yaşanan hayal kırıklığının araştırmacıları artık 16. yüzyıl Osmanlı devletinin güdümleyici faaliyetlerini önemsememeye sevk etmesi şaşırtıcı değildir. Bu eğilimin ardında bir sağduyu vardır. Fernand Braudel ve ondan da önce Lucien Febvre gibi araştırmacılar 16. yüzyılın teknik koşullarının, özellikle de iletişim araçlarının durumunun, o dönemde mümkün olan ya da olmayanın sınırlarını nasıl belirlediğini etraflıca

---

29 Amnon Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Cambridge, 1989, s. 31.

30 L. Güçer, "Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 13-14 (1951-52), s. 79-89; Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, Ankara, 1972, 1979; Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul, 1983.

tartışmışlardır.[31] Bu yeni bir keşif de değildir; üretim güçlerinin sosyal ve ekonomik tarihin temelini oluşturduğu ifadesi aynı zamanda tarihsel materyalizmin temel ilkelerinden biridir. Sözcüğün modern anlamında güdümleyici olacak bir politika (en azından) demiryolları, telgraf ve organize polis gücü gerektirir; açıktır ki bütün bu unsurlar 16. yüzyılda bulunmuyordu. Bu yüzden, Osmanlı lüks mallar ticareti üzerine son zamanlarda yapılan bir çalışmanın, Osmanlı sarayını yakından ilgilendiren yerlerde bile güdümleme (*dirigisme*) önündeki engellere vurgu yapması şaşırtıcı değildir:[32] Az sayıda eğitimli kişinin ve sınırlı iletişim araçlarının merkezi bir "tasarı" bürosunun işlevini görmesi imkânsız değilse bile güçtür. Aynı şekilde, yönetim tarafından saptanan fiyatlar konusunda detaylı çalışma yapan başka bir tarihçi, bu fiyatların genellikle, merkezi yönetimin alıcı pozisyonunda olduğu durumlarda ve arz-talep işleyişinin egemen olduğu hatırı sayılır bir "gri bölge" bırakılarak dayatılmış olabileceğini tahmin etmektedir.[33] Fakat devletin rolünün şimdiye dek düşünülenden daha sınırlı olduğunu söylemek için, tarihsel ve siyasal nedenlerin yanı sıra, günümüz üçüncü dünya ülkelerinin basit günlük yaşam deneyimleri kesinlikle bir rol oynamıştır: Kurulu yerel yapılar radikal bir biçimde farklı tarzda işlediğinde herhangi bir hükümet politikasını dayatmak çok güçtür.

Potansiyel 16. yüzyıl güdümlemelerinin karşı karşıya kaldığı teknik sınırlara ek olarak, Osmanlı yönetici sınıfının sosyal kompozisyonu ve politik varsayımları açısından da sınırlar söz konusuydu. Yönetimce belirlenen fiyatlarla ya da nakit paraya dayalı vakıflarla ilgilenen araştırmacılar, siyasi sınıfın bazı muhalif unsurlarının bu meselelerdeki karşı çıkışlarını yazılı olarak ifade ettiklerini göstermişlerdir. 17. yüzyılda, Köprülü ailesinden bir veziri azam, fiyatların pazarda kendi değerlerini bulmasına izin verilmesi gerektiği yaklaşımını benimseyerek yönetim tarafından belirlenen fiyat uygulamasına karşı çıkmıştır.[34] Bu Osmanlı ileri gelenleri arasında

31 Lucien Febvre, *Life in Renaissance France*, İngilizceye çev. M. Rothstein, Cambridge Mass., 1977, s. 14vd, 95vd; Fernand Braudel, *La Méditerranée et le méditerranéen a l'époque de Philippe II*, 2. basım, Paris, 1966, I, s. 326-60.

32 J. M. Rogers, "Ottoman Luxury Traders and their Regulation", *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, in memorian Vanco Boskov* içinde, ed. H. G. Majer, Weisbaden, 1986, s. 135-55.

33 Cemal Kafadar, "When Coins Turned Into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows: The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the end of the Sixteenth Century", yayımlanmamış doktora tezi, McGill University, Montreal, 1986, s. 128.

34 *Age*, s. 134.

azınlıkta kalan bir görüştü; fakat bir veziri azamın fikri olarak vakayinamelerde yer bulduğuna göre, birçok kadı tarafından da benimsenmiş olabilir ama bu kadılar hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Yukarıdan saptanan fiyatların uygulaması bazen, fiyat belirlemesine ilke olarak karşı olan kadılar tarafından gevşek tutulmuş olabilir. Osmanlı siyasi sınıfı arasındaki anlaşmazlığın bir başka örneği 16. yüzyılın ikinci yarısında, Süleyman'ın şeyhülislamı Ebussuûd Efendi tarafından benimsenen, camilerin, medreselerin ve imarethanelerin işlevlerini düzenli olarak sürdürebilmesi için vakıflara müsamahalı yaklaşılması gerektiği görüşüne Birgevi Mehmed Efendi'nin karşı çıkışıdır. Birgevi koşullar ne olursa olsun faiz almanın gayri meşru olduğunu düşünüyordu ve onun fikirleri sonuçta 17. yüzyıl kamuoyunun etkili bir kesimi tarafından kabul gördü. Ulema arasında yaygın olan bu görüşün vakıfların resmi kayıt tutma ve yönetim meselelerini etkileyip etkilemediği sorusu tekrar ortaya çıkmaktadır.[35]

Merkezi yönetimin sınırsız güdümlemesine getirilen bir diğer "ideolojik" sınır, Osmanlı siyasi sınıfının birçok üyesinin mülk sahiplerinin haklarını nasıl algıladığıydı. Bu haklar şeriat içinde yer aldığından sağlam bir meşruiyete sahipti. Devletin iddialarıyla mülk sahiplerinin hakları arasındaki bu gerilime örnek olarak Kahire'nin, muhtemelen Memlük seçkinlerinden olan birtakım varlıklı kesimleriyle ilgili bir tartışmayı gösterebiliriz.[36] Bu insanlar evlerini yaldızla dekore etme alışkanlığına sahiptiler. Osmanlı hükümeti altın israfına yol açtığı gerekçesiyle 1577-78'de bu uygulamayı yasaklamıştı. Mali yönetim, dolaşımdan olası bir altın ya da gümüş çekilmesinden büyük kaygı duyuyordu. Fakat Mısır valisi ilgili emri uygulamakta tereddüt etti; valiye göre, halkın, servetini kendi uygun gördüğü biçimde kullanmasına izin verilmeliydi. Bu yaklaşım Osmanlı merkezi yönetimince kabul görmedi; fakat Kahire'de 1517'deki Osmanlı fethinden sonra popüler olan yaldızlı ahşap tavanların 1578'den sonra parlak süslemelerini kaybedip kaybetmediklerini bilmiyoruz.

Daha önemli olan, Osmanlı yönetim aygıtı içinde yaygın olan bazı görüşlerin, yüksek düzeyli yöneticilerin özellikle de sultan ve veziri azamların ticari faaliyetlerine getirdiği engellerdi. Osmanlı sultanları tüccarların etkinliklerini düzenlemeye çalışırlardı ve sadece sınırlı birkaç durumda pazara satıcı olarak girmişlerdi: Osmanlı madenlerinde üretilen metaller ve madenler Osmanlı sultanı adına çalışan maden müteahhitlerince satılırdı. Fakat 15. yüzyıl Memlük hükümdarlarınınkiyle karşılaştırılabilecek bir te-

35 Jon E Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Waqf Contraversy in the Ottaman Empire", *Internotionol Journal of Middle East Studies* X/3 (1979), s. 289-308.

36 Başbakanlık Arşivi İstanbul [BA], Mühimme defterleri 33, s. 39, no. 82 (985/1577-78).

kelcilik söz konusu değildi.[37] Osmanlı sultanları İstanbul'un ihtiyaçlarına yönelik ticarete de karışmamışlardır ama elbette istisnalar vardır. Süleyman'ın veziri azamı Rüstem Paşa dikkate değer bir işadamı öngörüsüne sahipti ve gelişen Tesalya panayırlarından birine, etkin bir liman olan Tekirdağ-Rodosçuk'a, İstanbul'un merkez kazasına ve ayrıca bir güneydoğu Anadolu kenti olan Malatya'ya parasal yatırımlarda bulunmuştu. Veziri azam Mehmed Paşa da, 1630'lardaki valilik görevi sırasında ticaretten bir servet kazanmıştı.[38] Fakat Osmanlı ileri gelenlerinin çoğu, en azından teoride, siyasi sınıf üyelerinin para getiren faaliyetlere karışmaktan uzak durmaları gerektiği görüşünü onaylıyorlardı. Sultanın tebaası para kazanmalıydı ki vergilerini ödeyecek durumda olsun. Böylece siyasi sınıf üyelerinin rekabeti sınırlı bir düzeyde kalınca, Osmanlı tüccarları artan iç ticaret hacminden kazanç sağlayabildiler.

Buraya kadar, Osmanlı devlet faaliyetlerinin dönemin teknik koşullarınca belirlenen sınırlarını ve siyasi sınıfın eğilimlerini ele aldık. Bununla birlikte, Osmanlı tüccarlarının merkezi bürokrasinin kendilerine dayattığı koşulları edilgen bir biçimde kabullendiğini sanmak hata olur. 16. yüzyıl kaynaklarında ne zaman tüccarlar meselesi tartışılsa, kaçak ticaretten söz edilir. Bazı tüccarlar mallarını, hükümet denetiminin yoğun olduğu İstanbul'a göndermek istemiyor ve koyun, pirinç veya demiri başkent yerine kaçak olarak Bursa ya da Edirne'ye sokuyorlardı.[39] Bazen yerel yöneticilerin yardımı ve göz yummasıyla, Venedik veya diğer batı Akdeniz bölgelerine hububat ihraç eden tüccarlar da vardı.[40] Bursa ve İzmir bölgelerine ait kayıtlarda sık sık kaçak pamuk ticaretinden bahsedilir.[41] Denetimin neredeyse imkânsız olduğu İran ile doğu Anadolu arasındaki dağlık sınır bölgesi boyunca, tüccarlar gümrük mültezimlerini atlatmak için ellerinden gelen her şeyi yapıyorlardı; onlara zaman zaman, tüccarların kendi topraklarından geçmelerini sağlamak için gümrük vergilerini düşüren Kürt beyleri de yardım ediyordu. Bu tüccarlar, faaliyetleriyle ilgili olarak herhangi bir kuruma rapor vermiyorlardı –veriyorlarsa da bunlar ortaya çıkmamıştır. Öte yandan Osmanlı bürokratları bu meseleler hakkında söz

37 S. Faroqhi, "Towns, Agriculture and the State in Sixteenth-Century Ottoman Anatolia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient XXXIII* (1990), s. 125-56.

38 İ. Metin Kunt, "Derviş Mehmed Paşa, Vezir and Entrepreneur: A Study of Ottoman Political-Economic Theory and Practice", *Turcica* IX/1 (1977), 197-214.

39 S. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge, 1984, s. 224.

40 *Age*, s. 85.

41 *Age*, s. 135vd.

söylemişlerdir: Onların görüşüne göre ve büyüyen ticaretin ucuz hammaddeye ulaşmalarını tehlikeye soktuğunu düşünen zanaatkârların gözünde, kaçakçılık ahlaka aykırıydı ve kaçakçılar korkunç cezalara müstahaktı.[42]

Ticaretin büyümesi ve ticari zenginliğin yaygınlaşması siyasi merkezileşmeyi sürdürmeyi daha da güçleştirdi. Osmanlı tüccarları, siyasi iktidardan pay talebinde bulunmasalar da, üreticilere merkezi yönetimin unsurlarının sunduğundan daha yüksek fiyatlar sunmuş ve böylece onların mallar üzerindeki kontrolünü tehlikeye sokmuş olmalıydılar.[43] Aydın vilayeti gibi gelişen bir bölgenin tüccarları için önemli olan, resmi izne sahip ve işi ordunun, donanmanın ve başkentin ihtiyaçlarını karşılamak olan alıcılardan çok, diğer alıcıları kendine bağlamaktı.[44] 16. yüzyıl ortaları ve sonlarında ticaretin genişlemesinden önce, Osmanlı merkezi yönetimi, Ege liman kentlerinin faaliyetlerini bu bölgenin ürünlerini İstanbul'a yönlendirmek üzere sınırlamıştı. Bölgeye yabancı tüccarların girmesiyle bu politikayı sürdürmenin imkânsızlığı ortaya çıktı ve 17. yüzyılda İzmir bölgenin merkezî kenti oldu. Ancak benzer gelişmeler, iç ticaretin yabancı tüccarlardan çok daha önemli olduğu orta Anadolu'da da gözlenebilir. Ticaretin genişlemesi sürecinde zenginleşmiş yerel ileri gelenler başkentte kendi siyasi çıkarlarını savunmaya başlamışlardı ve 16. yüzyıl sonuna doğru Osmanlı yönetimi onlarla anlaşma yapmak zorunda kalmıştı.[45] Büyük bir ihtimalle, merkezi yönetimin özel ticareti sınırlamasının ardında yatan mantık, sadece, bazı ticaret türlerinin, yönetimin iaşe politikaları için tehlikeli olması değildir. Eyaletlerdeki mütevazı servet birikimi bile hükümetin yalnız başına hükmetmesinin olanaklarını daraltmıştı.[46]

Ne var ki Osmanlı merkezi yönetimi belki de tüccarlara karşı tetikte durmakla birlikte, 16. yüzyıl hükümeti ticaret olmadan iş göremezdi. Timar sistemi bile yerel pazarların işleyişine bağlıydı. Eğer bu pazarlar olmasaydı, köylüler sipahiye borçlu oldukları nakit parayı veremezdi. Her ne kadar pazar vergileri, iç ticaret vergileri, köprü geçiş vergileri vb, tarımla karşılaştırıldığında mütevazı gelirler getirse de, eyalet valileri gibi daha güçlü ve üst düzey yöneticiler yine de genellikle gelirlerinin büyük bir bö-

42 *Age*, s. 128vd.

43 *Age*, s. 102-103.

44 Daniel Goffman, *Izmir and the Levantine World 1550-1650*, Seattle, 1990, s. 54.

45 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976: Kongreye sunulan bildiriler*, Ankara, 1981, s. 1265-74.

46 Karş. İslamoğlu-İnan ve Keyder, "Agenda for Ottoman history", s. 41.

lümünü ticaretten aldıkları vergilerden sağlıyorlardı. Bazı bölgelerin, en önemlisi de başkentin ihtiyaçları tüccarlar tarafından karşılanıyordu. Bu durum 16. yüzyıl Osmanlı yönetiminin neden çelişkili bir politika izlediğini açıklar: Ticaretin gelişmesine yardım edilmiş, dahası ticaret Osmanlı yönetici sınıfının üyeleri olmayan insanlara bırakılmıştı; fakat aynı zamanda da tüccarların gücünden korkuluyordu ve bu güç sınırlanmıştı.

OSMANLI DEVLETİNDEKİ SOSYAL GERİLİMLER

Bu bizi 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyal sınıflar ve sosyo-politik çatışma ile devlet aygıtının genel olarak toplumla ilişkisi gibi tartışmalı bir soruna getirir. Devlet aygıtı Osmanlı toplumu üzerinde olağanüstü bir siyasi güce sahipti; fakat kültürel yön de önemliydi. Bu aygıtı oluşturan resmi görevliler aynı zamanda kültürel üretimi de yönlendiren hamilerdi. Tarihyazımı ve edebiyat alanına baktığımızda, yazarların neredeyse tümünü, okurların da büyük bir bölümünü Osmanlı siyasi sınıfının üyeleri oluşturmaktaydı. Ortaçağ Yakındoğu devlet işleyişiyle ilgili belgelerdeki siyasal öğretilere dönüp bakarsak, bu memurlar ikili bir toplum görüşünü dayatıyorlardı:[47] Bir yanda kent ve kırsal alanda yaşayan, vergilerini ödeyebilmelerini sağlayacak biçimde korunan vergi mükellefleri, öte yanda vergi ödemeyen ve farklılaşmış meslek hizmetleri (askerî) dahilinde aşağı yukarı iyi belirlenmiş kriterlere göre ilerleyen, terimin geniş anlamında sultanın memurları.

Askerî ve reaya kesimlerine mensup olma durumu, sadece az sayıdaki birkaç istisna dışında, genel olarak babadan oğula geçiyordu. Gerekli öğrenim aşamalarını tamamlayan herkes ulema mensubu sayılıyor ve böylece bir askerî oldukları kabul edilmiş oluyordu. Devşirme olarak sultanın hizmetine giren gençlere de aynı uygulama yapılıyordu. Daha nazik bir durumda olanlar, kahramanlıklarından dolayı tımarla ödüllendirilmiş askerler, özellikle de sınır bölgelerinde yaşayanlardı. 16. yüzyıl ortalarında, sipahilik geçmişi olmayan bu tür tımar sahipleri bazen kovuluyor ve tımarları ellerinden alınıyordu. Böylece sultan ve bürokrasisi kimin askerî mensubu olacağını kimin olmayacağını belirliyordu; mensubiyet, siyasi hakemlerce siyasi ölçütlerle verilen bir ödüldü.[48]

Profesyonel faaliyet kimin askerî olup olmayacağının belirlenmesinde fazla önemli değildi. Sıradan zanaatkârlar ve balıkçılar da –Osmanlı devle-

47 H. İnalcık, "Capital Formation in the Ottaman Empire", *The Joumal of Economic History* XIX (1969), s. 97vd.

48 Bu, ticari hayattaki bir konuma sahip olmanın, dolayısıyla da servetin bir kimseyi askerî mensubu yapmayacağı anlamına gelir.

ti için çalışmaları şartıyla– bu kategorideydiler.[49] Fakat bu durum açık bir biçimde istisnaydı: Osmanlı askerî sınıfının büyük kısmı savaşçı ya da yöneticiydi. Ortaçağ Avrupa'sındaki yapıdan farklı olarak, *oratore*'ler ancak öğretmenlik ve yöneticilik yaptıklarında (medrese öğretmenleri ve yargıçlar) askerî oluyorlardı.[50] Eğer, çoğu derviş şeyhinin durumundaki gibi, ibadetten başka bir şey yapmamışlarsa, askerî statüleri hep tartışmalı oluyor ve bu statüyü sürdürebilmek için güçlü koruyuculara ihtiyaç duyuyorlardı.

Osmanlı yönetiminin gözünde reaya genel olarak içinde farklılık olmayan bir kitleydi. Osmanlı yazarları reayanın farklı kategorileri üzerinde pek tartışmazlardı. Bununla birlikte, sistemsiz bir biçimde de olsa zanaatkârlar, tüccarlar, göçebe çobanlar ve paralı askerler (levend) gibi kesimlerin varlığını da kabul ediyorlardı. Zengin tüccarlar genel olarak sermaye birikimini genişletecek sağlam ayrıcalıklara sahiptiler.[51] Fakat genel anlamda Osmanlı siyasi sınıfı reayayı zavallı insanlar olarak görüyor ve öyle olmaları gerektiğini de düşünüyordu; reaya fukarası ifadesi sık sık kullanılan bir deyimdi. Reaya fukara olduğu için de, yönetici sınıf mensubunun, onları soyguncular dan ve ürettikleri fazlaya göz diken diğer rakiplerden koruması yakışık alırdı. Aslında reayanın ürettikleri ve kazandıkları hububat ve/veya paranın çok büyük bir kesimi vergi olarak alındığı için fukara olduğundan kimse bahsetmiyordu.

Reayanın üst sınıf hakkındaki hislerinin yer aldığı çok sayıda tutarlı metne sahip değiliz. Henüz üzerlerinde sistematik bir çalışma yapılmamış olan, yeniçeri ve eşkıya kaynaklı halk türküleri, muhtemelen, bu tür ifadelerin yer aldığı en kolay ulaşılabilir malzemedir.[52] Yargıya ait belgelerde zaman zaman sanığa atfen verilen kısa ifadeleri yorumlamak daha da güçtür. Bu ifadeler genellikle oldukça canlı da olsa, bunları reayanın niyetlerinin açık ifadeleri olarak kabul etme yolundaki tehlikeli yönelime karşı koymak gerekmektedir.[53] Bunlar harfi harfine alıntılar da olsa (ve her zaman böyle olma-

---

49 Ö. L. Barkan, "Edime Askeri Kassamına ait Tereke Defterleri", *Belgeler* III/5-6 (1966), s. 257-58.

50 G. Duby, *Les trois ordres ou l'imagenaire du feodalisme*, Paris, 1978, *oratores-bellatores-laboratores* ortaçağ üçlüsünün bir anlatımını sunar. Askerînin kenarlarındaki zaviye şeyhlerinin durumuyla ilgili olarak karş. S. Faroqhi, "Political Activity Among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimoiton", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXXV (1992), s. 1-39.

51 İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", s. 137.

52 Cemal Kafadar, "Legalism and Political Legitimation in the Ottoman Empire and the Early Turkish republic, ca. 1500-1940" konulu bir konferansa (Bochum, Aralık 1988) bu konuda bir tebliğ sundu.

53 S. Faroqhi, "Towns, Agriculture and the State in Sixteenth-Century Ottoman Anatolia", s. 125-56.

sını gerektiren hiçbir neden yok) içerik açıkça, belgeyi düzenleyen askeri bürokratlar tarafından belirlenirdi –ve günlük deneyim bizi bağlam dışı alıntılarla nelerin yapılabileceği konusunda uyarmaktadır. Yakalanan haydutlar ve isyancılar ifade verirken, memurlar onları genellikle dine, ulemaya ve vergi toplayıcılarına karşı muhalif ve küstah bir biçimde gösterirlerdi. Bu muhalifliğin, sözü edilen düzen dışı unsurların faaliyetlerini iyice kınanması gereken davranışlar olarak göstermek üzere abartılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat söz konusu belgeler bize en azından, memurların Osmanlı toplumuna bakışlarının asla rakipsiz olmadığını hatırlatabilir.

16. yüzyılda çeşitli biçimlerde muhalif dünya görüşleri mevcuttu. Genellikle göçebe aşiretleri olan, ama bunun yanı sıra tarımla uğraşan, hatta kentte yaşayan unsurları da bünyesinde barındıran Anadolu Kızılbaşları, kendisi aynı zamanda bir derviş şeyhi de olan İran şahının düşünsel etkisi altındaydılar.[54] Ona sadakat hem dinsel hem de siyasal bir tavırdı ve şahın adamlarını barındıran, Safevi derviş düzeninin değerlerini kabul eden çok sayıda insan bile bile ölümün üzerine yürüyordu. Muhtemelen, Safevilerle hiçbir ilişkisi olmayan Osmanlı reayası içinde de dinsel kökenli muhalif dünya görüşleri vardı. Bugün Romanya'da bulunan Sarı Saltuk zaviyesi bir dinsel sapkınlık yuvası olarak görülüyordu; fakat burada İran etkisi herhalde zayıftı. 1576-77'de Amasyalı bir zanaatkâr kendini Mehdi ilan etti ve taraftar da buldu; ama ne yazık ki onun kurtuluş yolunu nasıl başlatmayı düşündüğü hakkında bir şey bilinmiyor.[55]

Diğer yandan, 16. yüzyılda paralı askerlerin ayaklanmaları hiçbir dinsel iddia taşımamaktadır. Bir orta Anadolu kenti olan Çorum yakınlarında faaliyet gösteren bir çeteye mensup olan ve 1003/1594-95'te yakalanan haydutlar bir kadı'nın evine saldırıp kılıçlarıyla onun, din âlimi olduğunu gösteren kavuğunu parça parça etmişlerdi.[56] İddiaya göre haydutlar eğer kadı'nın kendisini ele geçirselerdi, onun başına da aynı şeyin geleceğini açıklamışlardı. Burada bir kadıyla olan anlaşmazlık haydutların –ki bazısı eski asker olduklarını iddia etmişlerdi– genel anlamda kadılık kurumuna karşı saygısızlıklarını açıkça ilan etmelerine yol açmıştı.

---

54 Hanna Sohrweide, "Der Sieg der Safawiden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert", *Der Islam* 41 (1965), s. 95-223; C. H. Imber, "The Persecution of Ottoman Shi'ites According to the *Mühimme defterleri*, 1565-1585", *Der Islam* 56/2 (1979), s. 245-73.

55 Ahmed Refik, *On altıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik: On altıncı asırda Türkiye'de Rafizilik ve Bektaşiliğe Dair Hazine-i Evrak Vesikalarını Havidir*, İstanbul, 1932, s. 16-17; BA, Mühimme defterleri 29, s. 96, no. 231 (984/1576-77).

56 Bu belgeler 1939-1942 arası çıkan Çorum halkevi gazetesi *Çorumlu*'nun eki olarak (s. 29-47) yayımlandı.

Diğer Osmanlı memurları da Anadolu isyancılarından pek büyük saygı görmemişlerdir. 1594-95'te Anadolu'da kırsal bölgede seyahat eden bir saray görevlisi saldırıya uğrayarak öldürülmüştü; onu öldürenler adamın kafasını kesip bir meydanda sergilemişlerdi.[57] Sultanın emriyle idam edilmiş insanların kafalarının bu şekilde teşhir edilmesi bir gelenekti ve 16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyıl başları halk kültürü konusunda çok az şey bilmemize karşın, katillerin bu eylemi bir idam cezası uygulaması olarak –belki de ölen adamın bir tahsildar olarak yaptıklarına misilleme– kabul ettiklerini varsaymak makul görünüyor.

Bununla birlikte Osmanlı resmi görevlileri içinde en nefret edilen kesim, şeriatın temsilcisi olan kadıların ve hukuk âlimlerinin tersine, ehl-i örf olarak bilinen eyalet valileri ve onların maiyetiydi. Bu şahıslarla herhangi bir ilişki, aksi ispatlanana kadar, böylesi bağlantılar peşindeki kişinin komşularına bir kötülük yapmayı ve onlar aleyhine bir çıkar sağlamayı planladığının kanıtı olarak kabul ediliyordu. İşin en çarpıcı tarafı, Osmanlı merkezi yönetimi de bu görüşe karşı değildi; ehl-i örf ile sürekli ilişki, resmi belgelerde standart bir olumsuzlama ifadesi haline geldi. Önde gelen eyalet yöneticileri hakkındaki bu olumsuz yaklaşımın 1490'lar ve 1520'lerde aynı oranda güçlü olup olmadığını ya da 16. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu'yu sarsan yönetim krizinin sonucu olup olmadığını bilebilmek iyi olurdu. Şimdiye dek bu konuda yargıda bulunmayı sağlayabilecek kaynaklar ortaya çıkmadı. Fakat üzerinde çalışılacak bir hipotez olarak, 16. yüzyıl sonunda reayanın ehl-i örfe yönelik nefretinin artmasının, aslında tümüyle yeni bir olgu olmadığı görüşünü öne sürebiliriz. Hem reayanın hem de yöneticilerin hareketlerini geçmiş örneklerle haklı çıkarma eğilimini dikkate alırsak, 16. yüzyıl sonunda ehl-i örfün davranışlarındaki bir bozulma, muhtemelen, Sultan Bayezid ya da dünya fatihi Yavuz Sultan Selim'in yönetiminde her şeyin daha iyi olduğu yakınmalarına yol açmış olmalıydı. Elbette valilerin maiyetinde büyük sayılarda paralı asker istihdam edilmesi de sorunları kötüleştirmişti; fakat gerilimin kendisi büyük olasılıkla bir süreklilik arz ediyordu.[58]

Bu yüzden, "klasik dönem"i genel bir adalet ve uyum dönemi olarak değerlendiren bazı Osmanlı tarihçilerinin yaklaşımına katılmak zor görü-

---

57 BA, Mühimme defterleri 73, s. 159, no 372 (1003/1594-95). Bu bir yorum denemesidir. Genel olorak Osmanlı reayasının kendi "üstündekiler"e yönelik hoşnutsuzluğunu sergilediği biçimleri yorumlamaya çalışıyorum.

58 Mustafa Akdağ, *Celali İsyanları* (1550-1603), Ankara, 1963, 16. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu kırsalında yaşanan bu gerilimlerin parlak bir anlatımını verir.

nüyor. Vergi ödeyenlerle toplayanlar arasındaki gerilim, bu durum her ne kadar köylü ayaklanmalarına yol açmamışsa da, aşikârdı.[59] Öte yandan, 16. yüzyıl Osmanlı reayası, tımar sahipleri onlara fazla karışmadığı ve tarladaki çalışma bittiğinde vergi topladığı için, vergilerini daha keyifli ödermiş gibi de görünmüyor. Aslında tam tersi olduğuna dair kanıtlar mevcuttur. Köylüler tımar sahibinin ya da mültezimin tahılının en yakın pazara taşınmasının büyük zaman israfına yol açmasından şikâyetçiydiler.[60] Bu nedenle bazı eyalet kanunnameleri, köylülerden bu iş için gitmeleri istenecek en uzun mesafeyi karara bağlamıştı. Bununla birlikte öyle görünüyor ki tahıl büyük bir kentin ihtiyacını karşılamak için istendiğinde, kadı ve vergiyi almakla yetkili kişi, aksi düzenlemelere uymayarak, köylüleri kent pazarına gitmeye zorlamak için işbirliği yapıyordu.[61] Reaya açısından bir başka münakaşa ve ayak direme konusu hasadı yeni yapılmış hububatın tarlada bölünmesiydi. Genel ilke olarak köylülere, vergiyi alacak kişi kendi payını belirlemeden önce, ürünlerini taşıma izni verilmiyordu; fakat eğer bu kişi ortada yoksa ürün çürümeye ya da fareler tarafından yenmeye mi bırakılacaktı? Karşı taraf açısından bakıldığında ise, hasat edilen ürün paylaşılırken orada olmayan tımar sahibi muhtemelen ciddi dezavantajlar yaşıyordu. Osmanlı yönetimi, uzak sınır bölgelerinde seferde olan tımar sahiplerine içlerinden birini vergi toplamak amacıyla temsilci olarak gönderme izni vererek, bu sorunu en alt düzeye indirmeye çalışmıştı ki bu uygulamanın kendisi de suiistimale çok açıktı.[62]

Köylülerle vergi toplayanlar arasındaki gerilim doğrudan ayaklanmalara yol açmadı; çünkü Osmanlı köylüsünün başka seçenekleri de vardı. Kat edilen büyük mesafeler, çoğu tımar sahibinin mütevazı olanakları ve seferler için sık sık ortadan kaybolması göz önünde bulundurulursa, Osmanlı kanunnamelerinin, hareket alanını daraltan sınırlamalarını uygulamak çoğunlukla güçtü. Meşhur tahrir defterleri bile tımar sahiplerinin, vakıf yönetimlerinin ya da mültezimlerin işine pek az yarıyordu. Eğer tahrirler otuz yılda bir hazırlanıyorduysa, soyadlarının olmaması ve sık değişikliklere yol açan genel yaşam süresi kısalığı, kaçakların izini sürmeyi güçleştir-

---

59 H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", bu konuya yönelik bir tartışmayı içerir; Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats, the Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca, Londra, 1994, bu makale basıma girdikten sonra elime ulaştı.

60 S. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 285.

61 *Aynı yerde.*

62 Gilles Veinstein, "L'hivernage en campagne, talon d'Achille du système militaire ottoman classique, à propos des *sipahi* de Roumélie en 1559-1560", *Studia Islamica* 58 (1983), s. 126.

miş olmalı. Kaçaklar bir kente göçtüklerinde, çoğu kez, bu yeni göçmenlerin aralarında yıllardır yaşadıklarını doğrulayacak –ki bu resmi yerleşim için gerekiyordu– tanıklar bulabilirlerdi.[63] Eğer kaçak, dini eğitim alan bir öğrenci ya da bir paralı asker olmuşsa, tımar sahibinin bu kişiyi geri döndürmesi daha da zorlaşabilirdi. Sonuç olarak, köydeki koşullardan tam olarak tatmin olmayan köylülerin alternatifleri vardı ve 20. yüzyıldaki ayaklanmalarla ilgili antropolojik çalışmaların gösterdiği üzere, köylüler daha az riskli başka seçenekler olduğu sürece ayaklanmanın tehlikelerinden uzak dururlardı.[64]

SONUÇ: BİR SINIF OLARAK ASKERÎ

Buraya kadar, ele aldığımız dönemin temel kaynaklarında belgelenmiş olan vergi ödeyen-vergi alan ayrımını verili kabul etmiş bulunuyoruz. Böylece dönemin birincil kaynaklarına dayanarak toplumun temel alt birimlerini *estates* [sınıf, katman] olarak verili kabul eden geç ortaçağ ve yeniçağ Avrupa tarihçilerininkine benzer bir yöntem tutturmuş oluyoruz. Fakat aynı zamanda, 16. yüzyıl Osmanlı politikası hakkında sahip olduğumuz tarihsel bilgiye, 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarının sosyal teorisyenlerince geliştirilen, "sosyal sınıf" yaklaşımının diğer versiyonlarından birini de uygulamaya girişebiliriz. Fransa ya da İtalya ile ilgilenen tarihçiler arasında bu, genellikle bir politik rengi de olan ateşli tartışmalara neden olmuştur.[65] Liberal ve radikaller, sınıf yaklaşımını, çalışmalarını etrafında geliştirecekleri bir ilke yapmaya ya da en azından bunu denemeye yatkınken, muhafazakâr tarihçiler böyle bir yaklaşımı genellikle gayri meşru göreceklerdir.

Durum Osmanlı tarihinde de çok farklı değildir. Ben, en azından askerî ile ilgili olarak "sınıf" terimini denemeyi öneriyorum. Sınıf kavramından, Weberci gelenekte olduğu gibi, üretim süreci ve servet birikiminin olanaklılığı ya da olanaksızlığı çerçevesinde ortak bir durumu paylaşan ve genellikle bir dereceye kadar ortak konum ve prestijlerinin farkında olan büyük bir grubu anlıyorum. Bu şekilde kullanıldığında sınıfların, endüstriyel kapitalizmde olduğu üzere, pazar tarafından belirlenmesi gerek-

---

63 Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 270.

64 James C Scott, *Weapons of the Weak: The Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven, 1985, s. 298.

65 Bu yüzden Porchnev (*Les soulèvements populaires en France au XVIIe siècle*, Paris, 1972) ile Mousnier (*Peasant Uprisings in Seventeeth Century France, Russia and China*, Londra, 1971) arasındaki, 17. yüzyıl Fransız halk ayaklanmalarıyla ilgili tartışmanın ardında siyasi bir anlaşmazlık yatıyordu. Ortaçağ ayaklanmaları konusundaki tartışma da benzer bir arka plan üzerinde yapılmıştır.

mez; fakat sınıflar nominal önemden daha fazlasına sahip bir devletin olduğu tüm toplumlarda ortaya çıkarlar.[66] Ayrıca sosyal sınıflar değişmez ve yekpare de değildir. Bir devletin tarihi akışı içinde ortaya çıkar, şekillenir, yeniden şekillenir ya da bölünürler; sosyal sınıfların meydana gelişi ve yok oluşu sosyal ve iktisadi tarihin ana temalarından birini oluşturur. Kuşaklar arasında belirli düzeyde bir devamlılık söz konusudur; yeni üyeler kabul edilse bile oğullar babalarını izler. Endüstri öncesi bir yapıda, köye, boya veya beye yönelik diğer bağlılıklar bir ortak sınıf çıkarı ve sınıf temelli "onur" anlayışını örter. Aslında sınıf bilinci endüstriyel toplumlarda da sadece çok özel durumlarda temel bağlılık odağı haline gelir.

16. yüzyıl sonlarının Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili olarak, askerînin, terimin bu Weberci anlamında bir sınıf oluşturduğunu öne sürebiliriz. Askerî sınıfı hiçbir biçimde yekpare değildir; her biri bazı karakteristik özellikleri paylaşan farklı grupların ittifakından oluşturur. Aksi halde, Mustafa Âli gibi yazarların, sıradan yaşam biçimden farklı bir "Osmanlı efendisi" yaşam tarzının ölçütlerini formüle etmesi mümkün olamazdı.[67] Tımar sahipleri, kadılar veya yeniçeriler şüphesiz kendilerine ait farklı geçim yollarına ve bu yüzden de farklı servet birikimi olanaklarına sahiptiler. Fakat, özellikle de başkalarının ödedikleri vergilerden geçinerek vergi ödememe hakkı gibi bazı temel özellikleri paylaşıyorlardı. Dahası görevleri sırasında bir yöneticilik veya askerlik hizmetinden diğerine geçmeleri ender rastlanan bir durum değildi ki bu da askerînin bütünlüğünü güçlendirmiş olmalı.[68]

Daha çok, kuşaklar arası devamlılık bir sorun gibi görünüyor. 16. yüzyıl Osmanlı bürokrasisiyle ilgili olarak araştırmacılar, devşirmeler normalde köylü kökenliyken ulemanın önemli sayıdaki bir kesiminin köklü ulema ailelerinden gelmediğini, tüccar ya da zanaatkâr babalara sahip olduğunu öne çıkarma eğilimindedirler. Tımar sahipleri de merkezi yönetimin istediği gibi oradan oraya gönderebileceği devlet memurları gibi tarif edi-

---

66 Weber'in sınıf yoklaşımının tarih araştırmacıları için çok yararlı bir yorumu için karş. Hans Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, c. 1, *vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur Defensiven Modernisierung der Reformära 1700-1815*, Münih, 1989, s. 125-39. Belirtmeye gerek yok ki Weber'in sınıf anlayışını benimsemek, onun çok ciddi yanlış algılamalara yol açmış olan ve tamamen geçersiz kabul edilmesi gereken Doğu kenti anlayışını kabul etmeyi gerektirmez.

67 Andreas Tietze, "Mustafa Ali on Luxury and the Status Symbols of Ottoman Gentlemen", *Studia turcologia memoriae Alexii Bombaci dicata* içinde, Napoli, 1982, s. 755-90.

68 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 225.

lir.[69] Bu gözlemler askerîyi bir sınıf olarak kabul etmeye karşı bir argüman olarak kullanılabilir. Fakat aynı zamanda, kuşaklar arası devamlılığı sağlama yolundaki önlemler de önemlidir: Mustafa Âli, tımar sahiplerinin, tımarı olmayan oğulları hemen reaya sayılmazken askerî olmayan ailelerin oğullarının sultanın hizmetine girmesini tamamen uygunsuz bulmaktadır. Dahası onlara güherçile elde edilmesi gibi özel hizmetlerde çalışma şansı tanınıyor ve bu şekilde vergiden muaf konumlarını sürdürmelerine izin veriliyordu.[70] Yükselmenin en iyi yolunun içoğlanı eğitimi görerek sultanın kişisel hizmetine girmek olduğu sarayda da düzenlemeler üst düzey devlet görevlilerinin akrabası olan belirli bir sayıda genci hesaba katarak yapılıyordu.[71] Askerî ile reaya arasında kesin bir ayrım olduğu konusundaki resmi vurgu bu yönde baskı yaratsa da, askerî kapalı bir grup değildi. Demek ki bir sınıfın kapalı bir grup olması gerekmez. Bir sınıf oluşturmak için, belli düzeyde bir kuşaklar arası devamlılık tamamen yeterlidir.

Askerînin kompozisyonunun zamanla değişikliğe uğraması ya da daha doğru bir deyişle halkın askerîyi değiştirmeye kalkması, en açık haliyle Celali isyanları sırasında ortaya çıktı. 16. yüzyıl sonlarının en tanınmış isyancı önderi Kalenderoğlu'nun gerçekten bağımsız bir beylik kurmaya kalkıp kalkmadığını belki de hiçbir zaman kesin olarak bilemeyeceğiz.[72] Fakat tamamen açıktır ki çok azı Osmanlı'nın önde gelen kesiminden olan dönemin isyancı önderleri, Rumeli sınırlarına paşa ya da askeri kumandan olarak atanıp pasifize edilebilirlerdi. Bu yüzden çoğu isyancının ilk ayaklandığında kafasında bu olasılığın bulunduğunu düşünebilir ve bunu askerî sınıfının yapısını değiştirmek üzere dışarıdan bir teşebbüs olarak değerlendirebiliriz. Peki her Osmanlı askerîsinin temel görevinin hizmet etmek olduğu devletle askerî sınıfının ilişkisini nasıl tanımlamamız gerekir? "[Sultanın] kısmetin[in] sürekliliği" ya da başka bir deyişle "devletin sürekliliği" ortak veya kişisel dualarla güvence altına alınıyor, "din ve devlet" Osmanlı resmi belgelerinde bir kalıp oluyordu.[73] Bu yazım ve söylem tarzı, Osmanlı askerî sınıfının, en azından aralarında kendilerini ifade edebilen kesimin, devleti, muhtemelen, kendilerinin dışında var olan soyut bir var-

69 Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State*; Ö. L. Barkan, "'Feodal' düzen ve Osmanlı tımarı", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler, Tartışmalar*, ed. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, Ankara, 1975, s. 17.

70 *XV ve XVI ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, c. I: Kanunlar*, ed. Ö. L. Barkan, İstanbul, 1943, s. 45, 54-55.

71 Kunt, *Sultan's Servants*, s. 39-40.

72 Griswold, *Great Anatolian Rebellion*, s. 169.

73 Bu deyimler mühimme defterlerine kayıtlı birçok belgede defalarca yinelenmektedir.

lık olarak gördükleri izlenimini veriyor. Onlar kendilerini devletle bir tutmuyorlar, devletin ve sultanın hizmetkârları olarak görüyorlardı. Elbette bu yorumu olduğu gibi kabul edip etmeyeceğimiz de tamamen ayrı bir meseledir. Osmanlı askerîsinin, egemenliğini daha meşru kılmak için kendi dışında soyut bir devlet kavramı ürettiği savunulabilir; benzer ideolojik formülasyonlara çağdaş tarihten yeterince aşinayız. Ayrıca askerînin devletle bir olduğu da savunulabilir. En nihayetinde Osmanlı tarihine ait yazılı belgelerden öğrendiğimiz devlet kurumları askerî tarafından doldurulmuş, yeni mensuplar edinme ve içindeki unsurların eğitimi ve ücretleri onlar tarafından sağlanmıştır. Kabul ediyorum ki Osmanlı devletinin onu yöneten sınıfın çıkarlarına aykırı işlev görmesi konusundaki kapasitesinden tamamen şüpheliyim ve bu şüpheciliği genel anlamda devletlere doğru genişletebilirim. Rasyonalizasyon ve bürokratik işleyiş, yeniçağ standartlarınca ya da çağdaş standartlarca olsun, yönetici sınıfın kısa vadeli çıkar arayışlarına bazı sınırlar getirmektedir. Fakat uzun vadede bu çıkarlar tekrar kendilerini dayatmaktadırlar.

İKİNCİ BÖLÜM

İDEAL SULTAN, İDEAL DEVLET

GİRİŞ

CHRISTINE WOODHEAD

1826'da II. Mahmud yeniçeri ocağını lağvetti. Sultanın seçkin muhafızları olarak sahip oldukları ihtişamdan uzaklaşmış olan yeniçeriler ve onların yandaşları, modernleşmeye yönelik Osmanlı girişimlerine sürekli engel olan, askeri önemi azalmış, gerici bir siyasi güç haline gelmişti. Osmanlılarca vaka-i hayriye olarak tanımlanan, geçmişle kararlı bir kopuşa ve yeniden ele alınan bir iç örgütlenme ve merkezileşme sürecinde gittikçe artan bir biçimde liberal politikalara yönelme yolunun açıldığına işaret eden bu tasfiye hareketi, büyük bir sembolik ve aynı zamanda da pratik önem taşıyordu. Tanzimat reformlarının, kurumsallaşmanın ve giderek dağılma olgusunun belirleyiciliğinde geçen Osmanlı hükümranlığının son yüzyılı, daha önceki yüzyıllardan tamamen farklı bir momente sahiptir. Resmen Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi olmasına karşın, 19. yüzyıl, şimdi çoğunlukla ve haklı olarak görülmektedir ki aynı zamanda yeni bir dönemin başlangıcı ve onsuz Atatürk reformlarının çoğunun mümkün olamayacağı modern Türkiye Cumhuriyeti'nin esas ön tarihidir.[1]

Bununla birlikte, 19. yüzyıl öncesi dönemle ilgili olarak, Osmanlı tarihine yönelik yerleşik yorumlardan kurtulmak kolay değildir. Hanedanın o upuzun yaşamı, Timur'un 1402'de devleti parçalama girişimine ve hem 17. hem de 18. yüzyıl başlarındaki belirgin istikrarsızlık dönemlerine rağmen varlığını sürdürmesi, Osmanlı tarihsel kaynaklarında bulunan düzen ve uyuma yönelik egemen yaklaşımlar –bunların hepsi, modern öncesi Osmanlı devlet yapısı ve ideolojisi üzerine geniş genellemeler yapmayı teşvik ediyordu. Özellikle, Wittek'in, Osmanlı beyliğinin varlık nedeni ve onu

1 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra 1961; 2. bas., 1968, standart anlatımı sunar.

izleyen imparatorluğun da ölümcül kusuru olarak gördüğü kutsal savaş ve kutsal savaşın gereklerine dayalı gazi teorisi bu konuda etkili olmuştur.[2] Lybyer'in "klasik" dönemin Müslüman "yönetim" (yani Hıristiyan kökenli devşirme) kurumlarını temelde ayrı ve müstakil olarak tarifi de benzer bir şekilde, Osmanlı yönetimi hakkındaki araştırmalarda dirençli bir model sağlamıştır.[3]

Bu yüzden 1800'den önceki Osmanlı tarihsel gelişimi, temel ilke ve uygulamaların (genelde yüzeysel) sürekliliğinin dumanlı perdesinin ardındadır. Bu ilke ve uygulamalar önce Osmanlı devletin güçlenmesinin, sonra ise, muhtemelen değişen koşullara uyum göstermedeki başarısızlığından ötürü, gerilemesinin nedenleri olarak değerlendirilmiştir. Asıl olarak Süleyman'ın saltanatı dönemiyle özdeşleştirilen bir 16. yüzyıl altın çağ fikri, temel bir çerçeve sunar. Bu, görülmemiş askeri başarıların elde edildiği, Osmanlı yönetiminin "klasik kurumları"nın aşağı yukarı son biçimini aldığı ve özellikle Osmanlı edebiyatı ve sanatının olgunluğa ulaştığı bir dönem olarak sunulur. Osmanlı tarihi araştırmalarında, Süleyman öncesi dönemdeki kazanımları, kaçınılmaz olarak, "yeterince gelişkin görmeyen" bir değerlendirme ve bunu izleyen iki yüzyılda yaşanan gelişmeler için de giderek artan bir felaket havası yansıtılmaktadır.[4] Osmanlı gerilemesinin belirli nedenlerinin izini 16. yüzyıl sonlarından Süleyman'ın dönemine geri getiren daha detaylı çalışmalar ise genellikle bu yükselme-gerileme-çöküş paradigmasının rafine hale gelmiş biçimidir.

Süleyman döneminin Osmanlı'nın altın çağı, Süleyman'ın kendisinin de ideal sultan modeli olarak ortaya çıkması, onun saltanat dönemindeki koşullar ve kazanımlar düşünüldüğünde, pek şaşırtıcı olmasa gerek. Süleyman 1520'de, 26 yaşında, hem Selim'in 1512'de hem de II. Bayezid'in

---

2 Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra 1938, yeniden bas. 1971, ve "De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople", *Revue des études islamiques* 12/1 (1938), s. 1-34. Karş. Colin Imber, "Poul Wittek's 'De la défaite d'Ankara ...'", *Osmanlı Araştırmaları* V (1986), s. 65-81 (değerlendirmenin özeti için bkz. Imber, *The Ottomon Empire 1300-1481*, İstanbul, 1990, s. 12-13); Rudi Paul Lindner, "Stimulus and Justification in early Ottoman History", *Greek Orthodox Theological Review* 27/2 (1982), s. 207-24.

3 A.H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, Moss., 1913; yeniden bas. 1966). Karş. N. Itzkowitz, "Eighteenth-Century Ottoman Realities", *Studia Islamica* 16 (1962), s. 73-94; Joel Shinder, "Early Ottoman Administration in the Wilderness: Some Limits on Comparison", *International Journal of Middle East Studies* 9 (1979), s. 497-517.

4 Örneğin S.J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge, 1976, c. I: *Empire of the Gazis - the Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*.

1481'de kardeş kavgası sonucunda tahta geçişlerinin yarattığı kargaşa ortamı olmaksızın, babası I. Selim'in yerine hükümdar oldu. Onun 46 yıllık (ya da Hicri takvime göre 48 yıllık) saltanatı, kendisinden önceki veya sonraki bütün Osmanlı padişahlarınınkinden daha uzundu. İmparatorluğun, bir süre önce I. Selim'in Suriye, Mısır ve kutsal Müslüman kentlerinin bulunduğu Hicaz'a yönelik önemli fetihleriyle iki katına çıkan genişliği, 1540'lara doğru Irak'ın ve Macaristan'ın büyük bir kesiminin alınmasıyla daha da arttı. Safevi İran'a karşı kazanılan zaferler ve Osmanlı nüfuzunun kuzey Afrika kıyılarına yayılması, onun büyük itibarının diğer kanıtlarıydı. Süleyman Akdeniz'deki Hıristiyan hâkimiyetine ve Habsburg Avrupa'sının devamlılığına yönelik Müslüman tehdidinin baş sembolüydü; onun imparatorluğu, dönemin İslam dünyasındaki en büyük ve en güçlü Müslüman devletiydi. Çoğu Avrupa prensinin tersine, elinde hatırı sayılır bir servet vardı ve bu serveti büyük mimari projelerde, hayır işlerinde, kültürel ve sanatsal gelişmenin desteklenmesinde, şenliklerde ve donatımda bol bol ve kolaylıkla harcadı.

Bunların yanı sıra Süleyman, muhtemelen imgesi Batı Avrupa saray çevreleri ve halkları arasında yaygın olarak bilinen ilk Osmanlı sultanıydı. Macaristan ve Akdeniz'deki Osmanlı kara ve deniz saldırılarının açık etkilerinin dışında, Hıristiyan dünyasının merakı başka yollarla da besleniyordu. Bunlar arasında İstanbul'u ziyaret eden tüccar ve elçilerin mektupları ve raporları, Osmanlı ordusu ve (bazen) siyasi olaylar hakkında en son haberleri taşıyan yazılar ve daha sonra da 16. yüzyıl sonlarında tiyatroda "Türk" teması ve imgesinin yaygınlaşması sayılabilir. Avrupalılar için, Süleyman, bir Rönesans dönemi lakabı olan "*the Magnificent*"ı (Muhteşem) bütünüyle hak ediyordu.

Süleyman saltanatının ayrıntılarıyla ilgili bir ders kitabı değerlendirmesi düzeyinden düşük anlatımlar, ortada pek de ideal bir devlet olmadığını gösterir; ayrıca bu anlatımlara göre, iktidarının son dönemlerinde, Süleyman tahttan indirilmesini engellemek için oğullarından ikisini öldürttüğüne göre, kendini yeterince güvende hissetmemiştir. Artık yaşlı olan ve sık sık hastalanan Süleyman'ın hükümdarlığının son yirmi yılında onun askeri ve siyasi yeteneği giderek tartışmaya açık bir hale gelmişti. 1556'daki ölümü, şüphesiz arkasından içten bir biçimde yas tutulmasına karşın, belki de devlet meselelerinde yeni bir ivme arayışındakiler için rahatlama yaratmıştı. Buna göre, Osmanlıların Süleyman ve dönemine bakışlarının zaman içinde nasıl ve hangi nedenlerle değiştiği sorusu uygun bir sorudur. Osmanlılar, onun saltanat döneminin bir "altın çağ" olduğu değerlendirmesini hangi aşamada yapmışlardır, bu nasıl ifade edilmiştir ve bunun da-

ha sonraki Osmanlı politikalarının oluşması ve Osmanlı tarihinin yazılış biçimleri açısından önemi nedir?

Bu bölümdeki dört çalışma ideal devlet ve ideal sultan anlayışlarını karşılaştırmalı olarak ele almayı ve buradan yola çıkarak da Süleyman'ın ününü değerlendirmeyi hedeflemektedir. Burada, üzerinde daha fazla çalışılması gereken bir konu üzerindeki ön düşünceler ifade edilmektedir. Peter Holt'un, Selahaddin'in ve 13. yüzyıl Memlük sultanı Baybars'ın ideal hükümdarlar olarak gösterilişi üzerine yaptığı analiz, İslam edebiyat ve tarihçilik geleneğinde, dönemin Osmanlı Süleyman "biyografi yazarları"nı da etkilemiş olan, bazı tarz ve ölçütlerin olduğunu savunmaktadır. Böyle bir yapının ardında yatan siyasi zorunluluklar, özellikle de liderlik için gerekli güveni oluşturma ihtiyacı, Osmanlı'da da aynı oranda geçerli görünmektedir. Colin Imber, 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı tarih yazıcılığındaki meşruiyet teorileri sürecini incelediği çalışmasında bu temayı izlemektedir. Osmanlı siyasal düşüncesinin gelişimi savaşçı kral ve din fatihi, soya dayalı hak, miras hakkı ve evrensel bir egemenliği mümkün kılmak üzere halifelik kurumu aracılığıyla dinsel yaptırım olgularının izinden sürülebilir. Peter Burke Rönesans'ta anlaşıldığı şekilleriyle "altın çağ" kavramının -Osmanlıların kullandığından oldukça farklı bir terminoloji olarak- Batı Avrupa'da taşıdığı anlamları ele alıyor. Osmanlı'da "altın" ile kıyaslama anlayışı yoktur; "*the Magnificent*"ın tam Osmanlıca karşılığı olmadığı gibi. Buna karşın ideal devleti tanımlamaya yönelik paralellikler kurulabilir. Böyle bir yaklaşıma sahip olan son makale, hem dönemin Osmanlı tarihyazımında sunulan haliyle hem de 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıla ait siyasi risalelerde dolaylı veya dolaysız olarak işlenen Süleyman imgesini ve yönetim tarzını ele almaktadır.

Süleyman'ın Avrupa'daki imgesi iktidara, ahlaka ve Batı'nın kendini algılayışına yönelik Hıristiyan anlayışlarına bağlı olarak, oldukça farklı bir yol izlemeyi gerektiren bir konu olduğundan, burada ayrıntılı bir tartışmadan ihtiyatla kaçınılmıştır.[5] Öte yandan Süleyman'ın, İran'ın Safevi şahı ya da Orta Asya'nın Özbek hanları gibi çağdaşı Müslüman hükümdarlar nezdindeki imgesi de tartışma konusu edilmemiştir. Şah Tahmasb'ın 1555'teki Amasya Antlaşması dolayısıyla "Sultan Süleyman Şah Han"a gönderdiği mektubun ateşli övgülerle dolu üslubu, geleneksel övgü tarzından bir farklılık göstermez, açıkça Osmanlı gücünün –belki de barış istendiğinde başvurulacak şekilde– takdir edilmesi anlamına gelir.[6] Bunun-

5 Karş. M.E. Yapp "Europe in the Turkish Mirror", *Past and Present* 137 (1992), s. 134-55.

6 Metin, *Geschichte Sultan Süleyman Kanunis von 1520 bis 1557, oder Tabakatü' l-memalik ve derecatü'l-mesalik von Celalzade Mustafa*, ed. Petra Kappert, Wiesbaden, 1981, var. 491a-4b'de verilir.

la birlikte burada muhtemelen, dönemin söyleminden daha fazlası söz konusuydu. İranlı tarihçilerin genellikle Osmanlılara "gerekli saygı"yı göstermesi,[7] Osmanlıların 16. yüzyıl sonlarında Tahmasb'ı (hük. 1524-76) kötü bir yönetim biçiminin kontrolünü elinde tutma mücadelesi veren, Süleyman'ın servetini, iyi yönetimini ve imparatorluğunun genel refahını kıskanan bir zavallı olarak görmelerinde uygun bir yansımasını bulabilir.[8]

7 J.R. Walsh, "The Historiography of Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Historians of the Middle East*, ed. B. Lewis ve P.M. Holt, Londra, 1962, s. 204.

8 Christine Woodhead, "'The present terrour of the world?' Contemporory views of the Ottoman empire c. 1600", *History* 72/234 (1987), s. 27.

İDEAL HÜKÜMDAR OLARAK SULTAN: EYYUBİ VE MEMLÜK MODELLERİ

P. M. HOLT

İnsan okuyup inceledikçe, yazılmış bütün bu tarihler daha da şüpheli hale geliyor, içlerindeki her iddia kuşku uyandırıcı bir görünüme bürünüyor.
Lord Rosebery, *Napoleon, The Last Phrase*

I

Şevval 581/Aralık 1185'te Selahaddin kronik bir hastalığa yakalanmıştı; hastalık oldukça ciddiydi ve hayatından umut kesilmişti. Selahaddin'in, ona en az sempati duyan modern biyograficisi Andrew Ehrenkreutz ortaya bir iddia attı: Eğer Selahaddin gerçekten bu tarihte ölmüş olsaydı, yaşamının, son sekiz yüzyıldan fazla bir süredir geleneksel olarak aktarılandan ciddi biçimde farklı anlatılması gerekirdi.[1] Ehrenkreutz'un üzerinde durduğu noktayı ilerletmek için, Frankların Hittin'de uğratıldığı yenilginin meyvelerini toplamalarının ve Kudüs'ün tekrar Müslümanların eline geçmesinin, Selahaddin'in hastalandığı tarihten neredeyse iki yıl sonrasına denk düştüğünü söylemek gerek. Atabeg Nureddin Zengi'nin 569/1174'teki ölümünden sonraki on bir yıl, Selahaddin'in politika ve eylemlerinin içinde yatan ısrarlı ve başat niyetlerden birini gösterdi: Suriye ve Mezopotamya'daki Zengi mülklerinin hükümranlığını ele geçirmek. Bu amaca ulaşmak için, 564/1169'a kadar Nureddin'in valisi olarak yönettiği Mısır'da bir üs oluşturmuştu. Selahaddin'in fazla güçlü bir tebaa gibi davranması efendisini tedirgin etti ve ikisi arasındaki gerginlik ancak Nureddin'in ölümüyle sona erdi. Suriye'deki iki Zengi başkenti olan Şam (570/1174) ve Halep'e (579/1183) sahip olduğu sonraki onyılda, Sela-

1 Andrew S. Ehrenkreutz, *Saladin*, Albony, 1972, s. 237.

haddin'in Kudüs'teki Latin krallığıyla ilişkisi öncellerininkine benzedi: bölgesel politik olayların içinde yer alan Müslüman ve Hıristiyan taraflar arasında savaş ve ateşkes dönemlerinin birbirini izlediği istikrarsız bir ilişki.

Eğer Selahaddin 1185'te, Musul'a yönelik harekâtlar sırasında ölmüş olsaydı, Ehrenkreutz'un öne sürdüğü gibi, onun adını, kendi hükümranlıklarını kurma uğraşı içinde Frank devletleriyle karşı karşıya gelen ve bu yüzden de mücadelelerinin bir bölümünü cihat olarak kutsamaya çalışan dönemin emirlerinden daha fazla öne çıkarmak oldukça güç olurdu. Ayrıca, Selahaddin, bu dönemde ölmüş olsaydı, en nüfuzlu savunucusu Bahaddin ibn Şeddad'dan da yoksun kalırdı. Şeddad'ın kısa, iyi yazılmış ve ikna edici Selahaddin biyografisi olan *en-Nevadirü's-sultaniyye ve'l-mahasinü'l-Yusufiyye*'si daha sonraki Arap tarihçilerince de kullanılmış ve 1732'de Latince bir çevirisi yayımlanmıştı. Gibbon ve Stubbs'ın Selahaddin üzerine kullanabileceği temel kaynak buydu. Bahaddin elbette 1185'te Selahaddin'i tanıyordu –fakat sadece Musul'un Zengi emirinin elçisi olarak iki kez onun yanına gittiği için. 584/1188'e kadar efendisini değiştirmemişti. Mekke'ye yaptığı hac ziyaretinden dönüşte, kısa bir süre önce yeniden ele geçirilmiş olan kutsal Kudüs kentine uğradı ve Selahaddin tarafından Musul'a dönmemesi konusunda ikna edildi. En azından kendi anlatımı böyledir.

Bahaddin bu yüzden Selahaddin'in kişisel maiyetinde, sadece sultanın yaşamının son beş yılında bulundu. *En-Nevadir*'i Selahaddin'in ölümünden sonra yazdı; fakat hâlâ Selahaddin'in oğlu ez-Zahir Gazi tarafından atandığı Halep kadılığı görevinde Eyyubi hizmetindeydi. Yazdığı biyografinin yapısı ilginç ve önemlidir. Şimdi hayatta olmayan Cemaleddin eş-Şeyyal tarafından derlenen baskısının[2] bir sayfalık giriş bölümünde, Selahaddin'in, 532/1137-38'deki doğumundan 558/1163'te amcası Şirkuh liderliğinde yapılan Mısır seferine katılışına kadar olan ilk yılları anlatılır. Bunu Selahaddin'in meziyetleriyle ilgili yirmi sekiz sayfalık sekiz bölüm izler. Kitabın geriye kalanı 558/1163'ten 583/1187'ye kadarki çeyrek yüzyıllık süreçte gelişen olayları aktarır ve 170 sayfadan az olmayan bir kısmı da Selahaddin'in 589/1193'teki ölümüne kadarki son altı yılına ayrılmıştır. Bu kronolojik dengesizlik okuyucuya belli bir perspektif dayatır.

Sıra Selahaddin'in, onun erdemlerini --daha doğrusu hükümdarlarda aranması gereken özel kişisel standartlar– anlatan sekiz kısa bölümle, ideal hükümdar olarak sunulmasındadır. Bu bölümler onu, Araplar arasında

---

2 Bahaddin b. Şeddad, *en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mahâsinü'l-Yusufiyye*, ed. Cemaleddin eş-Şeyyal, Kahire, 1964. Bundan sonra Nevâdir.

(Selahaddin'in bir Arap olmamasına karşın) kabul gören erdemlerini, sıkı bir müminin hasletlerini, iyi bir hükümdarın karakteristik özelliklerini –dikkate değer bir cömertlik ve cesaret, cihada sıkı inanç ve bağlılık, örnek alınması gereken bir adalet ve alicenaplık– sergileyen bir kişi olarak yansıtır. Ardından Hittin öncesi yıllara ait görece özet bir anlatım gelir. Selahaddin'in üstün yetenekleri kısa sürede ortaya çıkar. Amcasının Mısır üzerine 558/1163, 562/1167 ve 564/1169'da yaptığı üç sefere gönülsüzce de olsa katılarak yaşlı adamın vazgeçilmez danışmanı olur. O tek başına, Mısır'ı kontrol altına alma planlarına engel olan vezir Şaver'i tutuklama cesaretine sahiptir. Bu siyasi ihanet eyleminin ardından Şirkuh vezirliği devralınca Selahaddin onun tam yetkili yardımcısı olarak hizmet verir ve Şirkuh birkaç ay sonra ölünce Selahaddin vezir (Fatimi halifenin yönetimi altındaki Mısır'ın fiili hükümdarı) olur. Bahaddin bu devralmanın etrafında dönen tartışmadan pek söz etmez; ama gene de şunları söyler:

> ... işler en uygun biçimde ilerledi. Çok para harcadı ve adamları yanına kazandı. Çok az çaba göstererek dünyaya hükmetti ve lütufları için Allah'a şükretti.

Bununla birlikte bu, Selahaddin için bir dönüm noktasını göstermektedir. Bahaddin şöyle devam eder: "Ciddiyet giysisini kuşanarak şarabı bıraktı ve eğlenceden uzaklaştı."[3] Selahaddin bu dönemde Bahaddin'e Allah'ın kendisine Frank kıyılarını fethetmesi ilhamını verdiğini anlatır. Selahaddin'in ideal vezir olarak portresi, Fatimi halifeliğinin iki yüzyılından sonra Mısır'da Sünni İslamın yeniden yerleşmesinden bahisle tamamlanır. Nureddin'in yaşamının son yılında Selahaddin ile Nureddin arasındaki gerilim Bahaddin'in Selahaddin'e atfettiği ifade ile gizlenmektedir:

> Nureddin'in Mısır'da üzerimize yürüyebileceğini duydum. Arkadaşlarımızdan bir kısmı, eğer niyeti gerçekten buysa ona karşı açık bir ayaklanmaya kalkışmamızı ve onu bozguna uğratmak için silahlı bir çatışmaya girmemizi salık verdiler. Bunların hepsinin yalan olduğunu söyleyerek tek başıma onlara karşı durdum; onun öldüğü haberi gelene kadar tartışmamız sürdü.[4]

Bahaddin, Selahaddin'in sonraki yıllardaki faaliyetlerini elinden geldiğince en güzel şekilde sunmayı sürdürür. Selahaddin'in Franklere karşı gerçekleştirdiği harekatlar hakkıyla nakledilir; fakat yine de bunların nispeten önemsiz ve başarısız olduğu gözden gizlenemez. 573/1177'de er-Ramla'da uğranan yenilgiden şöyle söz eder: "Bu büyük bir hataydı ki Al-

---

3 *Nevâdir*, s. 40.

4 *Nevâdir*, s. 47.

lah onu ünlü Hittin muharebesiyle düzeltti –Allah büyüktür!"[5] Selahaddin'in bu dönemde Latin krallığıyla yaptığı ateşkeslerden bahsedilmemektedir. Suriye'deki ve mümkünse Mezopotamya'daki Zengi iktidarına son verme uğraşı görmezlikten gelinemezdi; ama bu da dikkatli bir şekilde, cihada içten bağlılığın unsurlarından biri olarak aktarılmıştır. Nureddin'in oğlu es-Salih İsmail, bize anlatıldığı biçimiyle, "hükümdarlığın ağır sorumluluklarının altından kalkamayacak ve kendi başına Allah'ın düşmanını ülkeden kovamayacak sıradan bir çocuktu". Bu yüzden Selahaddin Suriye'ye onun yanına gelmişti; "böylece durumu kontrol altına almasında ve kötüye gitmiş olan işlerini yoluna koymasında ona vasilik edebilecekti".[6] Bu nedenle de Şam'ı ele geçirdi. Kuzey başkenti Halep, es-Salih İsmail'in ölümünün on sekiz ay sonrasına kadar, sekiz yıl daha Selahaddin'in egemenliğinden uzak kaldı. Bahaddin şu yorumu yapmaktadır:

> İşte bu istek... Halep'in başarılı zaptı, bu isteği Kutsal Savaş yolundan saptıramazdı! O [Selahaddin] ülkeyi cihad için kullanmayı istiyordu.[7]

Vazgeçilmez cihad mücadelesinin Hittin seferinden Selahaddin'in ölümüne kadarki görkemli altı yılını kapsayan, çalışmanın çok daha uzun son bölümü, sultanı bir "mücahid" olarak yansıtan portreyi geliştirir.

Bu sunum biçimi ilk değildir. Selahaddin'in kâtibi, "Nureddin'in yönetimi altında aynı görevi sürdürmüş olan İmadüddin el-İsfahani, *el-Fethü'l-Kussi fi'l-fethü'l-Kudsi* ("Kudüs'ün fethinin güzel tefsiri" –çevirirken tam karşılığı verilemeyen bir kelime oyunundan oluşan Arapça başlık) adlı bir çalışma hazırladı. Eldeki mevcut en eski yazmanın 595/1199 tarihli olmasına karşın, D.S. Richards çalışmanın "Selahaddin'in yaşadığı dönemde bir biçimiyle zaten var olduğunu" ve bir bölümün 588/1192'de ona okunduğunu söyler.[8] *El-Feth*'in kronolojik zinciri en-Nevadir'inkinden daha sınırlıdır ve bir Selahaddin biyografisi değil Hittin'den Selahaddin'in ölümüne kadar olan dönemin bir anlatımıdır. Eğer *el-Feth*, Richards'ın düşündüğü gibi aslen Selahaddin'e sunulmak üzere yazılmışsa, giriş bölümündeki, Selahaddin'in Kudüs'ü alışını peygamberin Mekke'den Medine'ye göçüyle karşılaştırma cüretine sahip yüceltici tarz için bir açıklamaya sahip oluruz.

Böylesi övgü dolu bir kayıt varken acaba Bahaddin neden *en-Nevadir*'i

---

5 *Nevâdir*, s. 53.

6 *Nevâdir*, s. 50.

7 *Nevâdir*, s. 63.

8 D.S. Richards, "A Consideration of Two Sources for the Life of Saladin", *Journal of Semitic Studies* 25/1 (1980), s. 61. Bundan sonra Richards.

yazmaya girişmiştir? Bunun belki de iki nedeni vardır. İlki üslupla ilgilidir. İhtişamlı İslam davası tarzının ustalarından biri olan el-İsfahani, muzaffer efendisini övme kaygısıyla yazarak öylesine ayrıntılı, uyaklı, düz yazı tarzında, olayların birinci elden anlatımına yönelik paha biçilmez bir kaynak ortaya koydu ki kendi döneminden bugüne dek hem Doğu hem de Batı'daki okurları şaşkınlığa düşürdü. El-İsfahani'nin önemli Selahaddin çalışmasının bir özetini (*el-Berku'ş Şâmî*) yapan el-Bündari (624/1227 sonrası), el-İsfahani'nin tarzına yakışacak şekilde şunları söyler: "Onun kafiyelerinin çarpışan dalgalı denizinde saklı niyetlerinin incilerini buldum ve gördüm ki onun ifadelerinin parlak kısımları, art arda gelen nitelemelerinin kalabalığından oluşan selin içinde gömülüdür."[9] *El-Feth*'i Fransızcaya çeviren ve şimdi hayatta olmayan Henri Massé, daha sade bir dille bazı eleştirilerde bulunmuştu: "... yazarın sözel ustalığına takdir ederken, tarz ve kelime kullanımındaki karmaşıklığın sık sık, anlatımsal ve belgesel değeri tartışmasız olan bu şaheseri olumsuz etkilediğini de kabul etmek gerek."[10] *En-Nevadir* yalın anlatımı ve bir miktar sıradan nesri, *el-Feth*'in retoriğe dayanan anlatımıyla belirgin biçimde ters düşmektedir. Bahaddin'in çalışması Salahaddin'in ve onun başarılarının, Arap tarzı ehillerinden ziyade genel kamuoyuna yönelik açık ve uygun bir dille sunumunu amaçlamış olabilir.

Bahaddin'i bu şekilde yazmaya iten ikinci ve siyasi bir neden de söz konusu olabilir. Eyyubi karşıtı yaklaşımın sözcüsü İbnü'l-Esir kendi patronu olan Zengi hanedanının tarihini yazmıştı. Söylediğine göre proje 589/1193'ten Recep 607/Ocak 1211'e dek hüküm süren atabeg Nureddin Arslan Şah zamanında başlamış ve çalışma 607/1211'de, oğlunun iktidarı başladığında tamamlanmıştı. Görünüşe göre İbnü'l-Esir'in çalışması, başlığından da anlaşıldığı üzere (*et-Târîhu'l-bâhir fi'd devleti'l-Atâbekiyye bi'l Mevsıl*) bir Musul atabegleri tarihiydi. Aslında kitabın neredeyse yarısı, Selahaddin'in efendisi olan ve hiçbir zaman Musul'a hükmetmemiş Suriye atabegi Nureddin b. Zengi'nin yaptıklarını anlatmaktadır. Nureddin'in öyküsü öylesine detaylı aktarılmıştır ki Mezopotamya'daki önemsiz akrabaları tamamen onun gölgesinde kalmıştır. Bu Nureddin biyografisi *en-Nevadir*'le yan yana koyulduğunda, büyük bir olasılıkla birinin diğerine karşı sert bir cevap olduğu görülür. Sorun kronolojik sıra konusunda karar vermektedir. *En-Nevadir*'in mevcut en eski elyazması 625/1228 ta-

9 El-Feth b. Ali el-Bundari, *Sene'l-Berku'ş-Şâmî, ed. Fethiyye en-Neberavi* Kahire, 1979, s. 12.

10 Henri Massé, 'Imad al-Din ... al-Isfahani', *EI*[2] III, s. 1158.

rihlidir.[11] Bununla birlikte muhteva, çalışmanın Cemaziyü'l âhir 613/ Ekim 1216'dan evvel yazıldığını düşündürmektedir ve Muharrem 595/ Kasım 1198'den öncesinden söz eden tek bir atıf vardır. Bu sonuncusu bir kenara bırakılırsa,[12] *en-Nevadir*'in *el-Bâhir*'den sonra ortaya çıkmış ve İbnü'l-Esir'in idealize edilmiş Nureddin sunumuna bir cevap olması mümkündür. Fakat kesin kanıt yoktur ve tartışma belki ortada kalacaktır.

Bununla birlikte iki kahraman hakkındaki anlatımların birçok paralellik arz ettiği söylenebilir. Nureddin'in kahramanlıklarının öyküsü, onun örnek erdemleri üzerine bir ek bölüm içerir. O, sadece hak yolunda yürüyen halifeler ve Ömer b. Abdülaziz'le kıyaslanabilecek bir adalet, dine bağlılık, kendini Allah yoluna adamışlık ve âlimlik timsali olarak sunulmaktadır. İbnü'l-Esir bu iddiaları destekleyen anekdotlar aktarmaktadır. Yirmi sayfa uzunluğundaki bu bölüm, *en-Nevadir*'deki, Selahaddin'in faziletlerinin anlatımına benzemektedir. Biri diğerine neredeyse noktası noktasına bir yanıt gibi görünmektedir. Örneğin Nureddin özellikle adil bir hükümdar olarak övülmektedir ve İbnü'l-Esir onun getirdiği en önemli kurumsal yeniliğin bu alanda (sahip olduğu ayrıcalıklı güçle, kadı mahkemesinin şeri yargısına eklemelerde bulunabildiği ve yargıyı yürürlüğe koyabildiği bir yer olan darü'l adl'i kurması) olduğunu söylemektedir. Bu, Eyyubi karşıtı polemiğin unsurlarından biri olarak sunulmaktadır: İbnü'l-Esir, darü'l-adl'in, Şam kadısı, askeri görevlilerin özellikle de "hükümdarlığın ortağıymış gibi hareket eden" Şirkuh'un yaptığı haksız uygulamalara müdahale etmeye cesaret edemediği için kurulduğunu iddia etmektedir.[13] Nureddin'in adaleti, anlatılan bir başka Eyyubi karşıtı anekdota göre, onun ölümünden sonra bile kendini hissettirmiştir. Selahaddin'in askerlerince haksızlık edilmiş bir Şamlı, sultanın durumu düzeltmesini sağlayamamıştı. "Adil hükümdar" el-Melikü'l-Âdil'in hatırasına sığınmış ve Nureddin'in türbesinde bir kalabalık toplanmıştı. Bunun üzerine Selahaddin onun uğradığı haksızlığı tazmin etmeye söz vermiş ve ona bir ödül vermişti. Davacı

> ... baştakinden daha acı bir biçimde ağlıyordu. Selahaddin ona "Neden ağlıyorsun?" diye sordu. Adam, "Öldükten sonra bile aramızda adaleti sağlamaya devam eden bir hükümdar için ağlıyorum," diye cevap verdi. "Haklısın," dedi Selahaddin,"bende gördüğün tüm adaleti, ben de ondan öğrendim."[14]

11 MS. Wetzstein, II, 1893, Berlin.
12 Richards, s. 60'ta "zayıf bir bağlantı" olarak nitelenir.
13 *Recueil des historiens des croisades: Historiens orientales*, II/ii, s. 305-6. Bundan sonra *RHC: Hor.*
14 *RHC: Hor*, II/ii, s. 304-5.

Bu iki hükümdarın başka örnekleri de bulunan adaleti iki benzer anekdotla aktarılmıştır. İbnü'l-Esir, tebaadan bir kimse, atabege karşı mülkiyetle ilgili bir şikâyette bulununca Nureddin'in nasıl davrandığını anlatır. Nureddin

> ...kadıya gitti ve ona, "Duruşmaya geldim. Bana da herkese uygulanan yargıyı uygula," dedi. Onun ortaya çıkışı üzerine, kadı ona davalısıyla eşit davrandı ve onu sorguladı. Dava onun aleyhine bir durum almadı ve mülkün Nureddin'e ait olduğu saptandı. Bunun üzerine Nureddin kadıya ve orada bulunanlara, "Benim mülkiyet hakkım geçersiz mi oldu?" diye sordu. "Hayır," dediler. O, "Tanık olun ki" dedi,"bu mülkü, bu mülkle ilgili olarak mahkemeye gelmeme yol açan şahsa verdim. Onun hakkımda dava açmayacağını biliyordum ve sadece ona haksızlık ettiğimi düşünmemesi için onunla birlikte göründüm. Adaletin benden yana olduğu ortaya çıktığı için mülkü ona veriyorum."[15]

Bahaddin, Selahaddin tarafından atandığı Kudüs kadılığı görevi sırasında yaşanan benzer bir olayı anlatır. Bir tüccar, Ömer el-Hilati, Selahaddin'in kendisini haksız bir biçimde, ölmüş memlükünün [köle] mülkünden mahrum ettiğinden şikâyetçi olmuş ve bu iddiasını destekleyen yasal bir belge sunmuştu. Bununla birlikte Ömer el-Hilati bu girişiminden bir sonuç alamamıştı. Selahaddin memlükün kendisine ait olduğunu, onu azat ettiğini ve ölünce mülkünün mirasçılarına geçtiğini söylemişti. Ardından da yüksek rütbeli görevlileri arasından, memlükün belgede sözü edilen tarihte Mısır'da kendi mülkünde bulunduğuna tanıklık eden birçok şahit göstermişti. Davacının açtığı dava böylece sonuçsuz kalmış, fakat Selahaddin (Bahaddin'in anlatımına göre) tüccara bir kaftan ve hatırı sayılır miktarda para vererek âlicenaplığını göstermişti.[16]

Sonuç olarak İbnü'l-Esir'e yanıt vermek niyetinde olsun ya da olmasın, Bahaddin'in *en-Nevadir*'deki amacı Selahaddin'i ideal bir hükümdar olarak sunmaktır. Selahaddin tüm erdemlerin timsali, her şeyden öte Franklara karşı, Kudüs'ün yeniden ele geçirilmesi ve Üçüncü Haçlı Seferi'nin geri püskürtülmesiyle taçlanan kutsal savaşın baş kahramanı olarak gösterilmiştir. Fakat Bahaddin sadece Selahaddin'in akrabalarını -özellikle de efendisi ez-Zahir Gazi'yi- yüceltmek üzere bir methiye düzmemiştir. O, Selahaddin'in Zengi mirasını ele geçirmesini ve böylece Selahaddin'in ölümünden sonra da devam eden Eyyubi hükümranlığını meşrulaştırmak için yazmıştır. *En-Nevadir* propagandanın, olabilecek en başarılı

15 *RHC: Hor*, II/ii, s. 302-3.
16 *Nevâdir*, s. 14-16.

örneklerinden biridir ve yaklaşık 800 yıldır Yakındoğulu ya da Avrupalı, Müslüman ya da Hıristiyan olsun, tarihçilerin yazdıklarını etkilemiştir.

II

İkinci bir ideal hükümdar tasviri, Memlük sultanı Baybars'ın (hük. 658-76/1260-77) başkâtibi İbn Abdüzzâhir tarafından yazılan biyografisi *er-Ravzü'z-zâhir fi sireti'l-Meliki'z-Zâhir*'dir. Bu *en-Nevadir*'den daha uzun olmakla birlikte, benzer bir yapıya sahiptir ve muhtemelen daha önceki çalışmayı örnek almıştır. Abdülaziz el-Huveytir tarafından yapılan basımda,[17] *en-Nevadir*'inkini hatırlatan üç bölümlü yapı görülebilir: Baybars'ın sultan olmasına kadarki yaşamına dair yirmi sekiz sayfalık bir başlangıç bölümü, onun meziyetleri hakkında yirmi üç sayfalık bir kısım ve peşinden iktidar dönemindeki gelişmelerin bir dökümünü veren yaklaşık dört yüz sayfalık, kitabın geriye kalan bölümü. Abdüzzâhir, sultanın sadık maiyeti içinde, onun güvenine mazhar olarak gelişmelerin canlı bir tanığı olduğunu ve çalışmanın hükümdarın kütüphanesi için yazıldığını belirtir. Bu yüzden ısmarlama bir çalışmadır ve bundan da fazlası olduğuna dair kanıtlar vardır.

İbn Abdüzzâhir'in sunumla ilgili problemleri bazı açılardan Bahaddin'in karşılaştığından daha güçtür. Selahaddin, gönüllü olarak Zengi hizmetine giren göçmen bir Müslüman Kürt ailesinden geliyordu. Baybars ise tersine, İslama yeni girmişti. Kıpçak Türkü kökenliydi ve son önemli Eyyubi Mısır sultanı es-Salih Eyyub'un (hük. 637-47/1240-49) askeri kapısına memlük olarak getirilmişti. Baybars sultanlığı çifte bir gasp eylemiyle kazanmıştı: İlki es-Salih Eyyub'un oğlu ve tahtının varisi Turan Şah'ın öldürüldüğü ve Mısır'da Eyyubi hükümranlığına son verildiği 648/1250 darbesi ve ikincisi, 658/1260'ta Baybars'ın selefi Kutuz'un can verdiği suikast. Sorun, elini kana bulayarak tahta geçen bir memlükü, bu barbar savaşçıyı, erdemlerini sultanın kendisinin, onun Memlük yandaşlarının, Mısırlı ve Suriyeli tebaasının açık bir şekilde görebileceği ve kabul edebileceği bir hükümdar olarak sunmaktı. Bu, akılla ve ince ince işlenerek kotarılmış edebi bir maharetti ve sultan tarafından hakkıyla ödüllendirildi.

Baybars ve diğer memlüklerin geçtiği kölelik sürecinin kendi çevreleri dışında ciddi biçimde sosyal bir leke olarak görülüp görülmediğini söylemek zordur. Memlük iktidarının başlangıcında Mısır'da bir Arap kabile isyanı vardı ve kabile liderlerinden biri şöyle diyordu:

---

17 Muhiddin b. Abdüzzâhir, biyografisi *er-Ravzü'z-zâhir fi sireti'l-Meliki'z-Zâhir*, ed. Abdülaziz el-Huveytir, Riyad, 1976. Bundan sonra *Ravz*.

> Biz ülkenin efendisiyiz. Yönetmek Memlüklerden çok bizim hakkımızdır. Asiden başka bir şey olmayan ve ülkeyi zorla ele geçiren Eyyubilere hizmet etmek yetti; onlar sadece köle ve isyankârdır.[18]

Bununla birlikte bu münferit bir olay ve olağandışı bir ifadedir. Vakanüvisler ve diğer tarih yazıcıları Memlük sultanları ve diğer hükümdarlar arasındaki bu farka vurgu yapmamışlardır. Memlüklerin kendi bakış açılarından, İslami yasalar karşısındaki köle geçmişleri tamamen önemsiz bir olgu olarak görülmüştür –kölelik askeri bir kariyerin ilk aşamasıydı ve buradan yüksek rütbelere, hatta sultanlığa kadar ulaşılabiliyordu. İki şey önemlidir: İlki, memlükü elde eden, yetiştiren ve sonuçta azat eden *üstad*; ikincisi, memlükün yandaşlarının üstadın hizmetinde oluşturdukları askeri kapı (*huşdaşiyye*). Bunlar memlükün sadakatinin temel unsurlarıdır: Efendiye yönelik bağlılık fiilen vazgeçilmezdi; yandaşlara karşı olanı ise bazen daha az sağlamdı.

İbn Abdüzzâhir, Baybars'ın sultan olmadan önceki ilk dönemlerini işte Memlüklerin bu sosyal ve etik kavramları çerçevesinde aktarıyordu. Baybars, es-Salih Eyyub'un yakın arkadaşı olarak resmediliyor ve es-Salih Eyyub'un hükümdarlık nitelikleri övülüyordu. Biyografi yazarı burada gerçeği biraz ekonomik kullanmıştır. Baybars, es-Salih Eyyub'u model almış bir kişi olarak sunuluyordu; öyle ki fiilen sultanın manevi mirasçısı haline gelmişti "ve onun yaptıklarında sultanlık ışığı parıldıyor ve yiğitliği Allah'ın onu hangi konuma getireceğini gösteriyordu."[19] Baybars'ın sultanlığının bu şekilde önceden belli olmasıyla, es-Salih Eyyub'un kan bağı açısından varisi Turan-Şah'ın yetersiz ve ıslah olmaz olduğuna hükmediliyordu. St. Louis'e yönelik seferin karmaşasında, "el Melikü'l Muazzam Turan-Şah savaşmak üzere at binmektense, olayları bir seyirci gibi tekneden izledi."[20] Salihiyyenin (es-Salih Eyyub tarafından oluşturulan askeri kapı) itibarını tehdit eden bu ve diğer kişilik ve yönetim kusurları, Baybars'ın da başı çeken unsurlarından biri olduğu (öyle ima edilir) başarılı suikast eylemine yol açmıştı. İbn Abdüzzâhir, Baybars'ı, Kutuz ile birlikte Filistin'de Moğolların muzaffer ordusuna karşı koydukları 658/1260'dan önceki onyılın çalkantılı olayları içinde Salihiyye arasında seçkin konuma sahip bir kişi olarak tarif etmeyi sürdürüyordu. Aynicâlût'ta "Allah'ın takdiriyle ve Baybars sayesinde zafer kazanıldı."[21] Baybars'ın, kutsal savaş için

18 El-Makrizi, *es-Suluk*, I, ed. Muhammed Mustafa Ziyada, Kahire, 1965, s. 386.
19 *Ravz*, s. 47.
20 *Ravz*, s. 49.
21 *Ravz*, s. 64.

çok istekli olduğu ve Kutuz tarafından kıskanılarak bu çabasında sınırlandırıldığı aktarılıyordu. Bu durum Baybars'ın son darbeyi vurduğu suikast planına yol açmıştı.

Birtakım tartışmaların ardından Memlük emirleri tarafından sultan seçilen Baybars Mısır'a döndü. Orada,

> ... şeri yasaları ve beşeri düzenlemeleriyle es-Salih rejimini yenilemeye girişti ve bu işler için kendi seçtiği merhum el-Melikü's-Salih'in memlüklerini atadı.[22]

Baybars'ın darbesinin gerçek siyasi önemi biyografinin sonraki bölümünde, onun *huşdaşiyye*'ye yönelik politikasıyla ilgili olarak gözler önüne serilmektedir:

> Allah ona hükümdarlığı verdiğinde, aralarındaki genç ve yaşlılara lütuflarda bulunmaktan hiçbir şey onu alıkoymadı. Onları, asla tekrar bir taraftar bulamayacağını düşündüklerinden sonra terfi ettirdi... Allah sultanın rejiminin gelmesine lütufkârca izin verince, kaçakları topladı, uzaktakileri içeri aldı, önü kesilmiş insanları terfi ettirdi, kovulmuş insanları memuriyete aldı ve zorla ellerinden alınmış konumlarını, mallarını, çıkarlarını iade etti. Layık olanları emirliğe getirdi, yükselmeyi hak edenleri yükseltti ve onlar için özel bir hazine bölümü kurdu.[23]

Açıkçası kapısındaki kıdemli askerler için es-Salih Eyyub'un altın günleri geri gelmişti.

Baybars, biyografinin bu bölümünde bu şekilde temelde Memlük faziletlerinin sembolü, üstadını örnek almış ve hem zorluk hem de refah günlerinde *huşdaşiyye*'sine destek olmuş biri olarak resmedilir. Onun sultan oluşu ilk olarak bir Memlük ailesinin, Salihiyye'nin yararı ve lehine, başkalarına karşı kazanılmış bir zafer olarak gösterilir. Bununla birlikte bunun başka bir anlamı daha vardır. Baybars olumlu özellikleri ve karakteriyle es-Salih'in gerçek varisi olduğunu gösterdiği için, ortada bir iktidar gaspı yoktur. Baybars'ın da karıştığı, Turan Şah ve Kutuz'un hayatlarını kaybettikleri iki öldürme olayı, sadece, bu hakka sahip sultan için tahta giden yolu açmıştır. Onun Eyyubi hanedanının varisi olması bu şekilde meşrulaştırılır.

Baybars'ın tahta geçişiyle, İbn Abdüzzâhir, çalışmasının, ideal bir bir sultanın ayırt edici özelliklerinin, ideal bir Memlükte bulunanların önüne geçtiği ikinci kısmına girer. Bahaddin'in Selahaddin'i anlatırken yaptığı gibi, İbn Abdüzzâhir de duruma uygun açıklayıcı anekdotlarla Baybars'ın er-

---

22 *Ravz*, s. 71.
23 *Ravz*, s. 74.

demlerini anlatmaya koyulur; ama bunu Memlük askeri topluluğunun sınırlı çevresi dahilinde yapar. Önce binicilik ve savaştaki, "ayrıca krallığı kılıcıyla ve tek başına ele geçirmedeki" maharetinin kanıtladığı cesaretiyle başlar.[24] Sonraki bölümde onun affetme eğilimi ve sabrı, her şeyden önce Baybars iktidarının başlarında Şam'da kendini sultan ilan eden eski yandaşı Sencer el-Halebi'ye karşı olan hoşgörüsünü gösterir. Engin cömertliği övülür. Moğolların gelişinden önce bir sürgün ve paralı askerin önderi olarak Suriye Eyyubileri tarafından fazlasıyla ödüllendirilmişti; "fakat bütün bunlardan sadece bir dış giysiyi, bir kılıcı ve bir atı sakladı."[25] İbn Abdüzzâhir'in Baybars'ın kendi tanıklığına dayanarak anlattığına göre, sultan oluşunun ardından, gölge halife ve Musul prensinin emri altında Moğollara karşı, başarısız olacağı belli bir girişim için bir milyon altın dinarın üzerinde para harcamıştı.

İbn Abdüzzâhir'in çalışmasının Baybars'ı geleneğe tam anlamıyla uyan bir hükümdar olarak gösteren çeşitli kısımları vardır. Onun dini esaslara uygun olmayan vergileri kaldırışı, darü'l adl'i (adalet sarayı) restore edişi, sefer sırasında ona sağlanacak malların ödemesinin yapılmasındaki ısrarı bu özelliğin örnekleri olarak verilmiştir. Şeriatı gözetmesi üzerine olan bir bölüm, bildik bir anekdotla resmedilmiştir. Sultan oluşundan uzun bir süre önce Baybars, fakirler –muhtemelen dervişler (*el-fukara*)– için bir kuyu açtırmaya başlamıştı. O sürgündeyken, bu iş, kuyudan yararlanacak insanlarla kavga eden sıradan bir asker tarafından tamamlanmıştı. Artık sultan olan Baybars şeriata göre adalet isteyen (görünüşe göre kuyunun mülkiyeti için) adamı çağırdı. Darü'l-adl'e başkanlık eden atabegin emri ile durum sultana bildirilmişti. O da başyargıcın önünde, hükümdarlığının niteliğini gözler önüne serecek bir mahkeme düzenledi. Asker geldiğinde,

> ... atabeg sultana, "efendim, izin verin onu şeriata göre yargılayayım," dedi. Bunun üzerine sultan doğruldu, kılıcını çıkardı ve oturmakta olan yargıcın karşısındaki hasmıyla eşit bir biçimde durdu.

Sonuçta dört yasa okulunun imamları sultanın kuyunun sahibi olduğuna, fakat hasmının inşaat ve malzeme masraflarının tazmin edilmesi gerektiğine karar verdiler. Böylece dava sultanın, kendi hizmetindeki bir başyargıç olan atabeg ve hasmına ihsanlarıyla dostça sonlandı.[26] Olay Nureddin ve Selahaddin hakkında anlatılan anekdotlara benzemektedir; fakat Memlük yönetiminin daha büyük kurumsal resmiyetinin karakteristik özelliklerinden biri olarak çok daha özenle düzenlenmiş bir mizansendir.

---

24 *Ravz*, s. 75.
25 *Ravz*, s. 76.
26 *Ravz*, s. 84-86.

Baybars'ın sadakatiyle ilgili bölüm bazı ilginç noktalar içerir. Çoğu, onun, Kutuz'un sultanlığı sırasında Suriye'de Moğollardan kaçan Eyyubi mültecilerine karşı davranışının anlatımından ibarettir. Kafası askeri sorunlarla meşgul Kutuz mültecileri ihmal etmiş, ama Baybars, tahta geçince, onların ihtiyaçlarını karşılamış ve iki Eyyubi prensine devlet törenlerinde onun yanında yer alma –21 pare top atışıyla selamlanmaya denk– izni vermiştir. Bununla birlikte bu bölüm onun sadakatini gösteren çok farklı bir örnekle, "el-Melikü'l Muzaffer'den, silah arkadaşı Emir Aktay'ın öcünün alınması"yla başlar.[27] El-Muzaffer Kutuz, üstadı sultan el-Muiz Aybek'in hizmetindeyken Salihiyye lideri Aktay'ı öldürmüştü ve zamanı gelince de Baybars Kutuz'un öldürülmesi olayına bulaşmıştı. İşte bu olayda Müslüman sultanın maskesi düşer ve göçebe Türk yüzü ortaya çıkar. Birkaç sayfa sonra maske çabucak yerine takılır ve İbn Abdüzzâhir, Baybars'ın bayındırlık alanında yaptıklarıyla devam eder: Medine'deki Peygamber Camii, Kudüs'teki Taş Kubbe, Hebron'da vakıflara ait yapıların restorasyonu, istihkamların yapımı ve yenilenmesi, savaş gemilerinin yapımı ve ülkesindeki Müslüman nüfusun güvenlik ve refahını düşünerek yapılan diğer işler. İbn Abdüzzâhir'in Baybars dönemindeki olaylara yönelik anlattıklarının ayrıntılarına girmek -ki burada Baybars her şeyden önce bir İslam davası savunucusu olarak görünür- pek de gerekli değildir. Türk savaşçısı, kafir Moğolları Suriye'den uzak tutan ve zayıflamış Frank devletlerine karşı verilen kutsal savaşı dikkate değer bir başarıyla sürdüren bir İslam mücahidine dönüştürülür. Moğol himayesindeki Rum topraklarına yaptığı ve Kayseri'de Selçuklu sultanlarının varisi olarak tahta geçtiği son seferinin ardından -askeri ve siyasi başarılarının en etkileyici ama en az kalıcı olanı- kutsallık aşamasına varmış bir şöhret içinde ölür.

III

Bu iyi işlenmiş resmi biyografinin bir devamı da vardı. İbn Abdüzzâhir'in, sultanın maiyetinde iş gören ailesinin başka üyeleri gibi, Şafi b. Ali adlı bir yeğeni vardı. 649/1251-52'de doğmuş ve bir talihsizlik sonucu, 680/1281'de Moğollarla yapılan Hims muharebesinde bir gözünü kaybetmişti. Görevi bu olmasa da yazınsal çalışmalarına devam ederek 730/1330 yılına kadar yaşadı. Bu şahıs bize amcasının kendisiyle *er-Ravzü'z-zâhir*'in bir özetinin hazırlanması konusunda görüştüğünü anlatır; ama o bunu İbn Abdüzzâhir yaşarken "ona olan saygısından dolayı onun yalanladığı şeyleri savunmak veya onun savunduklarını inkâr etmemek

27 *Ravz*, s. 79.

için" kabul etmemişti. Bununla birlikte İbn Abdüzzâhir 692/1293'te, Baybars'ın ölümünden on altı yıl sonra öldü ve bu tarihle 716/1316 arasında (tek elyazması nüshanın sonunda belirtildiği gibi) Şafi büyük sultanın biyografisine kendi katkılarını yaptı.

Başlık yeterince masumdur: *Hüsnü'l-menâkibi's-sırriyeti'l-münteze a mine's-sireti'z Zâhiriyye.*[28] Saflık Şafi'nin amacını açıkladığı ifadede de söz konusudur:

> Ben kısalığı amaçlayarak bir özet yaptım; bu, iyi tarzın özü, belagatin tatlı, içimlik suyudur. Önde gelen meseleleri aldım, okuması hoş olsun ve zevk versin diye. [29]

Fakat *Hüsnü'l-menâkib* sadece *el-Revd es-zahir*'in bir özeti değil, aynı zamanda gözden geçirilmiş bir versiyonudur. Şafi, amcasının hangi sınırlar dahilinde yazdığını çok açık bir biçimde belirtir:

> Onun mazeretini ters karşılamayınız; eğer [sultanın] önemini artırarak, [sultan tarafından] ona anlatılanlarla onun siyasasına çok geniş yer verip övgüde bulunmuş, bir dizi cüppe ve armağanla onun övgüsüne mazhar olmuş, dil ve yazım için [sultanın] ona bağlı olduğu, yüksek bir üsluba sahip bu hoş biyografiyi ortaya koyduğu için ödüllendirilmiş, onun ifadelerini onama dolu bir gülümsemeyle dinlemişse. [İbn Abdüzzâhir] bir bölümü tamamladığında, [sultan] yerine oturdu ve ona da oturmasını söyledi, onu dinlemek için. Bu olağanüstü eserden hoşlanarak onu pahalı cüppeler ve başka hediyelerle mükâfatlandırdı.[30]

Buradan da anlaşılmaktadır ki *er-Ravzü'z-zâhir* bir biyografi olmaktan çok, Baybars'ın anılarıdır.

Baybars'ın sultan olduktan sonra başardıkları elbette bilinen şeylerdi ve hem gerçek hem de büyük işlerdi. Neredeyse her yıl gerçekleştirdiği Suriye seferleriyle Moğolları uzak tutmuş ve Frank devletleri üzerinde sürekli baskı unsuru olmuştur. Çeşitli büyük Haçlı kaleleri alınmış ve 666/1268'de kuzeydeki prenslik başkenti Antakya onun eline geçmiştir. Bütün bu gelişmeler olurken Şafi asıl olarak orijinal eserin düz bir özetini çıkarmakla yetinmişti. Onun, metni yeniden gözden geçirmesi, daha ziyade Baybars'ın sultan olmadan önce yaptıklarını ele alış tarzında görülmektedir. Özellikle, Baybars'ın önce Emir Alâaddin el-Bundukdârî'nin bir memlükü olduğu ve efendisinin gözden düşmesi üzerine es-Salih Eyyub'un askeri kapısına alındığından ve sultan olana kadar "el-Bundukdâ-

---

28 Şafi b. Ali b. Abbas el-Kâtib, *Hüsnü'l-menâkibi's-sırriyeti'l-münteze a mine's-sireti'z Zâhiriyye*, ed. Abdülaziz Huveytir, Riyad, 1976. Bundan sonra *Hüsn.*

29 *Hüsn*, s. 26-27.

30 *Hüsn*, s. 166.

rî" unvanını (*nisbe*) taşıdığından İbn Abdüzzâhir'in söz etmediğini belirtir. Şafi'nin İbn Abdüzzâhir'in söylediklerini açık bir şekilde düzelttiği ikinci nokta Baybars'ın sultanlığa geçişinin anlatımındadır. *Er-Ravz*'da Baybars selefi Kutuz'u öldüren kişi olarak gösterilmektedir: "Sultan el-Melikü'z-Zahir ne yaptıysa kendi yaptı ve amacına yalnız başına ulaştı." Tersine Şafi ölümcül av partisinin, öldürülmesine karar verilen sultanın tecrit edilmesine yönelik entrikanın ve Kutuz'un önce kendi silahtarı tarafından yaralanmasının ardından Baybars'ın son öldürücü darbeyi vuruşunun tam bir anlatımını verir. "Öykü," der Şafi, "[İbn Abdüzzâhir tarafından] dönem ve sultanın onuru dikkate alınarak böyle aktarılmamıştır."[31]

Gelişmelerin gözden geçirilmiş versiyonu sonraki bölümde Baybars'ın fiilen tahta geçişiyle devam eder. İbn Abdüzzâhir'in anlatımında Baybars ve arkadaşları sultanlık köşküne dönerler ve emirler arasında, yeni sultanın seçilmesiyle ilgili bir tartışma çıkar. Kıdemli Memlük emiri atabegin söylediğine göre, Kutuz'u öldüren "hayatını tehlikeye atacak bir riske girmedi; yoksa komutanlık ve yasaklama yetkisi başkasına geçebilirdi. Onu öldüren kişi bulunduğu yere layıktı." Baybars sonuçta tahta geçti. "Bu," der İbn Abdüzzâhir, "atabegin bana anlattığıdır."[32] Sanatsal yeteneğe biraz uzak bir yazar olan Şafi kendi yazdığı eserinin farklı yerlerinde, bu öykünün biraz değişik iki anlatımını sunar.[33] Bunlar gelişmelere daha farklı bir görünüm verir. Emirlerin müzakeresinde, atabeg (yandaki odada tutuluyordu) toplantıya girmeyi başardığında emir Balaban er-Raşidi'nin tahta geçmesine karar verilmişti. O, "Türk geleneğinde, hükümdarı öldürenin kendisi hükümdar olur," fikrinde ısrar etti[34] ve böylece taht, hükümdarı öldürenin sahip olduğu haktan dolayı Baybars'a geçti. Atabegin bir Türk geleneğini savunmasının temelleri ne olursa olsun bu bölüm Memlük emirleri arasındaki grupçu bölünmenin kanıtıdır. İlk Memlük sultanı el-Muiz Aybek, Aktay'ın Kutuz'a öldürterek 652/1254'te Salihiyye kapısının iktidarını yıkmıştı. Baybars da içlerinde olmak üzere Salihiyye'nin çoğu mensubu Suriye'ye kaçtı; diğerleri İskenderiye'de hapsedildiler. Bu ikinci grubun en kıdemlisi Balaban er-Raşidi'ydi. Atabegin istenmeyen

---

31 *Ravz*, s. 68; *Hüsn*, s. 31.

32 *Ravz*, s. 68-69.

33 *Hüsn*, s. 22-23, 155-56.

34 *Asatü'l-Türk* ibaresini, *asa*'nın yasa kelimesine tekabül ettiğini düşünerek, "Türk geleneği" diye verdim. Bunun bir Türk geleneği olduğuna dair hiçbir kanıt bulamadım. Haarmann, 397/998'de Amid'de Marwani Kürdü Abu Ali'nin öldürülmesi örneğinde bazı öncel kanıtlar yakalamıştır; bkz. Ulrich Haarmann, *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit*, Freiburg, 1970, s. 146, dn. 6.

müdahalesi etkili olmuştu; ama yine de Baybars emirlere, sultan olarak ona bağlılık yemini etmelerinden önce, görev, paye ve güvenlik sağlama sözü vermek durumundaydı.

Baybars'ın ilk dönemlerine yönelik bu gözden geçirilmiş anlatıma ek olarak, onun iktidarı dönemindeki olaylara dair, İbn Abdüzzâhir'in söz etmediği çeşitli anekdotlar da vardır. Bir konuda Şafi hem sultan hem de sultanın yaşam öyküsünü yazan amcası hakkında aşırı derecede eleştirel bir tutum takınır. Bu, Baybars'ın, kukla Abbasi halifesine, Bağdat'ın Moğollardan geri alınması için askeri güç gönderdiği dönemdeki gelişmelerle ilgilidir. Şafi şöyle anlatır:

> Üstad Muhiddin, "Sultan bana, 'Halife ve Musul prenslerinin silah donanımı için 1.060.000 dirhem harcadım,' dedi," diye söyledi. Ben de ona böyle bir yaklaşımdan ya da makul ve tedbirli bir kişinin böyle bir anlaşma yapmasından daha tuhaf bir şey görmediğimi belirttim. Bir güç ki kuvvetlerinin sayısı, teçhizatı, cesareti ve zenginliğiyle ülkeyi gasp etmiş –bu zavallı küçük grup onlara nasıl karşı koyabilirdi ki? Bu para ve insan israfından başka bir şey değildi. Bedevileri ve piyadeleriyle tüm Mısır ordusu ve Suriye ordusu harekete geçmiş olsaydı, büyük bir tehlikeye girmiş olacaklardı.[35]

Bununla birlikte Şafi tarafından sunulan bu farklı ve ek malzeme genel anlamda Baybars'ın lehinedir. Mesela onun darü'l-adl'de sergilediği dürüst davranışlardan örnekler sunar ve Ürdün'ün bir bölgesinde adamlarının köprü yapabilmelerini sağlayan neredeyse mucizevi bir toprak kaymasını anlatır.

IV

Geriye iki soru kalıyor. Birincisi, Baybars'ın *Hüsnü'l-menâkıb*'ın sayfalarında tasvir edilen portresi nasıldır? İkincisi, Şafi b. Ali, *er-Ravzü'z-zâhir*'in bu eleştirel yeniden yazımını neden üstlenmiştir? *Hüsnü'l-menâkıb*'daki Baybars hâlâ etkileyici hatta kahraman bir kişiliktir: Onun askeri başarıları İslamın Suriye'deki geleceğini Moğol ve Frank tehdidine karşı korumuştur. Dahası o, otokratik fakat adil bir hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır; o, Memlük saltanatının (klişeleşmiş bir deyişle) gerçek kurucusudur. Onun kaybettiği şey, es-Salih Eyyub'un gerçek varisi olmaktan kaynaklı meşruiyet havasıdır; Abdüzzâhir bundan dolayı onun çifte entrikasının üstünü örtme arayışındaydı. Fakat Şafi yazdıklarını kaleme aldığı zaman Eyyubi meşruiyeti politik bir tartışma konusu olmaktan epey zamandır çıkmıştı ve Baybars yaptıklarından dolayı temize çıkarılabilirdi. Bu

35 *Hüsn*, s. 46.

yüzden onun bu ikinci çalışmadaki imajı, Baybars'ın kişisel onayını taşıyan çalışmadakine göre daha insani bir hükümdar imajıdır.

Bu, Şafi b. Ali'nin, mevcut bir kaydı düzeltme arayışındaki ya da kendinden daha büyük bir adamdan hıncını çıkarmaya çalışan bir 14. yüzyıl Lytton Strachey'i olduğu anlamına gelmez. Baybars'ın ölümü ile *Hüsnü'l-menâkıb*'ın tamamlanması arasında geçen kırk yıllık süre önemli siyasi değişimlerin yaşandığı bir zaman dilimiydi. 675/1279'da sultanlık, Salihiyye'nin bir başka kıdemli mensubu ve yaklaşık bir yüzyıl süren bir hanedanın kurucusu olan Kalavun tarafından Baybars'ın oğullarının elinden alındı. Şafi b. Ali, *Hüsnü'l-menâkıb*'ı tamamladığında, güçlü bir otokrat olan Kalavun'un oğlu en-Nasır Muhammed hüküm sürüyordu. Frank devletleri uzun zaman önce yok olmuşlardı ve Moğollar Suriye'ye son seferlerini düzenlemişlerdi. Kalavun hanedanı açısından bakıldığında, Baybars, geçmiş bir dönemin büyük bir savaşçısı ve hükümdarı olarak sempatik bir biçimde gösterilebilirdi. Şafi'nin Baybars biyografisini, hiç de sanatsal olmayan bir biçimde, Kalavun'un hükümdarlığı döneminden anlatımlarla şişirmesi önemlidir. Hatta Kalavun'un çok üstün kehanet yeteneğine dair bir anekdot bile verir ve şu kelimelerle bitirir:

> ... galibin yenilmesine, arayanın aranmasına, sonuncunun ilk olmasına ve yargılananın yargıç olmasına yol açan kaderdir.[36]

36 *Hüsn*, s. 175.

ERKEN OSMANLI TARİHİNDE İDEALLER VE MEŞRUİYET

COLIN IMBER

Süleyman devri 1566'da sona erdiğinde, Osmanlılar, sultanın sadece imparatorluk sınırları dahilindeki egemenliğini haklı göstermekle kalmayan, aynı zamanda ona evrensel hükümranlık hakkı da veren bir ideoloji yaratmış bulunuyorlardı. Bu iddialar ve bunları destekleyen inanışlar 14. yüzyıl sonları ile 16. yüzyıl ortaları arasında gelişmiş, Osmanlı'nın artan gücüyle birlikte daha da gösterişli bir hale gelmişti. Tek bir kaynaktan ya da tek bir tutarlı düşünce kümesinden çıkmaktan ziyade efasnelerle ideallerin birbirine eklenip kaynaşmasından türeyen bu iddiaların her biri, farklı bir zamanda, belli bir siyasal ihtiyacı karşılamak veya sultanın tebaasından belli bir gruba hitap etmek üzere ortaya çıkmıştı. Bununla birlikte bu karmaşık ideolojinin içinde yer alan tüm öğeler tek bir amaca, Osmanlı hanedanının egemenliğinin haklılığı ortaya koyma amacına hizmet ediyordu. Bu denli basit bir amaca yönelik bu karmaşıklık, belki de Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal yapısını yansıtmaktadır. İmparatorluğun etnik, dinsel ve coğrafi farklılıklar içeren geniş bir alana yayılması, ülkenin birliğini sağlayan ilkenin son derece basit olmasına yol açmıştı: Osmanlı hanedanına sadakat. Osmanlı ideolojisinin oluşturmaya çalıştığı da işte bu bağlılıktı. Osmanlı hanedanı, tebaasının büyük bir kesimi gibi, Müslüman ve Türktü; hükümranlık ve egemenlik iddiaları, hem halk hem de ulema katında geçerli olan Müslüman ve Türk geleneği içinden çıkmaktaydı.[1]

1 Bununla birlikte birçok Osmanlı tebaası ne Müslüman ne de Türktü ve öyle görünüyor ki bu topluluklarda Osmanlı yönetiminin meşruiyetine yönelik farklı çözümler geliştirilmiş olabilirdi. Örneğin 16. yüzyılda ortaya çıkan ve sultanların Bizanslı Komnene hanedanının soyundan geldiklerini anlatan hikâye, muhtemelen, bu düzmece

Bu meşruiyete yönelik ideallerin en ünlüsü, sultanın ve ordusunun gazi olarak nitelenmesi, Hıristiyanlara karşı giriştikleri savaşların, kâfirlere karşı verilen bir kutsal İslam savaşı olarak tanımlanmasıydı. Bu yaklaşımın temel kaynağı, çok basit bir deyimle, İslam toplumunu kutsal savaşı sürdürmekle yükümlü kılan kutsal İslam hukuku yani şeriattı. Osmanlı hükümdarları Hıristiyan komşularına karşı giriştikleri savaşları ve tebaalarının, Hıristiyan bölgelere yönelik akınlarını, şeriata dayanarak kutsal bir yükümlülüğün yerine getirilmesi biçiminde gösterebiliyorlardı. Bu iddia Osmanlı sultanlarına hem kendi tebaalarının hem de diğer Müslüman hükümdarların gözünde meşruiyet kazandırıyordu.[2]

Bu iddiaların yazıya dökülmüş formülasyonunu sunan ilk kişi, şair ve ahlakçı Ahmedi'dir (1334?-1412). Ahmedi, aslında çok daha uzun olan bir esere, I. Bayezid'in (hük. 1389-1402) oğlu Emir Süleyman'a sunulmak üzere, muhtemelen 1390'larda *Dâsitan-ı tevârîh-i mülûk-i âl-i Osmân*[3] başlıklı bir bölüm ekler. Osmanlı hükümdarlarının tahta geçiş sıralarına göre verilmesi dışında kronolojiye pek bağlı kalınmayan çalışma aslında bir tarih değil, methiyedir. Hükümdarların yaptıkları işler basmakalıp bir örnek erdemler çerçevesi dahilinde aktarılmıştır: Osmanlı sultanları "adil ve hakbilir" davranmışlar, "âlimlere kucak açıp destek vermişler", "camiler ve mihrablar inşa ettirmişlerdir..." vb. Bununla birlikte Ahmedi'nin Osmanlılara atfettiği erdemlerin başında, kutsal savaşı (gaza) sürdürmeleri gelir. Gerçekten de yazar kendi "tarih"ini bir "Gazalar kitabı" olarak tanımlar ve çalışmanın girişinde ideal bir gazinin tarifini verir:

Gazi olan Tanrının ferrâşıdur.
Şirk çirkinden bu yeri arıdur.

...

Ola kim ol Tanrı yolına şehîd,
Öldi sanma kim diridür ol saîd.

yaklaşımla Osmanlı yönetiminin Rum tebaa nezdinde meşru kılınması niyetini yansıtır. Bu "Komnene" soyu hikâyeleri için bkz. Théodore Spandouyn Cantacasin (ed. C. Schéfer), *Petit traicté de l'arigine des Turcqz*, Paris, 1896, s. 11-13; Pseudo-Sphrantzes [Makarios Melissenos] (ed. I. Bekker), *Georgius Phrantzes. Ioannes Cananus, Ioannes Anagnostes*, Bonn, 1838, s. 69-71.

2 Gazanın Osmanlı hanedanının yabancı hükümdarlar gözündeki meşruiyetini sağlama yönündeki etkisi daha 15. yüzyıl başlarında, Nizameddin Şami'nin methiye tarzında, Timur'u anlatan tarihinde görülür. Nizameddin, Timur'un 1402'de Bayezid'e karşı seferini anlatırken, Timur'u, büyük bir gazi olarak kabul ettiği Bayezid'e karşı istemeden savaşan bir kişi olarak sunmaya dikkat eder; Nizameddin Şami (ed. F. Tauer), *Zafarnameh*, Prag, 1938, I, s. 248.

3 Metin için bkz. N. S. Banarlı, "Ahmedi ve Dâsitân-i tevârîh-i mülûk-i âl-i Osmân", *Türkiyat Mecmuası* 6 (1936-39), s. 111-35.

Ahmedi, Osman'ın babası Ertuğrul'un Osmanlı ananesine göre fetih süreçlerinin başladığı yer olan Sultan Öyüğü'ne ilk ayak basışından itibaren tüm Osmanlı hükümdarlarını gazi olarak tanımlar:

Dâr-ı küfre saldı oradan çeri
Ki-eller urub öldüreler kâfiri.

Bu imge daha sonraki, Osmanlılara dair tüm edebi anlatımların tipik bir unsuru haline gelecektir.

Ahmedi bu manzum eserini Emir Süleyman'a sunduğu sırada, Osmanlı hükümdarları muhtemelen gazi unvanını zaten benimsemiş bulunuyorlardı.[4] Ama eserdeki bir dize gazi ve gaza sözcüklerinin –ve belki bu sözcüklerde cisimleşen ideallerin de– Osmanlı tebaası arasında yaygın olmadığını ve bu ideallerin formülasyonunu büyük ölçüde belki de Ahmedi'nin şahsına borçlu olduğumuzu düşündürmektedir. İkinci Osmanlı hükümdarı Orhan'ın başardığı işleri anlattığı bölümde Ahmedi şöyle der:

Kâfir üzre akdılar avân-ı dîn;
Andan etdiler gazâ adın akın.

Bu dizeler Ahmedi'nin günlük kullanımda karşılaştığı sözcüklerin

Arapça gaza ve gazi terimlerinden ziyade akın ve akıncı sözcükleri olduğunu kuvvetle akla getirir. Bunlar dinsel çağrışımları olmayan Türkçe sözcüklerdir ve öyle görünüyor ki bunların yerine Arapça karşılıklarını koyan Ahmedi'nin kendisidir. Dolayısıyla, Ahmedi'den itibaren Osmanlı metinlerinde sıkça görülen bu iki sözcük, bir bakıma, Osmanlı Türklerinde 15. yüzyılda başlayan Türkçe terimlerin yerine Arapçalarını kullanma eğiliminin basit bir tezahürüdür. 15. yüzyıla ait bazı metinlerde akın/akıncı ve gaza/gazi sözcüklerini birbirinin yerine kullanılmıştır.[5] Fakat terminolo-

---

4 İki kitabe kalıntısı bunu akla getiren kanıtlardır. Bursa'daki, 1337/38 tarihini taşıyan bir kitabe, ikinci Osmanlı sultanı Orhan'ı "gaziler sultanı, gazi oğlu gazi" olarak tanımlar. Bununla birlikte R.C. Jennings, "Some Thoughts on the *gazi-thesis*", *Wiener Zeitschrift fürdie Kunde des Morgenlandes* 76 (1986), s. 153-61'de, ikna edici bir biçimde, bu kitabenin aslında 1337/38 tarihli olmadığı, daha geç bir tarihte, muhtemelen 1417'de koyulmuş bir ek veya bir yenileme çalışmasının ürünü olduğu savunulur. Ankara'daki bir köprünün üzerinde bulunan 1375 tarihli ikinci bir kitabede I. Murad'a (hük. 1362-89) atfedilen unvanlar arasında gazi unvanı da vardır.

5 Örneğin, vakanüvis Âşıkpaşazade 1440'ta Macaristan içlerine yapılan ve kendisinin de katıldığı bir akını şu ifadelerle anlatır: "... nehri [Tuna] geçtiler. [Bölgeye] akın saldılar. Gaziler şöyle doyum geldiler ki... İslâmlık zuhur edeliden beri gaziler gaza ederlerdi, bunun gibi gaza vâki olmadı dediler." Âşıkpaşazade, (ed. Ali), *Tevârîh-i âl-i Osmân*, İstanbul, 1914, s. 125. Benzer biçimde, Rumeli akıncılarının aldığı ganimetin bölüşümünü düzenleyen 1493 tarihli bir fermanın girişinde gazi ve gaza terimle-

jideki bu değişim, Türkçe sözcüklerin yerine Arapçalarının kullanılmasına karşın anlamca bir değişikliğin olmadığı diğer örneklerden çok daha önemlidir. Buradaki değişiklik, yapılan eylemin bilinçli bir tutumla yüceltilmesi anlamını taşımaktadır. Sıradan "akıncılar", "kutsal savaşçılar" haline gelmiştir. Sözcük değişikliği burada ideolojik gelişme içeren bir görünüme bürünmüştür.

Bu "kutsal savaş" ideolojisinin kaba bir versiyonu, gazilerin "kâfirler"e karşı mücadele eden destansı kahramanlar olarak ortaya çıktığı, dinsel motiflerin (özellikle Muhammed peygamberin rüyada veya Müslüman ordularının başında görülmesi) olayların kurgusunun gelişiminde sık sık önemli rol oynadığı 15. ve 16. yüzyıl popüler Türk edebiyatında ifadesini bulur.[6] Bu eserler temelde, göründüğü kadarıyla, eğlendirmeye yöneliktir. Bunlarda kahramanlık öyküleri, savaş ganimeti olarak ele geçirilen "sayısız bakire" ve diğer epik klişeler dinden daha öndedir; fakat öte yandan içerdikleri dinsel motifler ve özellikler onları popüler gazi ideolojisinin taşıyıcıları haline getirmiştir. Benzer şekilde, genelde dini nitelikte olan menakıb edebiyatında da --erenlerin yaptıkları örnek işleri anlatan halk hikâyeleri– sık sık alp-erenlerin gazi kılığında ortaya çıktıkları ve bazen Osmanlı sultanlarıyla işbirliği yaptıkları bölümler görülür. Bu tür gazi-erenlerin bir örneği, anlaşıldığı üzere, 1473'te Şehzade Cem'in buyruğuyla Ebu'l-Hayr Rumi adlı biri tarafından menakıbı derlenen Sarı Saltuk'tur. Efsanevi Sarı Saltuk'un kâfirlere karşı kahramanlıklarının anlatımının arasına gerçek yer, olay ve kişiler (özellikle ilk Osmanlı sultanı Osman) serpiştirilmiştir; fakat tarihsel gerçekler epik ve dinsel motiflerin gölgesinde kalmıştır.[7] Yine benzer bir örnek, bu kez Süleyman devrinin ortalarına ait, Enisi'nin Akşemseddin'e dair menakıbıdır. Akşemseddin, II. Mehmed'e (hük. 1451-81) ruhani konularda hocalık yapmış ve Konstantinopolis'in

ri kullanılır; oysa ana metinde akıncı ve akın sözcükleri kullanılmıştır; I. Beldiceanu-Stenherr. "En marge d'un acte concernant le pengyek et les aqıngı", *Revue des êtudes Islamiques* 37 (196), s. 21-46.

6 Bu tür yazınsal çalışmaların Anadolu'daki ilk örneği, orijinali Osmanlıca olmayan, fakat 1245 tarihli ve çeşitli nüshalar ışığında düzenlenen bir Osmanlıca bir versiyonu bulunan *Kitab-ı Melik Danişmend*'dir. Tipik bir popüler dini motifin bu çalışmada yer alan bir örneği, Melik Danişmend'in, rüyasında peygamber tarafından İslamo döndürüldüğünü görmesinin ardından Hıristiyon Gülnuş Banu'yla evlenmesidir; I. Mélikoff, *La geste de Melik Danişmend*, c. I (sunuş ve çeviri), c. II (eleştirel edisyon), Paris, 1960. Bir başka tipik gazi motifi çalışması için bkz. Paul Wittek, "The Toking of Aydos Castle, a Ghozi Legend Transformed", *Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A.R. Gibb* içinde, ed. G. Makdisi, Leiden, 1965, s. 662-72.

7 Sarı Saltuk menakıbından seçmeler için bkz. Fahir İz, *Eski Türk Edebiyatında Nesir*, s. 268-318.

fethinde bulunmuş tarihsel bir kişiliktir. Bu tarihsel olay Enisi'nin eserinin ana eksenini oluşturur; ancak popüler gazi ve menakıb edebiyatının kalıplarına uyarlamak üzere dönüştürülür. Enisi'nin öyküsünde Akşemseddin kentin tam düşüş zamanını önceden bilir ve Müslüman orduları Konstantinopolis'e girerken, sultan "beyaz giysilere bürünmüş" bir erenler grubunun zafere öncülük ettiğini görür.[8]

İslamın savaşçı yönünü ısrarla vurgulayan bu destan ve menkıbeler, eğlence yoluyla, besbelli ki popüler gazi ideolojisinin yayılmasına hizmet etmekteydi;[9] ayrıca onlara içkin "tarihsel" malzeme, Enisi'nin Konstantinopolis'ın fethi öyküsü örneğinde olduğu gibi, Osmanlı'nın geçmişine yönelik popüler bir yaklaşım oluşmasına aracılık etmiş olmalıdır. Bu yüzden Osmanlı hanedanının ilk dönemlerine dair vakayinamelerin büyük oranda bu malzeme arasından çıkarılmasına ve tarih yazıcılığından ziyade destan ve menakıb türleriyle uyum içinde olmasına şaşmamak gerek. Bunların belki hanedanın tarihine dair kaynak olarak fazla önemi yoktur; ama hanedanın ideolojisinin gelişiminde belirli bir aşamayı göstermeleri bakımından önemlidirler.

Ahmedi (1390'lar), Şükrullah (yakl. 1460) ve Enveri'nin (1465) kaleme aldığı erken dönem Osmanlı "tarih"leri bağımsız eserler değil, daha uzun kitaplara eklenmiş kısa bölümlerdir. Salt Osmanlı hanedanını ele alan ilk vakayinameler --yazarı bilinmeyenlerle Âşıkpaşazade (1484) ve Oruç'unkiler (yakl. 1500)– ancak II. Bayezid döneminde (hük. 1481-1512),[10] muhtemelen bu sultanın aktif teşvikiyle ortaya çıkmıştır. Bu gelişme iki açıdan önemlidir: Birincisi, söz konusu vakayinameler, Osmanlı devletinin kuruluşundan neredeyse iki yüz yıl sonra, sultanların, Osmanlı edebi muhayyilesinde daha önceki Müslüman hanedanlarınınkine eşit ya da daha büyük yer işgal ettiği bir döneme girildiğine işaret etmektedir. Bayezid döneminin sonlarında Osmanlı hanedan tarihçiliği fiilen bağımsız bir edebi tür haline gelmiştir.[11] İkincisi, bu ilk tarih çalışmaları sultanlar için popüler bir imge yaratmıştır.

---

8 İz, *Nesir*, s. 345-46'da alıntılar vardır.

9 Bunun 20. yüzyılda muadili, Soğuk Savaş ideolojisinin yaygınlaşmasına hizmet eden casus romanları ya do John Wayne gibi kişiliklerin popüler bir Amerikan imgesi yorattığı Hollywood filmleri olabilir.

10 Bkz. V.L. Ménage, "The Beginnings of Ottoman Historiography", *Historians of the Middle East* içinde, ed. B. Lewis ve P.M. Holt, Londra, 1962, s. 168-79.

11 Bu süreçte, II. Bayezid'in Kemalpaşazade'yi çok-ciltli bir Osmanlı tarihi yazmakla görevlendirmesi bir dönüm noktasıydı. Bkz. İbn-i Kemal (ed. Ş. Turan), *Tevârîh-i âl-i Osmân. I defter*, Ankara, 1970, s. 35-36.

Bu imgenin önemli özelliklerinden biri, sultanların ve takipçilerinin kahraman gaziler olarak gösterilmesidir. Bu durum özellikle 14. yüzyıl Osmanlılarının efsanevi veya yarı efsanevi kahramanlıklarının anlatıldığı vakayinamelerde geçerlidir. Bunlar gazi menkıbelerinin birçok özelliğini sergilerler. Örneğin Hıristiyan Köse Mihal'in rüyasında Peygamberi görmesi ve Peygamberin ona Osman'a katılmasını söylemesinin ardından Müslüman olmasına dair öyküler vardır. İkinci Osmanlı sultanı Orhan'ın (hük. yakl. 1324-62) oğlu Süleyman Paşa'yla adamlarının Çanakkale Boğazı'nı sallarla geçerek Avrupa'ya yönelik ilk fetih eylemini gerçekleştirmelerini anlatan çeşitli hikâyeler de aynı şekilde gazi-menkıbe tarzının tipik örneklerindendir. Erenlere ilişkin öyküler de (kimi zaman bu kahramanlık hikâyelerine –özellikle de Osman'ın derviş Edebali'nin kızıyla evlenmesine dair efsane– içkin olarak karşımıza çıkarlar) menakıb geleneğinden motifler taşır. Bu sayede 15. yüzyıl sonlarına ait Osmanlı "tarih"leri, popüler edebi geleneklerden yararlanarak sultanlar hakkında popüler kahramanlık, kutsal savaş ve dindarlık ideallerine uygun bir imge oluşturmuşlardır. Bu, göründüğü kadarıyla, 16. yüzyıl ve sonrasında da devam eden bir imgedir.

Bu erken dönem Osmanlı tarihlerini oluşturan anlatımlar mevcut biçimine muhtemelen, akın ile gazayı bir ve aynı şey olarak gören akıncı çevreleri içinde kavuşmuştur.[12] Gerçekten de Âşıkpaşazade'nin vakayinamesine çeşni katan otobiyografik malzeme, onun 1430 ve 1440'lı yıllarda Üsküplü İshak Bey'in emrinde bir akıncı olduğunu ortaya koymaktadır. Âşıkpaşazade'nin anlatımlarından yansıyan sultan imgesi açık bir biçimde aktif savaşçılara hitap etmektedir. Ancak bu yaklaşım, yine 15. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan ve hanedan ideolojisinin başat teması haline gelen bir diğer gaza anlayışından oldukça farklıdır. Bu, köklerini popüler dinsel anlayıştan değil, şeriatın yazıya dökülmüş hükümlerinden alan ilmi yaklaşımdır.

Osmanlı metinlerinde bu temayı öne çıkaran ilk kişi Ahmedi'dir. *Dâsitan-ı tevârîh-i mülûk-i âl-i Osmân*'da akını gazaya dönüştürmekle kalmaz, aynı zamanda Osmanlıları destansı kahramanlıklar değil, salt din uğ-

12 Örneğin Köse Mihal'in İslama geçmesine dair hikâyeler belki de Rumeli akıncıları arasından çıkmıştır. Muhtemelen efsanevi Köse Mihal figürü, bu hikâyelerde, 14. yüzyıl sonlarından 16. yüzyıl başlarına kadar, Macar sınırındaki akıncılara liderler veren tarihi Mihaloğulları ailesinin atası olarak sunulmuştur. Vakayinamelerde yer alan Köse Mihal hikâyeleri, Mihalağlu ailesinin gazadaki liderliğine ve dolayısıyla akıncı liderleri olarak yaptıklarına kehanetvari bir onay vermişler, ayrıca Miholağlu ailesine ve akıncılara Osmanlı hanedanıyla ilişkilerinde ayrıcalıklı bir konum da tanımışlardır.

runa gaza peşinde koşan savaşçılar olarak sunar. Manzum çalışmasının başka bir yerinde yağma için gazaya katılanları yerer. Ona göre yağmacılık, düpedüz eşkıyalıktır; gaza, sırf Allah uğruna yapılması gereken samimi bir ibadet şekli olmalıdır.[13] Aynı dinsel bakış açısı, Şükrullah'ın yaklaşık 1460 tarihli *Behcetü't-Tevârîh*'ine eklediği Osmanlılarla ilgili bölümde de tekrarlanır. Örneğin Şükrullah, Süleyman Paşa'nın fetihlerini anlatırken, açıkça sözlü kaynaklara bağlı kalmış ve popüler Türk destanlarının bildik pek çok motifini kullanmış olsa da,[14] Sultan Orhan'ın, oğlu Süleyman Paşa'ya, "Allah'ın inayetiyle karşıya (Çanakkale Boğazı'ndan) geçersen, kâfirleri önce İslama davet et. Eğer kabul etmezlerse cenge giriş," emri verdiği bir sahneyi ekler. Bu talimat tam olarak şeriatın öngördüğü savaş kurallarını yansıtır ve bu şekilde Şükrullah sultanları, dini ilkelere uygun gaza peşinde kişiler olarak resmetmektedir. Osmanlının verdiği savaşı artık popüler destan geleneğinin terimleriyle değil de şeriat bağlamında tanımlama eğilimi özellikle II. Bayezid devrinde belirgin bir hale gelmiştir. Bu yaklaşım Tursun Bey'in yaklaşık 1490 tarihli *Târîh-i Ebü'l-Feth* adlı eserinde tipik formülasyonunu bulmuştur: "Galebe vü zafer, vâliyân-ı kişver-i Hak ve tâbiân-ı ahkâm-ı şer-i envere mahsustur."[15] Bu, kutsal savaşı dini hükümlere uygunlukla tanımlayan bakış açısı 16. yüzyılda, ulemanın ve medrese eğitimi görmüş bürokratların imparatorluğun entelektüel hayatına egemen olmaya başlamalarıyla birlikte baskın hale gelmiş ve bundan sonra Osmanlı sultanlarının yaptıkları savaşlar edebi metinlerde genellikle bu çerçevedeki terimlerle anılmıştır. Savaşları tüm İslam topluluğu adına yerine getirilmesi gereken dini bir vecibe olarak gösteren bu yorum tarzı, âlimlerin gözünde, sultanların kutsal savaşın lideri olma iddialarını haklı kılıyordu, tıpkı kutsal savaşa yönelik popüler destan geleneğinin halk nezdinde gördüğü işlev gibi.

13 Tunca Kortantamer, *Leben und Weltbild des altosmonischen Dichters Ahmedi*, Freiburg, 1973, s. 236. Ahmedi'nin gazayı teşvik eden bir unsur olarak yağmayı dini bir temelde reddi, vakayinamesine aldığı kişisel anıları ganimet elde etmenin aslında çok önemli bir motivasyon aracı olduğunu gösteren Âşıkpaşazade'yle kesin bir farklılık arz eder.

14 Örnekler Şükrulloh'a ait, Süleyman Paşa'nın "kırk yandaşı"yla Çanakkale Boğazı'nı bir salla geçişini; beş kişilik bir grubu karanlıktan yararlanarak göndererek ve düşman kuvvetlerinin iki tarafında davullar çaldırma ve "Allah büyüktür" diye nara atma yoluyla onları büyük bir Müslüman ordusuyla karşı karşıya olduklarına inandırıp yirmi adamla bir kâfir ordusunu bozguna uğratışını anlatan hikâyelerdir; Th. Seif, "Der Abschnitt über der Osmanen in Şükrullah's persischer Universalgeschichte", *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* 2, 1923-26, yeni basım Osnabrück, 1972, s. 63-128.

15 Tursun Bey (ed. A.M. Tulum), *Târîh-i Ebü'l-Feth*, İstanbul, 1977, s. 170.

15. yüzyılda görülen ikinci bir edebi gelişme, gazaya atfedilen neredeyse tüm erdemlerin sultanın kişiliğinde toplanmasıydı. Ahmedi'nin 14. yüzyıl sonlarında söyledikleriyle 15. yüzyıl sonlarında (1485) Neşri'nin Osmanlı tarihi üzerine yazdıkları arasında yapılacak bir karşılaştırma bu değişimi gözler önüne serer. Ahmedi Osmanlı sultanları üzerine yazdığı bölüme gazilerin erdemlerine bir methiye düzerek başlar; ona göre aziler "en son gelen"lerdir ve "sonra gelen ön gelenden yeg olur," tıpkı Kuran'ın Allah'ın en son ve en mükemmel kelamı, Muhammed'in de Allah'ın en son ve en kusursuz peygamberi olması gibi. Neşri de bu iddiayı yineler, ama önemli bir değişiklikle: En son geldikleri için en üst mertebede olanlar artık genel olarak gaziler değil, "bade Râsul üllah sall'allahü aleyhi ve sellem ve Hülefâ'ür-Râşidîn afzal ül-guzzât ve'l-mücâhidîndür" diye nitelediği Osmanlı sultanlarıdır.[16] Süleyman dönemine dair edebi anlatımlara karakterini veren işte bu --sultanın benimsediği unvanlar arasında baskın bir biçimde öne çıkan--[17] seçkin gazi yaklaşımıdır. Örneğin Şeyhülislam Ebussuûd'un[18] düzenlediği, sultanın unvanlarına yönelik bir listede, Süleyman "gazilerin efendisi, cihana nam salmış kişi" olarak görülür. Süleyman döneminin ilk yirmi yılında gerçekleştirilen fetihler de bu iddiaya belli bir güç kazandırmıştır.

Kutsal savaş ideolojisi Osmanlı egemenliğine iki tür haklılık kazandırıyordu. Birincisi, sultanları dinsel bir yükümlülüğü yerine getiren kişiler olarak resmediyordu; ikincisi, sultanlara fethettikleri topraklarda hüküm sürmeleri yolunda ilahi bir hak sağlıyordu. Gazanın hükümranlık hakkı verdiği görüşünü açıkça ilk formüle eden, Neşri'dir. Osman dönemini anlatırken "...salâtîn-i ızâm ve mülûk-i kirâm cümlesi gördiler ki Osman Gazi'nün sıdk-ı niyyeti ve hulûs-i taviyyeti var... 'kâfirlerden her ne feth iderse ana halâl olsun' dirdiler" diye yazar.[19] Neşri açık bir biçimde, aynı yaklaşımı tüm Osmanlı sultanlarının fetihlerine de uygulama niyetindeydi.

---

16 Mehmed Neşri (ed. F. Unat ve M. Köymen), *Kitâb-i cihânnümâ* 1, Ankara, 1949, s. 55.

17 Bu sultan sanları listesi, 1541'den sonra yapılan Buda'yo ait kadastro kayıtlarına Ebbussuûd'un yazdığı girişin başında yer alır. Bkz. Ö.L. Barkan, *XV ve XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, İstanbul, 1943, s. 296.

18 Ebussuûd 1537'den 1545'e dek Rumeli kazaskeri, 1545'ten öldüğü tarih olan 1574'e kadar da şeyhülislam olarak görev yapmıştır. Ebussuûd'un Osmanlı hukuku ve ideolojisinin oluşumunda ve sistematik hale gelmesindeki etkisi ölçülemeyecek kadar çoktur. Görev dönemi ve faaliyetleri için bkz. R.C. Repp, *The Mufti of Istonbul*, Oxford, 1986, s. 272-96.

19 Neşri, *Kitâb-i cihânnümâ*, s. 52.

Ne var ki gazanın hükümranlık hakkının temeli olarak ilan edilmesi, Osmanlı ideologlarını bir sorunla karşı karşıya bırakıyordu: Sultanlar sahip oldukları toprakların birçoğunu diğer Müslümanlara karşı savaşarak elde etmişlerdi ve bunu gaza olarak göstermek güçtü. Bu sorunun üstesinden gelmek için çeşitli yollar benimsendi. Bunlardan birincisi, 15. yüzyıl sonlarına ait Osmanlı vakayinamelerinde görülen, Osmanlıların 14. yüzyılda ve 15. yüzyıl başında Anadolu'da gerçekleştirdikleri fetihleri kuvvet kullanmaksızın, barışçıl yoldan elde edilen kazanımlar olarak gösterme ve böylece Osmanlı hanedanının Müslümanlara karşı da savaştığı suçlamasından kurtulma eğilimiydi. Bu vakayinamelerin benimsediği ikinci bir tarz, bu savaşları, Anadolu'daki diğer Müslüman hükümdarların kâfirlerle işbirliği yaptıkları, bu yüzden de Osmanlıları gaza gibi kutsal bir görevden alıkoydukları için başvurulan dini bir yükümlülük olarak açıklayarak aklamaktı. Yaklaşık 1485 tarihli, yazarı bilinmeyen bir vakayiname, Osmanlıların Anadolu'ya yönelik tüm fetihlerini bu temellere dayanarak meşru gösterir.[20] Bir başka yöntem ise, sultanların Müslüman düşmanlarını, "zulmeden" Müslümanlar olarak tanımlamaktı; "zulme son vermek" de Osmanlıların göreviydi. Örneğin Tursun Bey, II. Mehmed'in 1473'te Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın üzerine yürümesini böyle bir ahlaki çerçevede sunar. Uzun Hasan 1472'de Osmanlı kenti Tokat'a saldırmış, "korkunç bir zulüm ve açık bir haksızlık" sergilemişti. Bu yüzden "Müslümanlar üzerinden def-i zar ve kat-ı ser-i şerr [etmek]" Mehmed için "şer'an ve örfen ve aklen ve naklen vâcib" bir davranıştı.[21] Tursun Bey böylece, II. Mehmed'in Uzun Hasan'a karşı giriştiği seferi ve kazandığı zaferi, Tokat'ın alınmasına dinin cevaz verdiği, gerekli bir intikam eylemi olarak tanımlar.

Anadolu'daki Osmanlı egemenliğini aklayan ve 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyılda moda haline gelen bir diğer yaklaşım da, Osmanlıların Anadolu Selçuklularının (yakl. 1071-yakl. 1300) meşru mirasçıları, sonunda Osmanlılarca alaşağı edilen diğer hanedanların ise sadece eski Anadolu Selçuklu topraklarını işgal etmiş gaspçılar oldukları yolundaydı. 15. yüzyıl Osmanlı söylenceleri, Osman ve babası Ertuğrul'u Selçuklularla bağlantılandıran birçok hikâye içerir; ancak bu hikâyeleri Osmanlı iddialarını "kanıtlayacak" biçimde tutarlı bir bütün haline getiren Neşri'dir. 16. yüzyıl vakanüvisleri için kaynak olan Neşri'nin anlatımına göre, Selçuklu sultanı I. Alaeddin (hük. 1220-1237) Anadolu'nun kuzeybatısındaki toprakları Ertuğrul'a bağışlamıştır. II. Alaeddin (hük. 1282-1303) ise Ertuğrul'un oğ-

20 Bodleian Library, Oxford, yazma Marsh 313, var. 5a-7b.

21 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 157.

lu Osman'a otorite sembolü olarak davul, sancak ve kılıç göndermiş, ölmeden önce de --çocuğu olmadığı için– Osman'ı vârisi yapmıştır. Neşri, Selçuklular var olduğu sürece Osman'ın bu hanedana hiç sadakatsizlik etmediğini ve topraklarını sadece gaza yoluyla genişlettiğini özenle vurgular:

> Ol vakıt anun-çün Osman'a ve evlâdına gazi dinildi. Zirâ bunların bünyâdı sâir mülûk ve salâtîn gibi bilâd-i mümine tagallüble olmayub heman mahzâ gazâ vü cihadle olmağın hakikaten gazilik adına bunların istihkak-i zâtisi olub ismi müsemmâya mutabık oldı.[22]

Böylece Osmanlılar Anadolu'yu meşru miras yoluyla kazananlar, süreçte bertaraf edilen diğer hükümdarlar ise sıradan "gaspçılar" olarak sunulmuştur. Savaşçı sınıflardan ziyade eğitimli kesimlere hitap eden popüler vakayinameler her zaman bu yaklaşımı sergilememiştir; ama bu görüş Neşri'den itibaren Osmanlıların resmi iddialarını meşru kılma konusunda önemli bir dayanak olmayı sürdürmüştür.

Osmanlıların, Selçukluların meşru vârisleri oldukları yolundaki iddiaları 15. yüzyıl sonlarında billurlaşmıştır ve Osmanlılarca fethedilen Müslüman topraklarının, aşağı yukarı, eski Selçuklu hanedanına ait topraklara tekabül ettiğine dair tarihsel olguyu yansıtmaktadır. Bu fetihler geçmişe dayanarak haklı gösterilmiştir. Bununla birlikte 1500'den sonra, Osmanlıların İslam dünyasındaki en güçlü rakiplerinin toprakları Anadolu'nun dışındaydı ve bu yeni siyasi ve stratejik durum Osmanlı propagandasında yeni biçimleri ve hanedanın iddialarında yeni bir düzenlemeyi gerektiriyordu.

16. yüzyılda Osmanlıların en tehlikeli Müslüman düşmanları İran Safevi şahlarıydı. İki hanedan arasındaki düşmanlık 1514-1536, 1548-1555 ve son olarak 1578-1590 yıllarında açık savaşlar yaşanmasına yol açtı. Barış yıllarında bile, Safevi şahlarının dinsel meşruiyet iddialarının Osmanlı sultanının --özellikle de Anadolu'daki– tebaası arasında çok sayıda yandaş bulması, Safevi yanlısı isyanlar konusunda sürekli bir korku yaratıyordu.[23] Safevi tehdidi ve Safevilerin birçok Osmanlı tebaasının sadakatine sahip çıkması, Osmanlıların etkili bir karşı propaganda geliştirmelerini gerekli kılıyordu.[24] Sünni değil Şii olmakla birlikte[25] Safeviler de Müslüman olduklarından, onlara karşı verilecek bir savaşı doğrudan gaza diye nitele-

---

22 Neşri, *Kitâb-i cihânnümâ*, s. 52.

23 Genel olorak bu konu hakkında bkz., H. Sohrweide, "Der Sieg der Sofoviden und seine Rückwirkung auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert", *Der Islam* 41 (1965), s. 95-223.

24 Bkz. Elke Eberhard, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden*, Freiburg, 1970.

25 Bununlo birlikte Osmanlı propagandası Safevilerin Şii oluşunu hedef almıyordu.

mek güçtü. Ama yine de Osmanlıların benimsediği yol buydu. Gaza iddiası her şeyden önce Safevilerin "mümin" değil, savaşılması dini açıdan farz olan "kâfirler" olarak gösterilmesini zorunlu kılıyordu.

Bu yaklaşımı açıkça sergileyen ilk kayıt, ulemadan Hamza Sarı Görez'in, I. Selim'in (hük. 1512-1520) Safevi şahı İsmail'e karşı savaşını haklı göstermek üzere kaleme aldığı anlaşılan, uzun mütalaasıdır. Bu değerlendirmede Şah İsmail yanlıları, "Peygamberimizin şeriatını... İslam dinini... ve Kuran'ı hakir gören ve Allah'ın haram kıldıklarının mübah olduğunu söyleyen" kişiler olarak nitelenir. Sonuç olarak

> şeriat hükümlerine ve kitaplarımıza göre... söz konusu grup kâfir ve sapkındır. Onları öldürmek ve cemaatlerini dağıtmak dini bir görev ve yükümlülüktür.[26]

Bu şekilde Safevilere karşı yürütülen savaş gaza kapsamına girecek ve bu anlayış belki de nihai formülasyonuna iki şeyhülislamın, Kemalpaşazade (görev dönemi 1526-34) ile Ebussuûd'un (görev dönemi 1545-74) yazılarında kavuşarak Süleyman döneminde olağan hale gelecektir. Kemalpaşazade, Safevileri özetle "dış görünüşü Müslüman, ama içten kâfir yapıya" sahip unsurlar olarak tarif ediyor ve bu görüşünü Arapça kaleme aldığı bir risalede, onların büyük ölçüde kurguya dayalı günahlarını sayarak ince ince işliyordu:

> Onların iddiasına göre şahın mübah kıldığı mübah, haram kıldığı haramdır. Eğer şah şarabı mübah kılarsa, artık o mübahtır.[27] Kısacası onların herkesçe bilinen sapkınlıklarının haddi hesabı yoktur... Onların dinsiz ve imansız olduklarından zerrece şüphemiz yoktur...

Risalenin sonuna koyulan bir fetvada Kemalpaşazade Safevilere karşı savaşın meşru olup olmadığı sorusunu, böyle bir savaşın "çok büyük bir gaza" olacağı biçiminde yanıtlar.[28] Ebussuûd da 1548 ile 1555 yılları ara-

---

Böyle bir tavır, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki, Safevi yandaşı olmayan ve Osmanlı yönetimine muhalefet etmeyen Şiileri de töhmet altında bırakmak demekti. Ebussuûd aslında Safevi sapkınlığını kanıtlamak üzere yaptığı uzun bir formülasyona "Şia'dan değil" iddiasıyla başlar; M.E. Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları*, İstanbul, 1972, no. 481.

26 Hamza'ya ait fetvanın metni için bkz. S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, s. 35-36. Daha geniş bir tartışma için bkz. Repp, *Mufti of Istanbul*, s. 218-20.

27 Osmanlı yetkilileri 16. yüzyılda, şeriat yasaklarına (özellikle şarap içme ve zina) riayet etmeyen kişiyi yasal açıdan kâfir olarak nitelemeye başladı. Kemalpaşazade burada Safavi şahını, kendi otoritesini şeriatın otoritesinin yerine kayan bir kişi olarak tarif eder.

28 Aktaran Ş. Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferleri", *Tarih Dergisi* xvii/22 (1968), s. 49-78.

sında (Süleyman'ın İran'a karşı ikinci seferini düzenlediği yıllar) verdiği fetvalarda, aynı yaklaşıma daha da inceltilmiş bir biçim kazandırır.[29] Böylece Süleyman, sadece Hıristiyan Avrupa'ya karşı değil, İran Safevilerine karşı verdiği savaşları da kutsal savaş olarak göstermeyi başarmıştır.

Safevileri "kâfir" olarak tarif etmeye yönelik ideolojik zorunluluk, bunun karşılığında Osmanlı sultanlarını da su katılmamış Müslümanlar olarak tanımlama gerekliliğini doğurdu. Bu gereklilik, imparatorluğun entelektüel hayatında ulemanın baskın hale geldiği bir dönemde ortaya çıkmıştı ve bunun sonucu olarak Osmanlıların meşruiyet iddiaları, ortodoks İslam hükümlerine göre yeniden formüle edildi.

Bu, Osmanlı sultanlarının 16. yüzyıla kadar dini bir meşruiyet iddiası gütmedikleri anlamına gelmez; ancak daha önceki iddialar ilmi bir İslami yaklaşımdan değil, popüler dini anlayıştan kaynaklanmıştır. Gerçekten de 15. yüzyılın son çeyreğine ait vakayinameler, Osmanlı hanedanının hükümranlığının Allah'ın onlara takdir ettiği kader olduğunu göstermek için tasarlanmış bölümlerle doludur. Bu konuda günümüze kadar Osmanlı tarih yazıcılığındaki yerini korumuş olan en meşhur örnek Âşıkpaşazade'nin kaleminden çıkma hikâyedir. Bu hikâyede ilk Osmanlı sultanı Osman'ın şeyh Edebali'ye konuk oluşu, gördüğü bir düşü Edebali'nin Allah'ın Osman'a ve onun soyundan gelenlere hükümdarlık bahşettiği şeklinde yorumlayışı anlatılır. Edebali, rüyayı yorumlayışının ardından kızını Osman'la nişanlamış, onu geleceğin sultanlarının soyu kılmıştır.[30] Bu hikâye ve benzer türden çeşitli anlatımlarda yer alan düş motifi, Allah'ın insanlarla uykudayken doğrudan konuştuğu biçimindeki popüler inancı yansıtmaktadır; dolayısıyla bu hikâyelerde yer alan düşler, Osmanlı hanedanının gelecekte ulaşacağı haşmetin ilahi habercisidir. Osman'ın Edebali'nin kızıyla evlenmesine dair hikâye, aynı zamanda, Osmanlı sultanlarına halk katında dini bir meşruiyet kazandırmıştır. Halk inanışına göre doğrudan peygamberle bağlantılı kutsal bir soydan gelen Edebali'yi hanedanın ataları arasına dahil etmek, aynı kutsiyetin Osmanlı hanedanına da tanınmasını sağlamıştır.

Süleyman 1520'de tahta geçtiğinde, hanedanın meşruiyetinin dayandığı kaynak olarak ilmi İslam, popüler dinin yerini almış bulunuyordu. Bu değişim sadece ulemanın giderek artan önemini ve Osmanlı sultanlarını Safevi sapkınlığına karşı gerçek dinin savunucuları olarak gösterme ihtiyacını yansıtmaz, ayrıca gelişmekte olan bir evrensel hükümranlık yaklaşımı-

29 Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları*, no. 479-89.
30 Âşıkpaşazade, *Târîh-i âl-i Osmân*, s. 6-7.

na da işaret eder. 15. yüzyılda Osmanlı sultanları komşu Türk hanedanları üzerinde üstünlük iddialarında bulunmuş, fakat bunun ötesine geçmemişlerdi. Süleyman'ın babası I. Selim'in gerçekleştirdiği fetihler ise sultanların ihtiraslarını artırdı. 1516-17'de Memlük sultanını yenilgiye uğratan, Memlük egemenliğindeki Suriye, Mısır ve Hicaz'ı ele geçiren Selim, o güne dek hiçbir İslam devletine sahip olmadığı genişlikte bir alana hükmetmeye başladı. Üstüne üstlük kutsal Mekke ve Medine kentlerinin de bu topraklar üzerinde yer alması, Osmanlı sultanlarına İslamın en kutsal mekânlarının sahibi ve koruyucusu olmak gibi prestijli bir konum kazandırdı. Bundan sonra, Osmanlı sultanlarının kullandığı sanlar arasına "iki kutsal mekânın hizmetkârı" gibi ifadeler girecektir.[31] Sultanların kutsal kentlerin koruyucusu ve kâfirliğe, sapkınlığa karşı dinin savunucusu olduğu yolundaki bu yeni yaklaşım, meşruiyet konusunda yeni biçimleri gerekli kıldı. Osmanlıların Müslüman devletler arasındaki üstünlüğünü önce "tarihsel" açıdan haklı göstermek gerekiyordu.

Osmanlılar aslında, daha 15. yüzyıldayken, onlara hükümranlık "hakkı" veren tarihsel bir kurgu yaratmışlardı. Bu dinsel değil, yapma bir soyağacı temeline dayalı bir iddiaydı. Birçok biçimi olan ve kesin biçimine Neşri'nin tarihinde (1485) ulaşan bu soyağacı iddiası,[32] Türklerin efsanevi hükümdarı ve atası Oğuz Han'a dair yazılı ve sözlü destanlardaki malzemeyle oluşturulmuştu. Buna göre Osmanlı sultanları doğrudan büyük Oğuz Han'ın soyundan geliyorlardı. Bu soyağacı temelli yaklaşım Osmanlıların, soyları Oğuz Han'a daha dolaylı bir şekilde dayalı olarak tarif edilen komşu Türk hanedanları karşısındaki üstünlüğünü "kanıtlamaya" ve Osmanlı sultanlarının Oğuz destanlarına aşina Türk tebaaya hükmetmesini meşru kılmaya yetmiştir.[33] 16. yüzyıla ve daha sonralarına ait hanedan tarihleri de bu soyağacı yaklaşımını muhafaza etmiştir; fakat bu arada soyağacı, etkisini yitirmiş olmalıdır. Türk halk edebiyatı geleneğini yansıtan Oğuz destanları, kozmopolit bir Müslüman seçkin edebiyatını yeğleyen eğitimli Osmanlı kesimlerine uzak düşmüştür. Sonuçta 16. yüzyıl-

31 Ebussuûd'un formülasyonuna göre, Süleyman "iki mübarek mekânın bulunduğu mukaddes toprakların koruyucusu"ydu. I. Selim'in fetihleri de sultana hem Müslümanlar hem de Yohudi ve Hıristiyanlarca kutsal görülen Kudüs'ün muhafızlığını kazandırmıştı. Habsburg İmparatoru Ferdinand'a yazdığı 1554 tarihli bir mektupta Süleyman, Kudüs'ün üçüncü kutsal şehir olarak konumunun bilincinde olduğunu göstererek kendisini "... Mekke, Medine ve Kudüs..."ün hükümdarı olarak tarif eder.

32 Neşri, *Kitâb-i cihânnümâ*, s. 54-56.

33 Bu soy yaklaşımı için bkz. Barbara Flemming, "Political Genealogies in the Sixteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları* VII-VIII (1988), s. 123-39.

da, Osmanlıların tarihten gelen hükmetme haklarını göstermek için kullanılan soya dayalı "kanıtlar" yerini İslamın kutsal metinlerine dayalı "kanıtlar"a bırakmıştır.

Bu "kanıtlar", eski veziri azam Lütfi Paşa'nın 1541'den sonra yazdığı Osmanlı tarihinde –muhtemelen ilk kez de değil– görülmektedir. Lütfi Paşa, hükümranlığa yönelik Osmanlı iddialarını desteklemek için, altı dini kitabın birinden Muhammed'in geleceği öngören bir hadisini nakleder: "Cenabı Hak her asrın başında, Müslümanlara, imanlarını ve hükümranlıklarını tazeleyecek birini gönderecek." Bu hadisi Osmanlı egemenliğini bildiren bir öngörü olarak yorumlayan Lütfi Paşa'ya göre, en son olarak "imanı yenileyenler" Osmanlı sultanları olmuştur: Osman, sekizinci yüzyılına giren İslamı pagan Moğolların fetihlerinin ardından onarmış, I. Mehmed Müslümanlığın dokuzuncu yüzyılının başlarında Timur istilası sonrasında imanı tazelemiş ve Selim, İslami onuncu yüzyıl başında, Safevi kâfirlerini bozguna uğratmıştı. Yazdığı dönemle doğrudan ilintili Safevi konusuna devam eden Lütfi Paşa, güya "Semerkant uleması"ndan gelmiş ve I. Selim'i "halifelik tahtının şahı" olarak öven, sadece onun şeriatın nizam-ı âlemini savunduğunu söyleyen düzmece mektuplardan alıntılar yapar. Lütfi Paşa İslam tarihinin taraflı bir özetini de sunar; dört halife döneminden beri "sapkınlık" ya da "isyankârlık" göstermeyen hükümdarlar sadece Osmanlı ve onların kendilerine "örnek ve rehber" olarak aldıkları Selçuklu hanedanlarından çıkmıştır.[34] Lütfi Paşa'nın da alıntı yaptığı hadisler dini hüküm kaynaklarından biriydi. Bir diğeri ise, Allah'ın kutsal kelamı Kuran'dı. Kuran'da da Osmanlı hükümranlığına dair öngörüler bulan hanedan kasidecileri vardı. Bunlardan biri olan Sadeddin, III. Murad'a (hük. 1574-95) sunulmak üzere kaleme aldığı *Tâcü't-tevârih* adlı eserinin giriş kısmında şu ayeti aktarır:

> Allah, sevdiği ve kendisini seven, müminlere karşı alçakgönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve zorlu bir toplum getirecektir. [Bunlar] Allah yolunda cihad ederler ve hiçbir kınayanın kınamasından korkmazlar.[35]

Bu "toplum" Sadeddin'in yorumuna göre, Osmanlı hanedanıdır.

Bu örnekler gösteriyor ki 16. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, hanedana meşruiyet sağlayan kaynaklar olarak Türk destan geleneği ve popüler dini yaklaşım, yerini İslamın kutsal metinlerine ve bunlara dayalı İslami tarih

---

34 Lütfi Paşa (ed. Ali), *Tevârîh-i âl-i Osmân*, İstanbul, 1922, s. 11-16. Lütfi Paşa'nın, yazarı meçhul popüler bir vakayinameden türeme ve ilmî Osmanlı tarihçiliği değil de popüler tarihçilik tarzını yansıtan girişi, eserinin içeriğiyle ciddi bir tezat oluşturur.

35 Kuran, 5. sure, 54. ayet; ayrıca bkz. Sadeddin, *Tacü't-tevarih* I, İstanbul 1861/62, s. 6.

yaklaşımına bırakmıştır. 16. yüzyıl, aynı zamanda, Osmanlı egemenliğini İslami hukuk geleneği çerçevesinde tanımlama ve doğrulama yönünde sistematik bir girişime de tanık olmuştur. En başta Ebussuûd, 1537/38'de Rumeli kazaskeri olarak atanmasından 1574'teki ölümüne kadar bu yönde uğraş vermiştir. Ebussuûd'a göre sultanın egemenliğini haklı kılan unsur, şeriatı uygulaması ve korumasıydı. İdari faaliyetleri Kuran ve hadisler çerçevesinde yeniden tanımlama çabasına giren Ebussuûd'un amacı, Osmanlı sultanlarının şeriat hükümlerini tam olarak uygulayan, dine bağlı hükümdarlar oldukları yönünde bir imge yaratmaktı. Onun görev yaptığı dönemde "Osmanlı yönetimi" ile "şeriat" neredeyse birbirinin yerine kullanılan kavramlar haline gelmişti. Hatta Süleyman'ı, sultana atfettiği sanlar arasına soktuğu "yüce kelamı bildiren kişi" olarak tarif etmiş –bu, Allah'ın, emirlerini sultan aracılığıyla duyurduğu anlamına geliyordu–, bu yüzden sultana itaatsizliğin Allah'a itaatsizlik anlamına geldiğini yazmıştır. 1537/38 tarihli bir ferman bu doktrini son derece pratik bir yönüyle örneklemektedir: Ferman, sultanın ülkesindeki tüm valilere, camisi olmayan köylerdeki Müslüman köylülere cami yaptırmalarını ve ibadetlerin düzenli bir şekilde yapılmasını kontrol etmelerini buyurmaktadır. Bu konuda başarısız olunması durumunda ceza verilecektir.[36] Kuşkusuz sultan ve Ebussuûd bu fermanının haklılığını, basit bir biçimde, kutsal iradeyi hayata geçirmek olarak açıklıyorlardı; zira ibadet şeriatın koyduğu kurallardan biriydi. Bununla birlikte bu kurala riayet etmemek sadece Allah'ın değil, sultanın emirlerini de hiçe saymak demekti; dolayısıyla ferman, ortodoks İslama olduğu kadar sultana sadakati de sınamaya yarayan bir işlev görmüş olmalıdır.

Ne var ki sultanın, şeriatın kutsal hükümlerinin uygulanmasında Allah'ın temsilcisi olduğu yolundaki yaklaşımın sistematik formülasyonu büyük maharet gerektiriyordu. Bir kere Osmanlı imparatorluğu dahilinde, İslamın kabul edilen yorumunu benimsemeyen, fakat açık bir biçimde sultana sadakatsizlik de göstermeyen birçok grup vardı. İkincisi ve daha da önemlisi, tüm Osmanlı kanunları ve idari uygulamaları şeriat kaynaklı değildi. Birinci sorun, ortodoks İslama aykırı dini faaliyetlere, aleniyet kazanmaması ve yandaşlarının hiç olmazsa dış görünüş olarak şeriata bağlı olduklarını ikrar etmeleri şartıyla izin verilerek halledildi.[37] Dini kurallara uymayan kanunlar meselesini çözmek daha güçtü.

Ebussuûd'un bu soruna getirdiği çözümün bir kısmı, onun sultan için

36 Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları*, no. 282.

37 Bu Süleyman döneminde görülen kâfirlikle ilgili birtakım davalardan anlaşılır.

kullandığı sanlarda kendini gösterir; bu sanların biri Süleyman'ı "şeriat kurallarının uygulanmasına giden yolu kolaylaştıran kişi" olarak tarif eder. Bu ifade, nizam-ı âlemi kurmak için sultanın egemenliğinin gerekli, onsuz şeriat hâkimiyetinin imkânsız olduğunu belirtir. Öte yandan, yine bu formülasyona göre, Osmanlı yasaları, bizzat şeriattan kaynaklanmasalar da, şeriat uygulaması için gerekli bir önkoşul olmaktadır. İkinci bir çözüm, Osmanlı uygulamalarını dini hükümler temelinde yeniden tanımlamaktı. Ebussuûd, koyun resmi ve gümrük resmi gibi dini hükümlerde yer almayan vergileri bir tür zekât olarak sunarak aklıyordu. Bunu, söz konusu vergi mükelleflerinin bu tür vergileri zekât "niyetine" ödedikleri biçiminde bir yasal kılıfın yardımıyla başardı.[38] 1568/69 tarihli Üsküp ve Selanik kanunnamelerinin önsözünde Ebussuûd, daha tutarlı bir tarzda, mevcut toprak ve vergi sisteminin resmileştirilmiş tanımını vermekle kalmaz, kullanılmakta olan mali ve idari terimleri kutsal metinlerdekilerle denkleştirerek bu sistemi şeriatla "uyumlu" hale getirir.[39] Bu önlemler, Osmanlı hukukunu, öz olarak değilse de terminolojik olarak, şeriatla ahenkli kılmaya yönelik adımlardı.

Ebussuûd'un seküler Osmanlı hukukuna kutsiyet kazandırma girişimleri, gene onun Süleyman devrinin ikinci yarısında, sultanın halife kimliğiyle tüm İslam toplumunun başı olduğu yaklaşımını kabul ettirme çabasıyla paralellik gösteriyordu. Onun bu niyeti, sultandan söz ederken kullandığı sanlarda açıkça görülür. Bu sanlardan bazıları şöyledir:

> dünyalar efendisinin resulünün halifesi... Allah'ın tüm insanlar üzerindeki gölgesi... en yüce imamlığın sahibi... ulu halifeliğin mirasçısı...

Aslında sultanı "halife" olarak tarif eden ilk kişi Ebussuûd değildi. "Allah'ın halifesi" unvanıyla 1421 gibi erken bir tarihte, I. Mehmed'e (hük. 1413-21) sunulmak üzere hazırlanmış bir takvimde karşılaşırız.[40] Ancak göründüğü kadarıyla bu unvanı hukuksal anlamda ilk kullanan Ebussuûd'dur ve hangi açıdan bakılırsa bakılsın, bunu hukukçu el-Maverdi'den (ölümü 1097) almıştır. El-Maverdi, İslami hukuk geleneği içinde kenarda kalmış bir kişilik olmakla birlikte, halifeliğin teorisini yapan birkaç kişiden birisidir. Ebussuûd herhalde onun teorisini benimseyerek sultanın otoritesinin tüm Müslümanları kapsadığını iddia edebilmiştir. Örneğin, Safevilere karşı savaşmanın meşruiyetine yönelik sorulara Süleyman adına

---

38 Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları*, no. 216, 217. İslam hukukuna göre, normalde bir ibadetin geçerlilik kazanması için "niyet" gerekliydi.

39 Metin için bkz. Barkan, *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, s. 297-99.

40 Ç.N. Atsız, *Osmanlı Tarihine Ait Takvimler*, İstanbul, 1961, s. 9.

cevap verirken, Süleyman'ı "sultân-ı ehl-i İslam", Safevileri ise "bâgî" [asi] olarak tanımlamış, böylece Süleyman'ın evrensel bir hükümranlık hakkına sahip olduğunu ve onun otoritesini tanımayan tüm Müslümanların hukuken "bâgî" kategorisine girdiklerini ifade etmiştir.[41] El-Maverdi'nin halifeliğe dair teorisinin ikinci bir işlevi, fiilen yürürlükteki yönetim kurumlarını ve uygulamalarını şeriat çerçevesi içine dahil ederek doğrulamak ve sultan fermanlarının şeriatın sınırlarını esnetmesine, en azından bu sınırlar içindeki mevcut farklı seçenekler arasından seçim yapmasına ve bu seçimin bir idari hüküm haline getirilmesine meşruiyet kazandırmaktı.[42] Sultanın bu hakkı kullanmasının bir örneği, Ebussuûd'un kazasker olarak kaleme aldığı açık olan 1544 tarihli bir fermandır; tartışmalara yol açmış gibi görünen bu ferman, kadınlara erkek bir koruyucu veli olmadan evlenmeyi yasaklıyordu. Gerçekte İslam hukuku geleneğinde bu tür evliliklere izin veren bir yaklaşım tarzı vardı; fakat sultanın 1544 fermanı bu seçeneği ortadan kaldırdı ve Ebussuûd, tartışma yaratan bu fermanı, kısmen sultanın halife olarak otoritesi temelinde akladı.[43]

Ebussuûd'un, Osmanlı sultanının halife olarak evrensel bir hükümranlık hakkına, fermanlarının da şeriat hükümlerinin gücüne sahip olduğu yolunda bir teori yaratma çabası sergilediği görülmektedir. Ancak bu yaklaşımını hiçbir zaman kesin bir formülasyona kavuşturamamıştır. Muhtemelen bunu yapamayacak kadar meşguldü. Dahası bu amacı hayata geçirmek için sultanın haşmetinin genel kabul görmesi gerekiyordu. Süleyman'ın 1520-1540 yıllarında gerçekleştirdiği büyük fetihler kuşkusuz böyle bir imgeyi beslemiştir; fakat sultanın ilerlemiş yaşından dolayı artan ve iyice görülür hale gelen zaafları[44] ve her şeyden önce, oğlu Bayezid'in başkaldırması (1559-1561) onun haşmetli havasını dağıtmış olmalıdır. Ebussuûd 1574 yılında hayata gözlerini yummuş, Osmanlı hilafet teorisi de onunla birlikte ölmüştür.

41 Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları*, no. 479. İslom hukukunda, "bâgî" terimi meşru bir Müslüman hükümdarının otoritesini inkâr eden bir Müslümanı ifade ediyordu ve hükümdarın ona karşı savaşması meşruydu. Genelde Osmanlı propagandası Safevileri "bâgî" olarak değil de –bu onların aslında Müslüman olduklarını kabul etmek demekti– "kâfir" olarak tanımlamıştı.

42 Bkz. Normal Calder, "Fridoy Proyer and the Juristic Theory of Government: Sarakhsi, Shiraza, Mavardi", *Bulletin of the School of Orientol ond African Studies* XLIX/1 (1986), s. 35-47.

43 P. Horster, *Zur Anwendung des Islamischen Rechts im 16. Johrhundert*, Stuttgart, 1935, s. 28-29.

44 Habsburg elçisi Busbecq'in Süleymon'ın 1555'teki görünümüne yönelik yorumları için bkz. *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, İngilizceye çev. E.S. Forster, Oxford, 1972, s. 65-66.

RÖNESANS'TA "ALTIN ÇAĞ" ANLAYIŞLARI

PETER BURKE

Raiyyet nâ-fermân ve leşker-i saltanat pâdişâh üstüne dilîr ve hükkâm hürmetsiz olup, dil uzatmaktan geçüp el uzatmağa başladılar... Mütekaddimînün zabt u rabt eyledüleri nizâm u intizâm bi'l külliye kaldı.
Selaniki[1]

Âlemin nizamı yeryüzünden def olup narh-ı ruzi yürütmek ve hâkimler hükmini icra itmek mahv olup gitmişdir.
Mustafa Âli[2]

Çok zamandır ki dudıman-ı bülendyvan-ı Saltanat-ı Aliyye damet mahfuzatün bil'inayetilezeliyye gamhar ve hayırhahları olan ülema-yi ahyar ve kemer beste-i itaat olup nazardan sakıt olan emekdar kullar ile ahvali âlemin bugüne tegayyürpezir ve şer ü şur ve fitne ve fesadın birunu hadd-ı takrir olmasının esbab ve illetin mülâzaha edüp semi Hümayunu şehriyarîye îsale fursatcu idik.
Koçi Bey[3]

"Altın çağ", basit bir biçimde, yakın ya da uzak geçmişte yaşanan bir dönemin, konuşmacı veya yazar tarafından günümüze yeğ tutulması ise,

---

1 *Tarih-i Selaniki*, yay. haz. Mehmet İpşirli, İstanbul, 1989, s. 427. İngilizcesinden aktaran H. İnalcık, *The Ottoman Empire, the Classical Age*, 1300-1600, Londra, 1973, s. 46.

2 Aktaran C. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: the Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton, 1986, s. 306.

3 ["Saltanat-ı Aliyyenin çok yüksek hanedanı –Cenab-ı hak ezeli inayetleriyle muhafazada devam eylesin– tasalı ve Osmanlı hânedânının iyiliğini isteyen, hayırları çok

bu anlayışa dünyanın birçok yerinde rastlamak mümkündür. Hindu geleneğinde, her biri bir öncekinden daha kötü olan dört dünyevi çağ (*yuga*) anlayışı vardır. Bunların ilki, *Krita Yuga* olarak adlandırılan mükemmeliyet çağıdır.[4] Perulular da, İspanyolların gelişinden önce, en iyi çağ olan *Varivira Cocharuna*'yla başlayan, benzer bir dört çağ yaklaşımına sahipti.[5] Çinli Konfüçyüsçüler, bilgelerin yönetimiyle bağlantılandırdıkları geçmişte kalmış bir düzen çağını özlemle anıyorlardı. Japonya'da, Şinto dininin yeniden canlanış sürecinde (18. ve 19. yüzyıllar), düzen çağı, Çin düşüncesinin girişinin öncesini anlatır. Bir araştırmacıya göre Japonlar o günlerde kelimenin tam anlamıyla muhteşemdiler.[6] Gerilemeye tanık olan 17. yüzyıl Osmanlı gözlemcileri ise, imparatorluğun altın çağı olarak Süleyman'ın hüküm sürdüğü devri kabul ediyorlardı. Oysa Süleyman devrindeki reformcular da II. Mehmed dönemine yönelmişlerdi.[7]

I

Batı kültüründe "altın çağ" deyimi daha belirgin bir anlama veya daha doğru bir deyişle, geniş bir anlam bütününe sahipti.[8] Deyim, 15. ve 16. yüzyıllarda birçok Avrupalının diline yerleşmiş görünmektedir; daha doğrusu –eldeki kanıtlara daha yakın konuşursak– Marsilio Ficino ve Desiderius Erasmus gibi hümanistler, Miguel de Cervantes gibi bir romancı, Ludovico Ariosto, Joachim Du Bellay, Pierre Ronsard ve Torquato Tasso gibi şairler de dahil olmak üzere çok sayıda ünlü Avrupalı yazarın kaleminden kolayca dökülür bir hale gelmiştir.

Ne var ki sık kullanılan bu deyimin anlamı, ilk bakışta göründüğü kadar belirgin değildir. Altın çağ, pek çok değişik, aslında birbiriyle çelişen

bilginler ve itaata hazır olup, gözden düşmüş olan emekdar kulları, dünya ahvalinin bu çeşit değişmesi, şer ve şurun, fitne ve fesadın hadden aşırı olmasının sebeplerini düşünüp, padişah hazretlerinin kulağına ulaştırma fırsatını aradık", Zuhuri Danışman, *Koçi Bey Risalesi*, Ankara, 1972, s. 3-4]. Aktaran B. Lewis, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic studies*, Koraçi, 1962, s. 71-87; aynı yazar, *Islam in History*, Londra, 1973, s. 199-216'de yeniden yayımlanmıştır.

4 H. Zimmer, *Myths and Symbols in Indian Art and Civilization*, New York, 1962, s. 13 vd.

5 Tarihçi Felipe Guaman Poma de Ayala tarafından kaydedilmiştir.

6 C. Bloker, "Two Shinto Myths", *Themes and Theories in Modern Japanese History: Essays in Honour of Richard Storry*, ed. S. Henry ve J.-P. Lehmann, Londra, 1988, s. 64-77.

7 Lewis, "Ottoman Observers".

8 Yararlı bir araştırma için bkz. H. Levin, *The Myth of the Golden Age in the Renaissance*, Londra, 1970. Karş. E. Lipsker, *Der Mythos vom goldenen Zeitalter*, 1933 ve W. Veit, *Studien zur Geschichte des Topos der Goldenen Zeit*, Köln, 1961.

biçimlerde algılanmış ve tanımlanmıştır. Terim en yaygın anlamıyla, bazı açılardan yaşanan dönemden daha iyi olduğuna inanılan geçmişteki bir zaman dilimini anlatmak üzere kullanılmıştır. Buna karşın farklı yazarlar bu üstünlüğü değişik yönlerden ele alınışlardır. Altın çağ kimilerine göre bir barış dönemi, kimilerine göre bir adalet dönemi, kimilerine göre bir refah dönemi, kimilerine göreyse sanat ve edebiyatın parladığı bir dönemdir. Çoğu yazar altın çağı geçmişe, çoğunlukla da uzak geçmişe ait bir olgu olarak görürken, Ficino ve Erasmus gibi bazı yazarlar altın çağın gelecekte, muhtemelen yakın bir gelecekte, neredeyse içinde yaşadıkları günlerde geri geleceğini iddia etmişlerdir. Altın çağı uzak geçmişe yerleştiren yazarlar bu çağı basit, son derece sade (hatta kimileyin vejetaryen) bir yaşam olarak tahayyül etmişler, yakın zamanın düşünce tarihçileri de bu imgeyi "katı ilkelcilik" olarak nitelemişlerdir. Bu katı ilkelciliğin İslami düşüncedeki paraleli İbn-i Haldun'un göçebe yaşam tarzını özlemle anması olabilir. Öte yandan başka birtakım yazarlar ise altın çağdaki yaşamı, oburların cenneti Cockaigne Ülkesi'ni* andırır biçimde, toprağın kendiliğinden ve bol yemiş verdiği oldukça rahat bir yaşam olarak betimlemişlerdir ("ılımlı ilkelcilik").[9]

Baskın altın çağ anlayışı çatışmanın, özel mülkiyetin, paranın, hatta tarımın olmadığı, daha yakın tarihlerdeki "demir" (savaş anlamında) ve "altın" (para anlamında) çağlarıyla zıtlık içeren, mutlu kadın ve erkek çobanlardan oluşan bir kır toplumuna tekabül ediyordu.[10] Böyle bir toplum ütopya diye tanımlanabilir (ya da tersine, Sir Thomas More'un hayali Ütopya adasını betimleyişi, altın çağın yâd edilişi olarak da okunabilir).

Bu noktada üç konuya dikkat çekmek önemli olabilir. İlki, dönemin geleneksel algılayışına ters düşen bir biçimde, özel mülkiyet ile savaşın birbiriyle bağlantılı oluşunun ima edilmesidir. İkincisi, endüstriyel toplumlardaki entelektüellerin çoğunlukla tarım çağını altın çağ olarak kabul etmelerinden dolayı, bu dönemde (elbette Rönesans'ı da içeren bir dönemdir bu) özlem duyulanın köylü değil çoban olduğunun hatırlatılması yararlı olabilir. Üçüncüsü, altın çağ fikrinin, eski Yunan ve Roma'da geçerli

---

* Özellikle ortaçağ Avrupa kültüründe, insanların lüks içinde, çalışmadan yaşadığı düşünülen hayal ülkesi. -ç.n.

9 Katı ve ılımlı ilkelcilik (primitivizm) konusunda bkz. A.O. Lovejoy ve G. Boas, *A History of Primitivism and Related Ideas in Antiquity*, Baltimore, 1934. Lorenzo de Medici'nin vejetaryenliğe yönelik bir göndermesi G. Costo, *La leggenda dei secoli d'oro nella letteratura italiana*, Bari, 1972, s. 50'de aktarılmıştır.

10 M.G. Floherty, "Money, Gold ond the Golden Age in Germany", *The Old World: Discovery and Rebirth* içinde, ed. D. Daiches ve A. K. Thorlby, Londra, 1974, s. 363-441.

olan (Rönesans döneminde yeniden canlanan), altın çağın geri gelebileceği umudunu da haklı çıkaran döngüsel tarih anlayışı temelinde yükseldiği vurgulanmaya değer.

Rönesans yazarları ve âlimleri altın çağa gerçekten inanıyorlar mıydı, yoksa onu bir metafor, bir mit ya da şiirsel bir kurgu olarak mı görüyorlardı? Bu, cevaplaması zor bir sorudur. Zorluk sadece duruşların farklılığından değil, aynı zamanda Rönesans döneminde, mit ile tarih, gerçek ile kurgu arasındaki ayrımların pozitivizm çağına oranla daha az keskin oluşundan da kaynaklanmaktadır.[11] Pozitivizm çağında (hatta günümüzde) bile, profesyonel tarihçilerin çalışmalarındaki mit ve metafor öğelerini (altın çağ imgesi de dahil olmak üzere) göz ardı etmek akıllıca olmaz.[12]

En azından bazı Rönesans âlimlerini, yazarlarını ve düşünürlerini göz önüne alarak altın çağ fikrinin bir mit ya da metafordan daha fazlasını ifade ettiğini ileri sürebilirim. Yelpazenin, gerçekçi ucunda Jean Bodin'i görürüz. Bodin, tarih metodu üzerine yazdığı ve ilk baskısı 1566 yılında yapılan kitabında, diğer âlimlere atfettiği altın çağ inancına karşı çıkar. Bu arada Flaman hümanist Abraham Ortelius ise, artık Cermen toplumunun "tarih öncesi" denecek dönemiyle ilgili "Altın Çağ İmgesi" (1596) adlı bir kitap yazar. Öte yandan Don Kişot'un ağzından altın çağa övgüler dizen Cervantes, konuya ilişkin ironik bir yaklaşım sergiler.[13] Don Kişot bir avuç meşe palamudundan yola çıkarak keçi sürülerine beylik ifadelerle dolu bir söylev verir: "O kutlu çağda her şey ortaktı... Herkes huzurluydu o zaman, herkes dost, herkes uyumlu"; ve söylev böyle sürüp gider.[14] Ronsard ve Tasso gibi şairlere gelince, onların sadece mit ve kurguyla ilgilendikleri yolundaki modern eğilime karşı çıkmak gerekir; zira Rönesans yazarları, öykücü şairleri (özellikle Homeros, Vergilius ve Lucanius gibi klasik yazarları) tarihçi olarak ele almışlardır. Elizabeth dönemi şairlerinden Arthur Golding, yaptığı Ovidius çevirisine yazdığı önsözde, sanki eski çağ yazarları Hıristiyan doktrinine dair imalarda bulunurmuş gibi, altın çağ ile cenneti birbiriyle bağdaştırır.[15]

11 W. Nelson, *Fact or Fiction: the Dilemma of the Renaissance Story-teller*, Cambridge, Mass., 1973.

12 H.V. White, *Metahistory*, Baltimore, 1973; A. Demandt, *Metaphern für Geschichte*, Münih, 1978.

13 J. Bodin, *Method for the Eosy Comprehension of History*, 1566; İngilizce çev., New York, 1945, 7. bölüm; Naldi, aktaran Costa, *La leggenda*, s. 49. A. Ortelius, *Aurei saeculi imago: sive Germanorum veterum vita, mores, ritus et religio*, Antwerp, 1596.

14 Cervantes, *Don Quixote*, 1. kısım, 1605, 11. bölüm.

15 A. Golding, *The metamorphoses*, Londra, 1567.

Bu dönemde yaşayan kimi insanlara göre, cennet, yeryüzünün bir yerinde bulunan ve yeterince sıkı araştırılırsa keşfedilmesi mümkün gerçek bir mekândı. Aynı şekilde altın çağ da dünya tarihinin gerçek bir dönemiydi. Kimileri ise bu iki olgunun gerçek değil de simgesel olarak ele alınması düşüncesindeydi. Diğerleri ise daha az bir kesinlikle konuşuyor ya da en azından kendilerini daha belirsiz bir biçimde ifade ediyorlardı. Belki de en iyisi, Rönesans'ın altın çağ düşüncesini, modern "tarih" ("mit"in karşıtı olarak) veya "gerçek" ("metaforik"in karşıtı olarak) kategorilerine kolaylıkla sokulamayan, bu iki kategori arasında bir yerlerde salınıp duran bir fikir olarak görmektir. Onun gücünün kaynağı da işte bu belirsizlikte yatmaktadır.

II

Bu altın çağ fikri (ya da daha doğrusu, altın çağa dair çeşitli fikirler) ilk kez Rönesans döneminde ortaya çıkmış değildi. Rönesans hümanistlerinin de çok iyi bildiği gibi, bu düşünceler eski Yunan ve Roma'da da yaygındı. Altın çağ düşüncesinin tarihinin, genellikle, İÖ 8. yüzyılda veya o civarda, Hesiodos'la başladığı kabul edilir. Hesiodos dört değişik insan neslinden söz eder. Bunların ilki "altın nesil"dir (*hriseon genos*); onu gümüş, bronz ve demir nesilleri izler. Bununla birlikte Yunanlıların bu fikri Hindu geleneğinden alıp almadıkları da ciddi bir sorudur. Şöyle ya da böyle, altın çağa ilişkin klasik formülasyonlar, Rönesans sürecinde de sıkça zikredilen, Ovidius ve Vergilius'un *aurea secula* (altın çağ) tarifleridir. Ovidius'a göre,

> Başlangıçta Altın Çağ vardı; o zamanlar insanlar, cezalandırılma tehdidi ve yasalar olmaksızın, kendiliğinden, samimiyetle davranır ve doğru olanı yaparlardı... hiç yargıç yoktu; insanlar onlar olmadan da güvenlik içinde yaşıyorlardı... Dünya halkları sakin ve barışçıl bir hayat sürüyordu; askerlere ihtiyaçları yoktu. Toprak zorlama olmadan, çapa toprağa değmeden, saban izleri olmadan, her şeyi kendiliğinden üretiyordu ve insanlar ekip biçmeden yetişen bu yiyeceklerden hoşnuttular. [16]

İkinci ünlü formülasyon, mucizevi bir çocuğun doğuşunun, onunla birlikte "muhteşem asırların yeniden başlamasının" ve adalet tanrıçası Astraea'nın yeryüzüne geri dönüşünün anlatıldığı, Vergilius'un Dördüncü Eglog'undan geliyor. Bu çocuğun yönetimi altında "dünyanın dört bir yanında bir altın nesil (*gens aurea*) ortaya çıkacak... toprak tırmığı hissetmeyecekti, asmalar da bağ bıçağını"; zira toprak kendiliğinden ürün verecekti. Vergilius'un bu sözleri, ilk Hıristiyanlardan itibaren, İsa'nın gelişi-

16 Ovid, *Metamorphoses*, 1. kitap, İngilizce çev., Harmondsworth, 1955, s. 31-32.

ne dair bir kehanet olarak yorumlanmıştır sık sık. Lactantius gibi iki kültürü de yaşayan (klasik kültür ve Hıristiyan kültürü) ilk kilise babalarının yazdıklarında, pagan altın çağ düşüncesi, Yahudi-Hıristiyan (ve daha sonra da Müslüman) milenyum* düşüncesiyle kaynaştırılmıştır. 13. yüzyılda, bu düşünce karışımına, altın çağı yeniden kuracak bir âdil dünya imparatoru figürü eklendi.[17] Peygamber Girolamo Savonarola'nın tilmizlerinden biri olan Floransalı şair Giovanni Nesi, altın çağla milenyumu birleştirdi ve "Yeni Çağ'ın Kehaneti" (1496) adlı eserinde, bu dönemin 1500 yılında başlayacağını ilan etti.[18] Bu arada bu düşünce yumağına deccal figürünün katılması çabaları da eksik olmadı. Protestan hümanist Celio Secundo Curione de, İsa'nın insanoğlunu yargılamak üzere geri gelmesinden önce, barış dolu bir altın çağ yaşanacağını ileri sürdü. Dominiken keşiş Tommaso Campanella, bu *seculum aureum* portresini birtakım ayrıntılar ekleyerek renklendirdi: Bütün dünyayı tek bir hükümdar yönetecek, insanlar daha uzun yaşayacak ve bilimler gelişme kaydedecekti.[19]

Altın çağ fikrine ortaçağda da rastlanabilir (Boethius'tan *Roman de la Rose*'a dek); fakat klasik geleneğin 15. ve 16. yüzyıllarda daha yaygın biliniyor olmasından ya da demir ve altın çağlar arasındaki farkın bu dönemdeki yaşam deneyimiyle daha fazla açığa çıkmasından dolayı, Rönesans'ta altın çağa yönelik göndermeler çok daha fazlaydı. Kavram yeni biçimlerde de kullanılmaktaydı.

Bu noktada, altın çağ fikrinin anlamı sorununa tekrar dönmek ve bu kavramı biraz farklı bir açıdan ele almak gerekiyor. Bazı dil felsefecileri, bir kavramın anlamını o kavramın kullanımından yola çıkarak tanımlarlar. Altın çağ kavramın kullanım biçimleri son derece çeşitlilik gösterir; ama yine de en azından bir sınıflandırma yapmak mümkündür.

(i) Methiye veya propaganda (hedeflenen dinleyiciye, hükümdara ya da halka göre). Rönesans boyunca, hükümdarlara, onların iyi yönetimleri altında altın çağın geri geldiğini veya kaçınılmaz olarak geri geleceğini anlatan çok sayıda söylemle karşılaşırız. İtalyan hümanist Poggio Bracciolini'nin 1445'te Napoli kralı Aragonlu Alfonso'ya, şair Lorenzo Pulci'nin

* Kıyametten önce önce barış ve selametin hüküm süreceğine inanılan bin yıllık devre; mutluluk dönemi. -ç.n.

17 E.L. Tuveson, *Millennium and Utopia*, Berkeley ve Los Angeles, 1949; N. Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, Londra, 1957; F. Yates, "Charles V and the Idea of the Empire", 1960, aynı yazar, *Astraea*, Londra, 1975, s. 1-28'de yeniden yayımlanmıştır.

18 D. Weinstein, *Savonarola and Florence*, Princeton, 1970.

19 M. Reeves, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages*, Oxford, 1969, özellikle s. 431, 451, 482.

1483'te Lorenzo de Medici'ye, Ariosto'nun 1516'da ve Erasmus'un 1517'de papa X. Leo'ya; Ariosto'nun 1532'de V. Karl'a (bir hayal kırıklığının ardından imparatorun papayı değiştirmesi üzerine), Du Bellay'ın Fransa kralı II. Henri'ye, Ronsard'ın Fransa kralı IX. Charles'a hitaben yazdıkları vb bu kategoriye girer.[20]

Altın çağın geri gelmesi fikri kimi zaman, hümanist Jacopo Nardi ve ressam Jacopo Pontormo tarafından 1513'te Floransa'da, Floransalı X. Leo'nun papalığa seçilmesini kutlamak üzere gerçekleştirilen etkinlik gibi, bir festival biçiminde dramatize ediliyordu. Sözü edilen kutlamada, küçük bir erkek çocuk, altın çağı temsilen yaldızlanıp süslenmişti. Ne yazık ve ironiktir ki yaldızlardan zehirlenen çocuk birkaç gün sonra ölmüştü.[21]

(ii) Hükümdarlara hitaben, methiye geleneğine bağlı kalarak yazılan bu söylemlerin üzerine, boş ya da değersiz diyerek bir çarpı çekmekte çok aceleci davranmamalıyız. Samimi umutları ve ince öğütleri ifade ya da ima eden bu hitaplar,[22] bir hükümdar yönlendirme biçimiydi. Altın çağa yönelik göndermeler ayrıca, ütopyalarda da sıklıkla yapıldığı gibi, siyasal ve toplumsal eleştiriler getirebiliyordu. Örneğin İtalyan şair Petrarca'da bu atıflar, Cola di Rienzo'nun 14. yüzyıl ortalarındaki başarısız reform hareketine destek ve papalığa yönelik bir eleştiri anlamını taşıyordu.[23] Katoliklerle Protestanlar arasında amansız iç savaşların yaşandığı bir dönemde yazan Fransız şair Ronsard'ın altın çağa dair göndermeleri ise, sadece şairin, savaşların başladığı 1562'den öncesine yönelik özlemini açığa vurmakla kalmaz, aynı zamanda *politiques*olarak adlandırılan barış hareketine ve barışı mümkün kılabilecek dini politikalara verdiği desteği de ortaya koyar.[24] Altın çağ ile "altın çağı" (başka bir deyişle para çağı) arasındaki zıtlıklar, bizim kapitalizm dediğimiz sistemin çağdaş bir eleştirisini getirir.[25] 17. yüzyıl başlarında, 1639'da Normandiya'da, XIII. Louise'nin koyduğu vergilerin yarattığı infialin, XII. Louise rejimine ve onun *siècle d'or*'una (altın çağ) özlem biçiminde ifadesini bulduğu bir halk ayaklanması mani-

---

20 Poggio ve Pulci üzerine bkz. Costa, *La leggenda*, s. 35, 55. Karş. Costa, *La leggenda*, s. 60, 67, 69, Boiordo, Coriteo, Sannozzaro üzerine; E. Armstrong, *Ronsard and the Age of Gold*, Combridge, 1968.

21 G. Vasari, "Life of Pontormo", aynı yazarın *Vite*'si içinde (1550: birçok edisyon ve çeviri).

22 Karş. D.J. Gordon, *The Renaissance Imagination*, Berkeley, 1975 ve M. McGowon, *Ideal Forms in the Age of Ronsard*, Berkeley, 1985, 1. bölüm.

23 Costa, *La leggenda*, s. 17.

24 Armstrong, *Ronsard*.

25 Floherty, "Money, Gold and the Golden Age in Germony".

festosunda bile altın çağa yönelik atıflara rastlanabilir.[26] Benzer şekilde, Osmanlı idaresi altında yaşayan Macarlar da, Matthias Corvinus'un altın çağını bir barış ve adalet dönemi olarak yâd etmişlerdir.

III

Bir çelişki gibi görülebilir; ancak basmakalıp ve beylik ifadelerin de bir tarihi vardır. Sözcükler bıktırıncaya kadar tekrarlanabilir; fakat farklı bağlamlarda kullanıldığında, anlamları ve uyandırdıkları çağrışımlar değişiklik gösterir. 15. ve 16. yüzyıllar sürecinde, Avrupa'daki altın çağ düşüncesi, yeni olay ve deneyimleri yorumlamada kullanıldıkça yavaş yavaş anlam değiştirdi.

Her şeyden önce Amerika keşfedilmişti. Altın çağa ya da cennete duyulan arzu, bu yeni keşfedilen kıtaya yöneldi. Küba ve Hispaniola yerlileri, Ovidius'u çok iyi bilen Pietro Martire d'Anghiera gibi hümanistlerce, kanunun gelmesinden önceki altın çağı yaşayan insanlar olarak görüldü (*aurera aetate viventes, sine legibus*).[27] Adını kıtaya veren seyyah Amerigo Vespucci de yeni keşfedilen kıtayı altın çağ klişesi çerçevesinde değerlendiriyor, toprağının verimliliğine ve özel mülkiyetin olmamasına dikkat çekiyordu. Meksika ve Peru'nun ele geçirilmesi V. Karl'ı ortaçağdaki selef-

lerinden çok daha fazla bir dünya hükümdarı haline getirmiş, böylece Ariosto ve başka şairleri de onu adil dünya imparatoru olarak görmeye ve öngörünün geri kalanının da gerçekleşeceğini, başka bir deyişle Kilisede reform yapılacağını, Türklerin ve Yahudilerin Hıristiyanlığa geçeceğini, milenyumun geleceğini ve altın çağın geri döneceğini haber vermeye teşvik etmiştir. İspanyol şair Hernando de Acuna'nın, kralına hitaben yazdığı ünlü bir sonesinde belirttiği üzere, "yeryüzünde sadece tek bir sürü ve tek bir çoban... tek hükümdar, tek imparatorluk ve tek kılıç (*una rey y un pastor solo en el suelo... un monarca, un imperio y una espada*)" olacaktı.[28]

Altın çağ fikri, Rönesans'ın Rönesans (yeniden doğma, yenilenme, canlanma) düşüncesiyle de bağlantılıydı (bu kültürel akımın ayırt edici bir özelliği, daha önceki kültürel hareketlerin aksine, öz-tanımlamasındaki keskinlikti). Amerika'nın keşfi ve büyük bir bölümünün İspanyol egemenliğine girmesi gibi Rönesans döneminde elde edilen kazanımlar, altın çağın geri dönmesi yönündeki umutların doğrulanması olarak görülüyordu. 1492 tarihli ünlü bir mektubunda filozof Ficino şunları yazıyordu: "Eğer bir altın çağdan bahsedeceksek, hiç kuşkusuz bu, altın yetenekleri üreten

26 M. Foisil, *La révolte des Nu-pieds*, Paris ,1970.

27 S. Buarque, *Visao do Paraiso*, Sao Paulo 1958; 3. baskı 1969, s. 179-80.

28 H. de Acuna, "Soneto al Rey".

bir çağ olacaktır... içinde yaşadığımız yüzyıl, bir altın çağ gibi, klasik bilimlerin neredeyse sönmeye yüz tutmuş ışığını yeniden canlandırmıştır."[29] Erasmus'un 1513'te X. Leo'ya yazdıklarından da benzer duygular yansır: "Altın bir çağ olacağa benzeyen bu çağı kutluyorum ve bu çağda sizin himayeniz altında ve kutsal yönlendirmeleriniz sayesinde, beşeriyetin Hıristiyan inancı... ilim... Hıristiyan âleminin birliği... gibi üç temel nimetin ona geri verilmek üzere olduğuna şahit oluyorum."[30] Erasmus'un, görev dönemi Martin Luther'in başkaldırısına rastlayan bir papaya Hıristiyanlığın birliği konusunda yazması ironik bir durumdu. Ne var ki bu noktada asıl vurgulanması gereken konu, bizim seküler bir hareket olarak gördüğümüz Rönesans'ın dinsel, hatta milenyumcu çağrışımlara sahip olmasıdır.

Protestanlara göre altın çağın gelmek üzere olduğunun belirtisi Luther'in reform hareketiydi. Elizabeth dönemi şairlerinden George Peele, yeni Londra valisi lordu selamlamak üzere kaleme aldığı şatafatlı *The Descent of Astraea*'sında (1591) [Astraea'nın Gelişi] Elizabeth'i tanrıça Astraea'ya benzetir ve onun Kilise reformuna verdiği desteği, demir çağın (yani savaşın) sona erişinin, "Satürn'ün altın devri"nin (yani adaletin) geri gelmekte olduğunun işareti biçiminde değerlendirir.[31]

16. yüzyılın ikinci yarısında patlak veren din savaşları, barış ve adalet arzusunu artırdığı gibi, bu arzunun gerçekleşmesi umudunu da giderek azalttı. 17. yüzyıl başlarında, İtalya ve Almanya'daki kimi çevreler, inanç ve şevkle, altın çağın yakında geri dönmesini bekliyorlardı.[32] Otuz Yıl Savaşları'yla (1618-48) gelen yeni bir demir çağ bu umutları söndürünce, altın çağ anlayışı önemini büyük oranda yitirdi. Bu zamana kadar sadece kültürel anlamda bir altın çağ fikri belirli oranda makul bir yaklaşım olarak görülmeye devam etti.

Altın çağ düşüncesi elbette Rönesans'la (1600 dolayları) birlikte sona ermedi; anlam değişiklikleri geçirmeye devam etti. Döngüsel tarih anlayışı yerini gelişme ve uygarlığın ileriye doğru gittiği görüşüne dayalı daha doğrusal bir tarih anlayışına bırakınca, kavram önemini iyiden iyiye yitirdi. 18. yüzyıl sonlarından itibaren zaman zaman altın çağın geçmişte değil gelecekte olduğu öne sürüldü. Marx'ın sınıfsız toplum yaklaşımı gibi anlayışların, geleneksel uyum çağıyla, Marksistlerin genel olarak kabul et-

29 *Renaissance Reader*, ed. J.B. Ross, Londra, 1958, s. 79'da aktarılmıştır.
30 *Renaissance Reader*, ed. Ross, s. 83.
31 Yates, *Astraea*, s. 60 vd'de tartışılır.
32 E. de Mas, *L'attesa del secolo aureo (1603-25)*, Floransa, 1982.

meye yatkın olduklarından daha fazla ortak noktası olduğu bir gerçektir. Kavramın kendisine gelince, giderek daha fazla anlam kaymasına uğramış ve laçkalaşmıştır. Şair-politikacı Francisco Martinez de la Rosa 1827'de, İspanyol edebiyatının 16. yüzyıl sonlarındaki *siglo de oro*'su (altın çağ; o zamandan itibaren döneme bir sülük gibi yapışan bir deyimdir bu) hakkında yazarken, iddiasını tümüyle, göze çarpan başarılara dayandırıyordu.[33] Oysa *siglo de oro*, genellikle çok daha kesin beklentilerden oluşan, çok daha geniş bir alanı ifade eden bir deyim olarak kullanılagelmişti.

Bu özet incelemeden çıkarılabilecek temel sonuç, Avrupalı yazarların, geleneksel olarak altın çağ düşüncesini diğer kültürlerdeki yazarlardan daha fazla ciddiye almış olduklarıdır. Geçmişe özlem biçiminde ortaya çıkan, görünüşteki benzerlikleri birbirinden ayırt etmek gerekir. Örneğin 16. ve 17. yüzyıllarda sultana sunulan ve imparatorluğun gerilemesini tahlil ederek bu gerilemeyi durduracak önlemler öneren layihalarda Osmanlıların Süleyman ya da II. Mehmed idaresindeki uyum, adalet ve refah dönemine yönelik göndermeleriyle aynı dönemde bir diğer büyük imparatorluğun, İspanya'nın reformlara gitmesini öneren ve *arbitristas* adıyla bilinen öneri demetlerinin arasında paralellik vardır. Bu *arbitrista*'lar, düzen ve uyumun hüküm sürdüğü dönem olarak İspanya'nın Müslümanlardan geri alındığı devri anar.[34] Ne var ki bu paralellik çok fazla ileri götürülmemelidir. Batı Avrupa'da altın çağ düşüncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda ya da Çin'den Peru'ya dünyanın herhangi bir yerinde olduğundan daha geniş bir anlam ve çağrışım yelpazesine sahipti. Bu açıdan altın çağ, 16. ve 17. yüzyıllarda (Sabetay Sevi'ye –Beşinci Sultanlık dönemi– ve Hicri takvime göre 1000. yıla bağlanan umut dönemi) Osmanlı İmparatorluğu ve Batı Avrupa'da benzer biçimler alan milenyum fikrinden farklıdır.[35]

---

33 Aktaran Levin, *Myth of the Golden Age*, s. 144.

34 M.D. Gordon, "Morality, Reform and the Empire in Seventeenth-Century Spain", *Il pensiero politico* 11 (1978), s. 3-19.

35 B. Capp, *The Fifth Monarchy Men*, Londra, 1972; G. Scholem, *Sabbatai Sevi: the Mystical Messiah*, Londra, 1973.

SÜLEYMAN ÜZERİNE GÖRÜŞLER

CHRISTINE WOODHEAD

Şecere-i devlet-i aliyyeyi ihtida Osman Şah-ı Gazi hazretleri ekib ahlafının ab u tab-ı himmetleriyle perverişyab olarak Kanuni Sultan Süleyman han hazretlerinin zamanında hadd-i kemale ermiş ve sonra gah hazan-ı ihtilal ve inkisar ve gah bahar-ı intizam ve iktidar görüb encam-ı kâr bazı avarıza duçar olarak bir fena hale girmiş iken Sultan Mahmud han-ı sani hazretleri çire desti-i satvet-i hakaniyeleriyle şecere-i saltanat-ı seniyyeye... ez ser-i nev hayat ve teravet vermiştir.

Ahmed Cevdet Paşa, yakl. 1890[1]

İdeal prens her zaman gereklidir.[2]

Süleyman'ın Ekim 1520'de sultan olmasının hemen ardından girişti̇ği ilk işlerden biri, Selim'in 1517'de Kahire'nin alınması sonrasında Mısır'dan İstanbul'a sürdüğü altı yüz seçkin ailenin mensuplarına hareket serbestisi vermek oldu; isteyenler evlerine dönebilecekti. Ardından Selim'in İran'la ipek ticaretine yönelik yasağını kaldırdı ve el konmuş tüm mallan sahibi olan tüccarlara geri verdi. Sonra Osmanlı devlet görevlilerini ele aldı. Kaptanı derya Cafer Bey'e yönelik zorbalık ve cinayet suçlamaları üzerine yapılan bir soruşturma, Cafer Bey'in derhal idam edilmesiyle sonuçlandı. Bölgesindeki reayadan bazı kişileri tutuklayıp köle olarak satan Prizrin beyi de

1 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, 1309/1891-92, I, s. 86-87; [... devleti aliye ağacının tohumunu Osman Gazi ekmiş, bu fidan oğul ve torunlarının himmetiyle büyüyerek Kanuni devrinde kemal seviyesine erişmiş, sonraları kâh intizamın baharına ve kâh ihtilalin hazanına düşerek nihayet yukarda yazıldığı gibi bir kötü duruma girmiş iken, Sultan İkinci Mahmud'un kudretiyle... saltanat ağacına tazelik gelmiştir", *Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler*, ed. ve sadeleştirenler Sadi Irmak ve Behçet Kemal Çağlar, İstanbul, 1973, s. 43-44].

2 Bernard Guenée, *States and Rulers in Late Medieval Europe*, Oxford, 1985, s. 69.

aynı şekilde cezalandırıldı. İstanbul'da sarayda üslenen silahdar kuvvetlerine kumanda eden ağalar devlet memurlarının evlerine saldırıda bulundukları için kovuldu; bu yüzden birliğin beş mensubu da idam edildi.

Bu "adalet ve doğruluk örnekleri"nin[3] hepsi ya da çoğu, Süleyman dönemini anlatan (16. ve 17. yüzyıla ait) temel Osmanlı tarihlerinin her birinin başlangıç bölümünde, Süleyman'ın tahta geçişinin belirtilmesinin hemen ardından aktarılır. Bunlar açık bir biçimde onun hükümdarlığının karakterini tanımlamaya ve bu dönemi, I. Selim'in sekiz yıllık (1512-20) sert ve keyfi yönetiminin tam tersi bir konuma yerleştirmeye hizmet eder. Süleyman'a uzun süre nişancı olarak hizmet eden ve sultanın son on yılında onun dönemine dair o zamanın en sağlam ve yetkin tarihinin yazarı Celalzade'nin sözleriyle,

> onun adil davranışlarının ıtrı yeryüzünün dört bir köşesine yayıldı; insanlar onun cömertliğinin bu hoş kokusunu ciğerlerine çektiler; adilliği herkesin dilindeydi; reayayı koruma kaygısı çok açıktı.[4]

Aynı davranışlar ve benzer bir değerlendirme, 1590'larda yazdığı *Künhü'l-ahbar* adlı genel tarih çalışmasında Mustafa Âli tarafından da nakledilmiştir.[5] 1630 ve 1640'larda yazan Peçevi, kendi Osmanlı tarihine, Süleyman'ın karakterinin ve 1520'deki, uzun ve başarılı bir saltanat sürecinin habercisi olan ilk eylemlerinin övgü dolu aktarımıyla başlar. Peçevi şöyle devam eder:

> Onun mutlu zamanında yöneticilerden, kadılardan ve görevlilerden hiç kimse, günahsız ve sebepsiz olarak işinden olmazdı. Her halde işten atılma çok az görülürdü ve büyük bir suç yüzünden işinden çıkarılanlar, kolay kolay bir daha mevki alamazlardı. Bundan dolayı bütün görevliler adalet ve insaf ile hareket edip azledilmekten korkarlardı ve 'eğer suçlu olarak işimden alınırsam bir daha memuriyet yüzü göremem' derlerdi. Bu sebeple her biri kötü düşünceleri kafalarından atarlardı.[6]

Peçevi'nin tarihiyle aşağı yukarı aynı dönemde yazılmış olan Kara Çelebizade'nin *Süleymanname*'si de Süleyman'ın yönetim tarzının faziletle-

---

3 İbrahim Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, İstanbul, 1281/1864, I, s. 5-6.

4 *Geschichte Sultan Süleyman Kanûnis von 1520 bis 1557, oder Tabakat ül-memalik ve derecat ül-mesalik von Celalzade Mustafa*, ed. Petra Kappert, Wiesbaden, 1981, var. 27a-8b, özellikle 28a.

5 *Pure Water for Thirsty Muslims: A Study of Mustafa Âli of Gallipoli's Künhü'l-ahbar*, ed. Jan Schmidt, Leiden, 1991, s. 322-23. Ayrıca bkz. Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton, 1986, çeşitli sayfalar.

6 Peçevi, I, 6-7; ayrıca bkz. M Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", *İslam Ansiklopedisi* 9, s. 101 [*Peçevi Tarihi*, I, haz. Bekir Sıtkı Boykal, s. 5].

ri üzerine bir girişle başlar ve daha sonraki gelişmeler onda da benzer biçimde yorumlanır.[7]

Yeni saltanat ortak bir tavırla, yeni bir düzen, refah ve aydınlık dönemi olarak selamlanırken, açıktır ki hem o dönemdeki hem de sonraki tarihçiler için Süleyman devri bu bakımdan özel bir öneme sahipti. Adalet anlayışı o dönem tarihçiliğinin öne çıkan noktasıydı. Kararlılık, düzenin, ahlaki ve kültürel standartların sürdürülmesi, kişisel itibar ve itidal ve hepsinden önemlisi reayaya yani tebaaya yönelik ilgi gibi erdemler bu unsurla bağlantılıydı. Süleyman'ın adının başına, bilinçli bir seçimle "Kanuni" sıfatı getirilerek adalet olgusuna özel bir vurgu yapıldı; bu vurgu, kanunun uygulanmasına ve geliştirilmesine, başka bir deyişle asayişe, iç barışa ve genel refaha öncelik verildiği anlamına geliyordu. Süleyman'a atfedilen kanunnamenin fiilen onun himayesinde oluşturulup oluşturulmadığı, belki de, kanunnamenin uygulanması çabalarından daha az önem taşımaktadır.[8] Süleyman'ın adının kanunla bir arada anılması özellikle, yirmi beş yıl (1516-41) gibi kısa bir zaman dilimi içerisinde Suriye, Mısır, Irak ve Macaristan'daki toprak kazanımlarıyla sınırları genişleyen ve karmaşıklığı artan bir imparatorluğun sorunlarıyla baş edebilecek idari ve bürokratik gelişmeye duyulan ihtiyaçla çakışmaktadır. Bu, Süleyman'ın yönetiminin pratik yapısını ve tüm reaya mensuplarının yaşamını etkileyen günlük ayrıntılara (vergi düzenlemeleri, pazarlar vs) müdahale tarzını öne çıkarmaktadır. Kanuni lakabı aynı zamanda daha önceki üç sultanın benimsediği isimlere oldukça zıttı: II. Mehmed (hük. 1451-81) için, Müslüman hükümdarlar için kullanılan ortak bir unvan olan, ama burada özellikle İstanbul'u fethetmenin prestijini yansıtan Fatih; daha az parlak ve daha tedbirli iktidarının Süleyman'ınkiyle önemli paralellikler içerdiği söylenebilecek II. Bayezid için Veli; I. Selim için, kendi döneminde acımasız anlamına gelen, fakat sonradan sert ya da kararlı şeklinde düzeltilmiş Yavuz.

Yazılı sözün önemi konusunda 16. yüzyıl Osmanlı tarihçileri tarafından savunulan olağan yaklaşımlardan biri, bunların bir hükümdarın ün ve şöhretinin sürmesinde oynadığı rolle ilgilidir. Dedesi II. Bayezid gibi Süleyman da tarihçiliğin hem politik hem kültürel anlamda, hem kısa hem de uzun vadede yararlarının özellikle farkındaydı. Onun saltanat dönemi sadece kayda ve övgüye değer yeterince malzeme sunmakla kalmadı; Süleyman'ın kendisi de gayretli yazarları yeterince teşvik edip ödüllendirdi. Kendi döneminin kayda geçirilmesine aktif bir ilgi gösterdi; bu yüzden

7 Kara çelebizade Abdülaziz, *Süleymonnome* (yay. Bulak 1248/1832-33), 5vd., 12, 22.

8 Bkz. Halil İnalcık, "Süleyman the Lawgiver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum* I (1969), s. 105-38.

kendi imgesinin yaratılması konusunda da ciddi bir dikkat sarf etmiş olmalıdır. Bu çalışmanın amaçlarından biri, söz konusu imgenin yapısını ve bu imgeye duyulan ihtiyacı Osmanlı bağlamında değerlendirmektir.

Yukarıda kısaca aktarıldığı üzere, Süleyman'ın kendi dönemindeki ya da hemen sonrasındaki yazılı anlatımlarda sunulan imgesi ile Peçevi tarihi gibi 17. yüzyıl çalışmalarında yansıtılan imgesi arasında belirgin bir devamlılık görülür. Yazılı kayıtların, Süleyman'ın *Padişah-ı cihan-penah* mükemmelliğindeki yaygın ününün sürmesine yardım ettiğinden kuşku duyulamaz. Bununla birlikte Süleyman'ın imgesinin bazı yönleri, açıkça bellidir ki 17. yüzyıl tarih ve siyasi risale yazarları tarafından, sadece kayda geçmiş bir ifade olarak değil, kendi kaygılarına dikkat çekmenin aracı olarak da görülüyordu. Bu makalenin ikinci amacı da bu şekildeki kullanımların niteliğini göstermektir; çünkü bunlar –daha sonraki sultanların Süleyman'ın başarılarının düzeyini aşamamış olmalarıyla birleşerek– Süleyman döneminin Osmanlı altın çağı olarak belirlenmesinde hatırı sayılır bir rol oynamıştır.[9]

Bu çalışmanın temel kaygısı Süleyman'ın, Osmanlı tarih yazıcılığına ait kaynaklarda resmedilen imgesini ortaya koymak olmakla birlikte,[10] onun dönemindeki, iktidar gücünün görsel anlatımlarına ait çeşitlilik de dikkate alınmak zorundadır. Bunun içinde, insan yapısı eserlerden ziyade, eylemlerden oluşan ve bu yüzden ancak o dönemde yaşayanlar tarafından görülebilecek zenginlik ve otorite göstergeleri de vardır. En açık ve herkesin görebileceği düzeyde, sultanın otoritesi genel nüfusa ticari ve ekonomik refahın artırılmasında hayati olan camiler, okullar, yollar, köprüler, kervansaraylar, su yolları ve çeşmelerin yapımı ve bakımı aracılığıyla, yönetim ve askeri irtibatın iyiliği,[11] stratejik kasaba ve kentlerdeki yeniçeri garnizonları, yerel kadılar, Anadolu ve Rumeli'de merkezi otoritenin günlük hayattaki temsilcileri olan tımarlı sipahiler, Süleyman'ın paraların üzerindeki adı ve Müslümanlar için cuma namazı aracılığıyla gösteriliyordu.[12]

9 N.V. Riasanovsky, *The Image of Peter the Great in Russian History and Thought*, New York/Oxford, 1985 ve Peter Burke, *The Fabrication of Louis XIV*, New Haven/Londra, 1992 bir hükümdarın imgesinin hem kendi dönemindeki hem de daha sonraki yansımalarının araştırılması konusunda modeller sunarlar; fakat Süleyman hakkında mevcut olan araştırmalara göre bu çalışmalarda çok daha fazla araştırmadan yararlanılmıştır. Bu açıdan bakıldığında elinizdeki araştırma bir özet ve ön çalışmadır.

10 Süleyman'ın imgesinin bütünleyici yönleri, tarihteki emsalleri ve özellikle de meşru yorumu, bu kitapta Colin Imber tarafından ele alınmıştır.

11 Lütfi Paşa'nın veziri azamlığı zamanında (1539-41) menzil teşkilatı kurulması konusunda örneğin bkz. Y. Holoçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilöti Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Araştırmaları* II (1981), s. 123-25.

12 Örneğin bkz. İ. Ortaylı, "On the Role of the Kadi in Provincial Administration", *Turkish Public Administration Annual* 3 (1976), s. 1-4.

İstanbul ya da Edirne'den dışarı çok az çıkan daha sonraki sultanların aksine Süleyman Rumeli ve özellikle de Anadolu'nun birçok yerini dolaştı. Bu gezilerin birçoğu askeri seferlerle bağlantılı olmakla birlikte, sultanın ülkeyi dolaşmasından azami fayda sağlama fırsatı da kaçırılmıyor, yol üzerindeki önemli kasaba ve kentlerde düzenli molalar veriliyor, türbe ve kutsal mekânlar ziyaret ediliyor, hediye ve ricalar kabul ediliyor, "halkın dertleri hafifletiliyordu". Örneğin 1534-35'teki Irak seferinde vaziri azam ve serdar İbrahim Paşa orduyu doğuya götürüyor ve askeri harekâtları yönetiyordu. Ondan yedi ay sonra, Haziran 1534'te yola çıkan Süleyman Kütahya, Akşehir, Konya (burada Mevlevi şeyhi Celaleddin Rumi'nin türbesini ziyaret etti), Kayseri, Sivas ve Erzincan üzerinden geçip eylül sonlarında Tebriz'de orduyla buluştu. Kasımda ihtişamlı bir biçimde, Osmanlı ilerleyişi karşısında Safevi yöneticisinin terk ettiği Bağdat'a girdi. Kışın dört ay yerel yönetimi oluşturma, Kerbela ve bölgedeki diğer kutsal yerleri ziyaret ederek bu yerleri gerektiği gibi tamir ettirme ve buralara gelir bağlamayla geçti. Dönüş Diyarbekir, Halep (yine başlıca camileri ve kaleyi ziyaret ederek), Antakya, Adana ve Konya üzerinden oldu; İstanbul'a Ocak 1536'da varıldı.[13] Süleyman açısından tüm yolculuk askeri bir seferden ziyade, imparatorluğun son derece görünür ve heybetli bir biçimde dolaşılmasıydı; bu, Süleyman'ın iktidarı süresince on üç sefere liderlik ettiğine dair övgüyü yeni bir gözle değerlendirmek gerektiğini gösteren bir görüştür.[14] Süleyman'ın bu tür vesilelerle İstanbul dışında geçirdiği zaman miktarı oldukça fazladır: 1534-36 Irak seferi sırasında on sekiz ay, 1548-49'da İran şahının ayaklanan kardeşi Elkas Mirza'yı desteklemek üzere çıkılan Tebriz seferinde yine on sekiz ay ve Amasya antlaşmasıyla sonuçlanan 1553-55 İran seferinde iki yıldan fazla bir süre. İyi bir iklim ve konuma sahip eski bir Müslüman kenti olan Halep, kış aylarını geçirmek için gözde bir yerdi.[15] Böylesi yolculuk-

13 Seferin özeti için bkz. Gökbilgin, "Süleyman I", s. 116-18. Matrakçı Nasuh, *Beyan-ı menazil-i sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, ed. H.G. Yurdaydın, Ankara, 1976, bol miktarda harita ve kent planlarıyla seferin aşamalarını anlatan, o döneme ait bir çalışmadır.

14 Osmanlı vakayinamelerinde giderek artan bir biçimde gaza yerine sefer tabirinin kullanılması bunu göstermektedir. Süleyman'ın Edirne'den 1543 Macaristan seferi için yola çıkışının bir anlatımı için bkz. J.M. Rogers ve R.M. Ward, *Süleyman the Magnificent* (1988 British Museum sergisi kataloğu), Londra, 1988, s. 27-28 (bundan sonra Rogers ve Ward). 1521 ve 1526 Macaristan seferlerinde izlenen rotalar için bkz. A.C. Schaendlinger, *Die Feldzugstagebücher des ersten und zweiten ungarischen Feldzugs Süleymans I*, Viyana, 1978.

15 Buna Rodos, Belgrad ve Macaristan seferleriyle geçen zamanla, Ogier Ghiselin de Busbecq, *Turkish Letters*, İngilizceye çev. E.S. Forster, Oxford, 1968, s. 89'da belirtilen, kışları av için Edirne'de bir süre ikamet etmeyi de ekleyin.

lar biraz da bir vezir, ordunun tam bağlılığını sağlayamadığı zaman, Süleyman'ın varlığının kapıkulu birliklerini motive etmesi içindi. Bunlar aynı zamanda Süleyman'ın devlet meselelerindeki yetkinliğini sürekli biçimde göstermesine ve eyaletlerdeki kişisel otoritesini sürdürmesine yardım ediyordu --özellikle de 1540'ların sonları ve 1550'lerde oğulları potansiyel huzursuzluk odağı oluşturduklarında. Anadolu'ya yapılan bir yolculuk şehzadelere babalarına karşı bağlılık yemini ettirilmesi için fırsat sağladı.

İstanbul en önemli halk gösterilerinin düzenlendiği yerdi. Bunlar sultanın haftada bir, kentin büyük camilerinden birinde cuma namazına kılmak için yola çıkması, askeri sefere ya da deniz seferine çıkılması veya zafer sonrası kente geri dönülmesi, hanedan üyelerinin düğünleri (evlilik ya da sünnet) dolayısıyla yapılırdı. 1530'da üç şehzadenin (Mustafa, Mehmed ve Selim), 1539'da şehzade Bayezid ve Cihangir'in sünnet düğünleri –bu sonuncusu Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan'ın Rüstem Paşa ile evlenmesiyle çakışmıştı– iki-üç hafta sürdü. Celalzade'nin 1530 törenlerine yönelik itinalı tasviri, imparatorluğun dört bir tarafından gelen el ürünlerinin ve askeri becerilerin sergilendiği ve eğlencelerin düzenlendiği Atmeydanı'nı süsleyen geleneksel Acem bahçesi motifinin huzur verici, seyri hoş zerafetini vurguluyordu. Özellikle de çadırların ve donanımlarının ve karşılıklı alıp verilen hediyelerin sergilediği zenginlik ile orada bulunan askeri ve idari görevlilerin ve ilmiye sınıfı mensuplarının protokol sırasının ziyafetlerde, müzakerelerde ve hediye alıp vermede tam düzeni öne çıkarılıyordu. Onun anlatımı kültürel duyarlılık, zenginlik, yetenek, düzenlilik ve çok yönlülüğü, hepsinden önemlisi hanedana, onun başarılarına ve geleceğine duyulan güveni kaçınılmaz bir biçimde gözler önüne seriyordu.[16]

Süleyman'ın mimari projeleri ve bunların vakıflarla bağlantısı, onun yüce bir Müslüman hükümdar ve halkının velinimeti olarak konumunun başat fiziki sembolleriydi. Kırk altı yıllık uzun saltanatı ona camiler, medreseler ve diğer kamu binalarını inşa edecek veya onları restore edecek ve neredeyse tüm önemli kentlerdeki (Bağdat, Konya, Şam, Mekke ve Medine, Kudüs, Edirne, Halep) türbeleri ve başka yerlerdeki daha küçük birçok yapıyı kendi namına yenileyecek zamanı tanıdı. Onun İstanbul'a bıraktığı miras sadece, hem kentin görüntüsüne hem de hukuki-dini öğretim faaliyetlerine hâkim Süleyman külliyesinden (1550-57 yıllarında inşa edildi) ibaret değildi; aynı zamanda altı büyük cami, çeşitli medreseler ve hayati önemdeki su dağıtım şebekesinin yenilenmesi de bu mirasın içinde

16 Celalzade, var. 194a-201b; Peçevi, I, s. 153-55; ayrıca bkz. Rogers ve Ward, s. 28.

yer alıyordu.[17] Bu çalışmalar mimarlara, mühendislere, duvarcılara, işçilere, hattatlara, yazıcılara, mücellitlere, mücevharatçılara, kuyumculara vs geniş bir iş alanı sağladı ve çömlekçilik, kiremitçilik, dokuma ve metal işleme gibi üretim dallarında gelişmeyi teşvik etti.[18] Bunların hepsi, özellikle de kent nüfusu içinde, hatırı sayılır derecede bir iktisadi hareketlilik ve refah sağladı. Söz konusu iktisadi hareketlilik ve refah o dönemin genel algılanışının bir parçasını oluşturuyordu.

Aynı şekilde, Süleyman'ın edebiyat ve ilmin doğal hamisi olarak oynadığı rol şairlerin, âlimlerin, edebiyatçıların ve tarihçilerin üretimine yeni bir ruh kazandırdı. Divan şiiri hem kendi içinde bir ifade biçimi olarak hem de köklerini aldığı ünlü Fars-İslam kültür geleneğiyle bir araya getirilme anlamında geliştirildi. 15. yüzyıl ortalarından itibaren sultan, devletin askeri ve idari faaliyetleriyle tamamen koşutluk içinde, değerli şairlere görev veya aylık bağlayarak ve kendisi de uygun bir mahlasla yazarak Osmanlı şiirinin gelişmesine aktif olarak katkıda bulundu.[19] Süleyman'ın mahlası Allah'a bir derviş içtenliğiyle âşık olmayı anlatan, fakat aynı zamanda halkına karşı ince bir yaklaşım anlamını da içeren "Muhibbi" ("sevgili", "kalpten bağlı dost") idi.[20] Osmanlı lirik şiiri üzerine çalışmaların bu görece küçük saray çevresi tarafından ya da o çevreye yönelik olarak üretilmiş şiiri merkez almasına karşın, divan geleneğinde bir şair olmak için –ve elbette bu tür şiiri beğenmek için– seçkin bir konuma sahip olmak gerekli değildi ve bu şiir, yaygın derviş tekkelerinin dinsel şiirini yansıtan sufi terminolojisiyle, Osmanlı Müslüman toplumunun çeşitli bölümleri arasında bir ortaklık sağlıyordu.[21] Süleyman'ın saygıdeğer bir hükümdar olarak çağdaş ününü hem şair hem de şiirin hamisi, dolayısıyla prestijli bir kültürel geleneğin teşvikçisi olarak sahip olduğu konum artırmakta-

17 Rogers ve Ward, s. 37-41, Süleyman'ın yapılar inşa etme yönüne ve onun baş mimarı Sinan'a ayrılmıştır; Süleymaniye'nin inşasında kullanılan malzemelerle harcamalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ö.L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı*, 2 cilt, Ankara, 1972, 1979; İstanbul'un su şebekesi hakkında bkz. R. Anhegger, "İstanbul Su Yollarının İnşasına Ait bir Kaynak: Eyyubi'nin Menâkib-ı Sultan Süleyman", *Tarih Dergisi* I/i (1949), s. 119-38.

18 Süleyman devrindeki sanat ve zanaatlar konusunda bkz. Rogers ve Ward, s. 46-214.

19 Bkz. H. Sahrweide, "Dichter und Gelehrte aus dem Osten im osmanischen Reich (1453-1600): Ein Beitrag zur türkisch-persischen Kulturgeschichte", *Der Islam* 46 (1970), s. 263-302.

20 Rogers ve Ward, s. 85-89, Süleyman'ın şairliği hakkındadır ve divanından parçalar aktarılır. Süleyman'ın derviş-nihadlığı aşağıda aktarılmıştır, s. 177.

21 W.G. Andrews, *Poetry's Voice, Society's Song: Ottoman Lyric Poetry*, Seattle, 1985, s. 62-88; J.R. Walsh, "Yunus Emre and *divan* Paetry", *Journal of Turkish Studies* 7 (1983), s. 453-64.

dır. 1530'larda Sehi tarafından derlenen ilk Osmanlı tezkiresini (divan şairlerinin biyografik sözlüğü), daha sonraki onyıllarda Latifi ve Âşık Çelebi'ninkiler izledi. Bu tür çalışmalar –ve Taşköprüzade'nin (ölümü 1561) Osmanlı âlimlerinin yaşam öyküleri üzerine benzer bir özeti– uzun süredir var olan Arap ve Fars modellerinden esinlenmiştir; bunların asıl önemi, ilk olarak Süleyman döneminde ortaya çıkmış kayıtlar olmaları ve giriş bölümlerinde en önemli yerin hanedan şairlerine verilmesidir.[22]

Osmanlı Türklerinin, daha önce yerleşik bir dilbilgisinin olmamasından ve 15. yüzyıl saray edebiyatının oldukça büyük bir kısmının dili olan Farsçanın baskın kültürel etkisinden dolayı, 16. yüzyıla kadar ciddi bir edebi dile (özellikle düzyazı anlamında) ulaşamadıkları sık sık iddia edilegelmiştir. Aynı doğrultuda, II. Bayezid'in yazdırdığı iki önemli Osmanlı hanedan tarihinin –Bidlisi'nin Farsça yazılmış *Heşt Bihişt*'i ve Kemalpaşazade'nin Osmanlıca yazılmış *Tevârih-i âl-i Osman*'ı– Osmanlıcanın daha eski olan dille aynı seviyeye getirilmesine yardımcı olmasına karşın,[23] yine Süleyman'ın öncülüğünün ve onun dönemindeki kazanımların teşvikiyle yazınsal etkinliğin giderek artması Osmanlıcanın sonuçta temel edebi dil olmasını sağlamıştır. Bilhassa dikkati çeken, tarih yazıcılığına, özellikle I. Selim ve Süleyman dönemlerini (bütünüyle ya da kısmen) anlatan tarihlere ve gazanamelere rağbetin artmasıdır.[24]

Celalzade'nin *Tabakatü'l-memalik ve derecatü'l-mesalik* hem yüksek bir devlet görevlisinin o çağda kaleme aldığı bir belge olarak, hem de daha sonraki Osmanlı tarihçileri üzerindeki önemli etkisi açısından, Süleyman'ın amaçlanan imgesi konusundaki çalışmalar için temel bir kaynaktır.[25] Başlığına rağmen, Osmanlı saray biyografisinin en önemli örneklerinden biridir. Yazar çalışmasını, sadece "yönetme konusunda muazzam meziyetlere (menakıb) sahip hükümdarlar hükümdarı (şehinşah)"nın "faziletlerinin ve fevkalade özelliklerinin idrak edilmesi"ni sağlamak üzere

---

22 J. Stewart-Robinson, "The Ottoman Biographies of Poets", *Journal of Near Eastern Studies* 24 (1965), s. 57-74.

23 II. Beyazıd'ın tarih yazıcılığını kullanımı ile ilgili olarak bkz. H. İnalcık, "The Rise of Ottomon Historiography", *Historians of the Middle East* içinde, ed. B. Lewis ve P.M. Holt, Londro, 1962, s. 163-67.

24 Osmanlı edebiyatının çeşitli türleri için bkz. Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi* I, Ankara, 1973, s. 99-121. Bir özet tarama için bkz. J.R. Walsh, "Turkey: Bibliographical Spectrum", *Review of National Literatures* IV (İlkbahar 1973), s. 115-22. Tarih yazıcılığı hakkında bkz. Abdülkadir Özcan, "Historiography in the Reign of Süleyman the Magnificent", *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificient*, II, Ankara, 1988, s. 167-222.

25 Bkz. Kaperl'in Celalzade'ye yazdığı giriş, s. 11-35.

"zaman hazinesinde bir abide" inşa etmek için yazılmakla kalmayan, aynı zamanda "dönemin mucizevi ve eşsiz yapısı"na tanıklık eden ilmiye ve asker sınıfının, devlete hizmet eden kesimin ve reayanın, kasabaların, kentlerin, kalelerin ve değerli hazinelerin özellikleri ve biçimlerini de anlatan "ibret verici olayların kaydı" diye tanımlamaktadır.[26] Süleyman su götürmez bir biçimde *zübde-i âl-i Osman*'dır.[27] Celalzade, giriş bölümünde sultanının sayılmakla bitmez erdemlerinden üçünü öne çıkarır. Bunların ilki Süleyman'ın doğallıkla uyguladığı adalettir; "taç, cüppe ve tuğra" sanki özel olarak onun için yaratılmıştı. İlginç olan, Celalzade'nin bu bölümde –ana metnin aksine– kanun ya da kanuni sözcüklerini kullanmak yerine Süleyman'ı, sultanın Allah indindeki değerine vurgu yaparak *şeriat-ayin* diye tarif etmesidir. İkincisi, buradaki anlamıyla ihsanlarda bulunmanın, istekleri karşılamanın ötesinde, sultanın, halkının koruyucusu, hamisi ve velinimeti olması açısından adalet kavramını da ifade eden eli açıklık ve cömertlik unsurudur (cudi). Üçüncüsü, Süleyman'ın sahibkıran ("dünya fatihi") olarak askeri maharetidir; burada Allah'a olan güven, Süleyman'ın tüm girişimlerinde başarılı olmasını getiren kutsal yardım ve teminatı sağlamaktadır. Celalzade'ye göre adalet, cömertlik ve askeri başarı Süleyman yönetiminin baş karakteristik özellikleridir; dolayısıyla bu öğeler onun daha sonraki gelişmelere yönelik anlatımının temel temalarını oluşturur.[28]

Tabakatü'l-memalik'in –yazarının anlayışı doğrultusunda– kapsamlı bir tarih olması hedeflenmiştir. Bununla birlikte Süleyman döneminde yazılmış tarih çalışmalarının birçoğu ya özel bir olay ya da olaylar dizisi veya onun yönetiminin özel bir yönü üzerinde odaklanma eğilimindedir. Gazaname tarzı sefer monografisi, açık nedenlerle, hızla, kısa anlatımın en popüler tarzı olmuştur.[29] Burada Süleyman'ın gaziler sultanı olarak rolü belirleyicidir: O, imparatorluğun ve İslamın topraklarının genişletilmesi

---

26 Celalzade, var. 7b-9a.

27 Celalzade, var. 6a.

28 Osmanlılarca miras alınan İslami "hükümdarlar için modeller" geleneğinde yer alan ideal hükümdar konusunda bkz. Pal Fodor, "State and Society, Crisis and Reform, in 15th-17th century Ottoman Mirrors for Princes", *Acta Orientalia Hungarica* XL (1986), (2-3), s. 217-23. 15. yüzyılda Forsçadan Türkçeye çevrilmiş olan en ünlü "modeller"den biri için bkz. *A Mirror for Princes: the Qabus Nama by Kai Kaus ibn Iskandar, prince of Gurgan*, İngilizceye çev. R. Levy, Londra, 1951; *The Book of Advice by King Kay Kaus ibn Iskandar: the earliest Old Ottoman Turkish version of his Kabusname*, ed. E. Birnbaum, Horvord, 1981.

29 Imber'in yakından bağlantılı menakıb türüyle ilgili tartışmasıyla karşılaştırın, yukarıda s. 141-42.

konusunda seleflerinden üstün çıkmıştır; muhteşem donanımlı, yenilmez kuvvetleriyle en güçlü kaleleri dize getirmiş, iflah olmaz kâfirleri kılıçtan geçirmiş ve asileri bozguna uğratmıştır. Onun içinde bulunan liderlik yeteneklerini belki de en açık biçimde Celalzade'nin, 1526 Mohaç muharebesi öncesinde Osmanlı kampındaki gerilimi ve sultanın yaptırdığı, birliklerine zaferi esinleyen toplu duayı anlatımı ortaya koymakta ve simgelemektedir.[30]

Gazaname çalışmalarının çokluğu sultanın temel rolünün askeri liderlik olduğunu göstermektedir; sefer ve fetih onun esas işi olmuştur. Eyyubi'nin, Süleyman'ın 1563-64'te İstanbul'un su dağıtım şebekesini yeniletmesinin anısına yazılmış *Menakıb-ı Sultan Süleyman*'ı gibi daha nadir görülen bir çalışmada bile, yazar, gerçek çalışma konusuna geçmeden önce, sultanın önemini anlatmak için, kendisini, seferler dizisinin listesini vermek zorunda hissetmiştir. Burada da Süleyman'ın temel "menakıb"ı Allah'ın ona ihsan ettiği bu askeri zaferlerdir.[31]

Sultanın ustaca kotarılmış başka bir imgesi de, Süleyman döneminin sonlarına doğru, onun himayesinde, bilinçli bir biçimde oluşturulmuş bir edebi tarihçilik tarzında kendini gösterir. Köken olarak savaştaki başarıların kutlanmasından oluşan şehname saray tarihi, methiye ve (ara sıra da) zarif bir edebiyat karışımına dönüşen bir evrim geçirdi. Örnek alınan model, 11. yüzyıl İran şairi Firdevsi'nin *Şahname*'sinde olduğu gibi, eski İran hükümdarları ve kahramanlarını anlatan destanlardı. Ayrıca II. Mehmed zamanından itibaren Osmanlı yazarları tarafından Farsça, kafiyeli beyitler halinde, mesnevi tarzında bazı şehname çalışmaları da üretilmişti. Bu tarz, Süleyman tarafından bilinçli bir şekilde, 1550'lerde düzenli aylık bağlanan bir şehnameci (bir tür saray tarihçisi) kurumu yaratma biçiminde geliştirildi.[32] Genel ifadeleri ve özel imalarıyla böylesi çalışmalar Süleyman'ı sadece askeri başarılarıyla değil, gazi sultan ve kanuni olarak pratikteki rollerinin bir basamak üstüne çıkararak yüceltilmiş bir imparatorluk zerafeti ve tarzıyla da anlatıyordu. Bu tür bir tarihçilik, Ebussuûd'un Süleyman

30 Celalzade var. 1445-45b. Bu sahnenin tarz olarak daha yalın, fakat daha dramatik bir anlatımı için bkz. Solakzade, *Tarih*, İstanbul, 1279/1880, s. 455.

31 Eyyubi, *Menâkıb-i Sultan Süleyman (Risâle-i Padişâh-nâme)*, ed. M. Akkuş, Ankara, 1991, s. 64-112 (bunu, metnin su dağıtım şebekesiyle ilgili ikinci kısmına [s. 156-266] geçmeden önce, Süleyman'ın adaleti, şairliği, cömertliği ve mimari konulardaki hamiliğinin aktarıldığı daha kısa bölümler izler).

32 Christine Woodhead, "An Experiment in Official Historiography: The Post of *Şehnameci* in the Ottoman Empire, c. 1555-1605", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 75 (1983), s. 157-82.

namına evrensel hâkimiyet iddiasını kanunlarla formüle etme çabasının edebiyat alanındaki paralelidir.[33]

İlk şehnameci Ârif'in *Süleymanname*'si (1558'de tamamlandı) esas itibariyle 1520 ile 1555 yılları arasındaki başlıca olayların –askeri ve siyasi gelişmeleri her zamanki gibi öne çıkararak– kronolojik bir sıra içinde ve manzum biçimde anlatımıdır. Bununla birlikte iki temel yönden diğer anlatımlardan farklılık gösterir. Birincisi, yazım sürecinde Ârif'in, müsveddeleri sultanın onayına sunmasıdır (Süleyman'ın çalışmaya yakın ilgisinin kanıtı). Diğeri ise, *Süleymanname*'nin ilk resimlenmiş önemli Osmanlı tarihleri arasında olmasıdır; bu resimler esas olarak saray sanatçıları tarafından yapılmış altmış dokuz minyatürden oluşmaktadır.[34] Resim konularının seçimi, kompozisyonlardaki düzenlemelerin yansıtacağı statü ve önem dikkatle ele alınmış ve bu yüzden çalışma konuları saray çevresindeki geniş bir kesiminin dikkatine sunulmuş olmalıdır. Şehnameci Lokman'ın (yakl. 1562-96) çalışmalarından, daha sonraki bazı şehnamelerin yazılarından olduğu kadar resimlerinden dolayı da ödüllendirildiği ve bunların kısmen sultanın özel koleksiyonunda yer alması için tasarlandığı ortaya çıkmaktadır.[35] Hiç kuşkusuz Ârif'in *Süleymanname*'sinin yazılmasında da bu unsur söz konusudur; yazma sultanın özel kütüphanesine konmuş ve hiçbir zaman daha geniş bir çevreye ulaşmak üzere çoğaltılmamıştır. Bu, sultanın görevlendirmesiyle ve belirli oranda kontrolü altında yapılmış bir çalışmadır; nihai ürün de büyük oranda onun zevki için ortaya çıkmış gibi görünmektedir.

Süleymanname'nin yazılı metni (minyatürlerinin aksine) yayımlanmadığı ve üzerinde çok az araştırma yapıldığı için, bu şehnamede sunulan Süleyman imgesi hakkında ancak genel anlamıyla konuşmak mümkün. Beklenen unsurların hepsi mevcut görünüyor: gazi sultan, âdil hükümdar, İslamın savunucusu ve kültürün hamisi. Metin, çeşitli toplumsal grupların "hukuk ve konumları"nı, ordu ve donanma personeli ve donanımının işlevlerini anlatan –hepsi iyi düzenlenmiş, iyi işleyen bir yönetim aygıtını

---

33 Bkz. Imber, yukarıda s. 153. Batı Avrupa karşısındaki evrensel konumuna dayalı bir Süleyman imgesi oluşturma çabası için bkz. Gülrû Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Habsburg-Papal rivalry", *The Art Bulletin* [*of the College Art Association of America*] LXXI/3 (1989), s. 401-27 (Süleyman için 1532'de Venedikli ustalar tarafından yapılan dörtlü miğfer-tacın önemi hakkında).

34 Minyatürler ve özetler için bkz. Esin Atıl, *Süleymanname: The Illustrated History of Süleyman the Magnificent*, Washington/New York, 1986.

35 Woodhead, "Şehnameci", s. 169.

gösteren– yirmi dört varaklık bir girişle başlar.[36] Her şeyden önce resimlerle ifade edilen genel görüntü şüphesiz, bir bolluk, refah ve itibar durumunu gösterir. Süleyman, İran'ın destan kahramanlarını andırır biçimde, hem savaşçı hem de hükümdar olarak, neredeyse bir efsane haline gelmiştir. Şehname tarzıyla yansıtılan imparatorluk (askerî alanın karşıtı olarak) haşmeti yaklaşımı, Süleyman'ın hemen ardından gelen II. Selim (hük. 1566-74) ve özellikle de III. Murad (hük. 1574-95) tarafından daha da geliştirildi –bu hükümdarların aktif biçimde gazi sultan rolü oynama niyetleri yoktu ve saltanatları döneminde halkın arasında olmaktansa sarayda olma düşüncesi daha olağan bir hal aldı. Süleyman'ın davranışının bazı yönleri, onun da günlük meselelerden biraz uzak kalmayı yeğlediğini gösterir. Saltanatının ilk döneminde, II. Mehmed örneğini izleyerek, divan-ı hümayun toplantılarına katılmayı bırakmış, böylece görülüp değerlendirilebileceği ve kendisinin de görüp değerlendirebileceği temel alanlardan birini terk etmiştir. 1520'de üç olan ana vezir sayısını 1565'te beşe çıkarmış,[37] saltanat süresinin yaklaşık üçte ikisinde (kırk altı yılın yirmi sekiz yılı) büyük oranda iki veziri azamın (İbrahim Paşa [görev dönemi 1523-36] ve Rüstem Paşa [görev dönemleri 1544-53, 1555-61]) yetenek ve bağlılığına bel bağlamakla yetinmiştir. Eğer *Süleymanname* gibi bir çalışmada Süleyman'ın genel imgesi meselelere uzak duran, yüce bir sultan gibi görünüyorsa, bu onun halefleri dönemindeki sultan rolünün gelişimiyle örtüşmektedir.

Süleyman'ın, kendi dönemindeki temel tarih çalışmalarında sunulan imgesi tam olarak böyledir --sultanın belirli ideal hükümdar teamüllerine uyması çerçevesinde ele alınan imgeler. Gerçekten de 16. yüzyıl sonlarına kadar çok sayıda Osmanlı tarih anlatımı, hanedanın ve onun üyelerinin yönetme hakkına layık olduklarını göstermek üzere tasarlanarak örneksemeci ve maneviyatçı yapıyı sürdürür. Süleyman açısından bakıldığında, uygun koşulların varlığı, onun, imgesini, âdil ve cömert bir hükümdar, güçlü fatih ve yetkin hizmetkârların efendisi olduğunu kanıtlamasını nispeten daha kolay kıldı. Böyle çalışmalardan yola çıkarak imgenin arkasında yatan kişiliği tespit etmek güçtür. 1580'lerde şehnameci Lokman tarafından yapılan ve Süleyman'ın ölçülülük ve alçakgönüllülüğünü vurgulayan "resmi" tarifi, mevcut anlayışının son derece belirgin ve etkin ideal sultan tiplemesiyle bazı açılardan çelişen bir karakter sunar:

---

36 Atıl, *Süleymanname*, s. 239.

37 Peçevi, I, s. 413.

O, baştan aşağı bir hüner hazinesi, bir bereket ve cömertlik ocağıydı; zerafet ve çekicilikte eşi benzeri yoktu; kendini beğenmişlik ve kurumdan uzaktı ve hiç kibir giysisi kuşanmazdı; mütevazılığı ve dervişçe huylarıyla tanınırdı ve dini inancının katıksızlığıyla öne çıkmıştı; şeyhlerin yolunda, hiç gösterişe kaçmadan yürürdü ve hayatının sonunda, yetmişini geçmişken, veli mertebesine ulaştı.[38]

Bu, ille de imparatorluk rolünden hoşlanması ya da bir politika ustası olması gerekmeyen, bir büyük fazilet ve sebat adamı portresidir.[39]

Süleyman dönemindeki Osmanlı tarihçileri, doğal olarak, tartışmalı meseleleri de, başarabildikleri kadar, aynı örneksemeci ve ahlakçı çerçeve dahilinde ele aldılar. Bu, gerçekte, büyük oranda klişeleşmiş kişisel özellikler çerçevesinde düşünüldüğü ve gerektiğinde amacın sınırlarını aştıkları zaman, bu düşüncelerin hemen gözden düşebildiği anlamına gelir: Beyaz siyaha döndüğünde arada çok az gri kalır. Bunun Süleyman devrindeki baş örneği, konumu tam anlamıyla bir gecede "makbul"den "maktul"e dönüştürülen veziri azam İbrahim Paşa'nın kaderidir. İbrahim'le on iki yıl yakın biçimde çalışan Celalzade, onun 1535 Bağdat seferine kadar örnek bir vezir olduğunu ifade eder. İbrahim bu seferin daha sonraki aşamalarında aniden tavır değiştirerek –kötü bir yandaş çevresine düşer, işini yürütmek için şeriata ters işler yapar, "zulm-u-delalet" uygular ve kendisi için "serasker sultan" unvanı talep eder– Süleyman'ın haklı gazabına uğrar ve derhal idam edilir.[40] Süleyman'ın 1535'ten önce de böylesi hatalı davranışların farkına varmış olabileceğini kabul etmek, kendisini liyakatsiz bir kişinin temsil etmesine göz yumduğu ve bu yüzden ideal bir hükümdar olmanın gereklerini yerine getirmediği şeklinde yorumlanabilir.

Süleyman'ın nispeten genç ve bu tür bir deneyime sahip olmayan İb-

---

38 [Lakman], *Kiyâfetü'l-insâniyye fî şemâili'l- 'Osmâniyye*, ed. M. Tayşi, İstanbul/Ankara, 1987, var. 48b. Lakman, temelde Süleyman'ın yaşlılık dönemindeki, yani dikkate değer bir biçimde daha fazla dine yöneldiği zamanki halini anlatmakla birlikte, Süleyman'ın bir ölçüde her zaman bu tür karakter özellikleri sergilediğinden şüphe etmek için de bir neden yoktur.

39 Süleyman'ın Osmanlı divan şiirindeki "ürkek, cilveli, mahcup sevgili" biçimindeki nitelendirilmesi için bkz. Andrews, *Poetry's Voice, Society's Song*, s. 94.

40 İbrahim'in Irak seferi sırasındaki gafleti ve kötü akıl hocaları konusunda bkz. Celalzade, var. 274b-5a, 277a-8b; Peçevi I, s. 188-90. Sultan unvanı, hüküm süren sultanın oğulları ve kızları için kullanılıyordu. Buna karşın İbrahim'in, kendisi için tamamen uygun olan serasker unvanının ardından bu unvanı da kullanması, çağdaşları tarafından, hanedanla eşitlik –hatta hanedanın üyesi olma?– iddiasında bulunduğu şeklinde algılanacak ve Süleyman'ın bir hükümdar olarak ataritesine meydan okuma tehlikesi yarattığı düşünülecekti.

rahim'i 1523'te daha yaşlı, daha deneyimli adayların üzerine, veziri azamlığa getirmesi ve sonra da koruması altındaki bu güçlü adama neredeyse tamamen güvenmesi iki biçimde açıklanabilir. Süleyman, övgüye değer bir şekilde, bir insan sarrafi –çeşitli kaynaklardan İbrahim Paşa'nın son derece yetenekli ve çalışkan bir vezir ve kumandan olduğu anlaşılmaktadır[41] ve bir kez güvendi mi bu güveninden kolay kolay vazgeçmeyen bir lider olarak gösterilebilir: Değerli bir hükümdar becerikli insanları kendine hizmet etme konusunda cezbeder ve onlardan en iyi verimi almasını bilir. Diğer seçenek olarak, belki de aynı oranda yetenekli diğer insanlar aleyhine ve kişisel çıkar uğruna uygunsuz bir şekilde taraf tutma, hükümdar ve tebaası arasındaki iletişim kanallarını kabul edilemez derecede daraltma ve hizmetkârın efendisiyle iktidar ve nüfuz alanında rekabete girme tehlikesi olarak da gösterilebilir. Bu tür gelişmelere göz yuman bir hükümdar, kendi değeri hakkında kuşku yaratır. Bundan dolayı, İbrahim Paşa'nın mahvını açıklamak için hangi zorunlu nedenler ileri sürülürse sürülsün, iyi yönetim teorisi de bunu gerektiriyordu. Cezanın şiddeti –azletme ve sürgün değil de idam– galiba sadece İbrahim'in farkına varılan haddini bilmezliğini değil, onun geriye kalacak etkisinden ve gelecekte bir fesat odağı haline gelmesi olasılığından duyulan korkuyu da yansıtıyordu. Süleyman'ın olumlu imgesi çerçevesinde düşünüldüğünde bu, belanın ülkesine sızmasına izin vermeyen güçlü hükümdarın kararlı otoritesinin kanıtıydı.[42]

Süleyman'ın bu gelişme sırasındaki kişisel duyguları, kaydetmeye değer bir malzeme değildi. Bununla birlikte daha sonra Rüstem Paşa'ya duyduğu güven ve karısı Hürrem Sultan'a olan büyük bağlılığından, Süleyman'ın yaradılış olarak güven duymaya yatkın olduğu ve güvenebileceği sağlam, güçlü kişilere sahip olmaktan memnuniyet duyduğu düşünülebilir. Bu özellikle de sadece hükümdarlığın günlük idari işleri ve düzenlemeleri açısından değil, aynı zamanda diğer devletlerle ilişkiler ve savaşın sevk ve idaresi işlerinin çoğunda sorumluluğuna güvenilen bir veziri azam söz konusu olduğunda böyle olmalıydı.[43]

---

41 M.T. Gökbilgin, "İbrahim Paşa", *İslam Ansiklopedisi* 5, s. 908-15. Ayrıca bkz. H.D. Jenkins, *Ibrahim Pasha*, New York, 1911, yeni basım 1970 (geniş oranda Avrupa kaynaklarına dayanan, eski, ama hâlâ yararlı bir anlatım).

42 Süleymon'ın ülke dışındaki, tipik bir Doğulu despot olarak sahip olduğu ününü besleyen böylesi hareketler için örneğin bkz. C.D. Rouillard, *The Turk in French History, Thought and Literature*, Paris, 1938, s. 42-66.

43 Ömeğin Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power", s. 406, 417-21, İbrahim'in Habsburg Avrupa'sına karşı propagandasının bir yönünü anlatır.

Rüstem Paşa'nın veziri azam olarak kariyeri (1544-53 ve 1555-61) bu görüşü büyük ölçüde destekler. Bununla birlikte Süleyman'ın kızı Mihrimah'ın kocası olmasına rağmen Rüstem hiçbir zaman İbrahim kadar gözde biri haline gelmedi ve bu yüzden de daha açık eleştirilere hedef oldu. Süleyman açısından, bu, bir ölçüde ihtiyatlılık olarak açıklanabilir. Rüstem'in veziri azamlığının, daha sonraki Osmanlı tarihçilerince anlatılan ve onun olumlu kazanımlarını gölgeleyen temel özellikleri, 1553'te şehzade Mustafa'nın idam edilmesi olayına karışması ve rüşvet alıp vermeyi ve memuriyetlerin satışını başlattığı iddialarıdır. Yine de Süleyman nezdindeki itibarı devam etmiş ve görevinin başında eceliyle ölmüştür. Görünen suçlarının cezasını (1553-55 yılları arasında iki yıl görevden uzaklaştırılma dışında) ağır bir şekilde ödemediği için, Rüstem'in görev sürecini, ahlaki açıdan aktarmak daha güçtür.

Süleyman döneminde veziri azamlığın yapısının ve bu mevkide bulunanlarda aranan niteliklerin yarattığı endişeler, Lütfi Paşa'nın *Asafname*'sinde (Asaf, Hz. Süleyman'ın bilge veziridir) görülmektedir. Temmuz 1539'dan Nisan 1541'e kadar veziri azamlık yapan Lütfi Paşa, Süleyman devrinde bu görevde en kısa süre kalan kişidir ve alelacele veziri azamlıktan alınmıştır. 1540'larda, sürgündeyken yazılan *Asafname* veziri azamlar için, görünüşte geleneksel nasihat yazınını model alan bir öğüt kitabıdır; ama kendi çağı için özel bir önem de taşımaktadır. Kısmen kişisel hayal kırıklığının, kısmen de samimi kaygıların bir ürünü olan çalışmanın temel vurgusu sultan-veziri azam ilişkilerine içkin güçlükler üzerinedir. Bunların çoğu, Süleyman yönetiminde ortaya çıkan ve özellikle İbrahim tarafından oturtulan tarzla bağlantılı görünmektedir.[44]

Süleyman'ın kişiliğine ışık tutabilecek bir diğer tartışmalı alan, onun ailesiyle olan ilişkileridir. Bununla birlikte Osmanlı tarihçileri, şehzade Mustafa ve şehzade Bayezid'in ölümlerini yine, Süleyman'ı haklı göstermek için, ahlakçı bir çerçevede ele alırlar. Süleyman'ın karısı, Bayezid ve Selim'in anneleri Hürrem Sultan'ın oynadığı rol bu sunumlarda hiç yer almaz.[45]

Hanedanın devredilmesindeki rekabetçi sistem ve daha önce kardeş katline yol açan çatışmalar dikkate alındığında, sultanın yaşlılığında yetişkin oğullarının o daha ölmeden didişmeye başlaması kaçınılmazdı. Sevilen

---

44 *Das Asafname des Lutfi Pascha*, ed. R. Tschudi, Berlin, 1910; ayrıca bkz. B. Lewis, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies* I (1962), s. 71-87.

45 Hürrem'in haseki (gözde cariye) olarak rolü üzerine bkz. Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford, 1993, çeşitli sayfalar.

ve yetenekli şehzade Mustafa söz konusu olduğunda Süleyman, yaklaşmakta olan bir ihanet söylentisi karşısında, oğlunu Ekim 1553'te paniğe kapılmış gibi hızlı bir şekilde idam ettirmesi dışında, basiretli bir yaklaşım sergileyemedi. Bu olayın ardından o zamana dek görülmemiş, tehlikeli protestolar yükseldi. Birkaç şair hemen, Mustafa'nın ölümüne ağlayan mersiyeler düzdü ve tarihçeler yazdı –bir şehzadenin ölümü ilk kez bu kadar açık bir şekilde eleştiriliyordu. Dukaginzade Yahya Bey tarafından yazılan en bilinen mersiye sefer için toplanmış birlikler arasında hızla elden ele dolaştı ve olumsuz bir etki yarattı. Görünüşe göre Mustafa'nın öldürülmesinin günahı hemen Rüstem Paşa'ya yüklendi ve paşa bir ayaklanmanın önüne geçmek için derhal veziri azamlıktan alındı; fakat Süleyman'ın adil sultan ve yetkin hükümdar imgesi de ciddi bir yara aldı.[46] Celalzade Süleyman'ın davranışını haklı çıkarmaktan ziyade onu savunmaya çalışır; bu da sultanın en güvenilir ve deneyimli yandaşlarının bile kuşkulu duyduğunu gösterir:

> kimse meselenin ayrıntılarını tam olarak bilmiyordu; herkes söylentiler çerçevesinde kendine göre bir şeyler söylüyordu. Akıl ve tecrübe sahipleri idamı kadere ve takdir-i ilahiye bağlıyordu. Sultan –fikri ve inancı tertemiz, Allah'ın şeriatına boyun eğen– doğru davranış yoluna bağlı kaldı...; oğlu onun gözünün nuruydu ve onu çok seviyordu... fakat o içinde birtakım büyük yanlışlar ve tehlikeli suçlara yönelme olasılığını taşımasaydı, böyle bir cezanın kurbanı olmazdı... Açıktı ki.... bir insana hükümranlığı ancak Allah verir... ve bu reaya için adaletin sürmesinin lehinedir.[47]

Celalzade anlattıklarının sonunda Mustafa'nın suçları hakkında zayıf kanıtlar sunar. Bu suçlar saltanata yönelik entrikalara kalkışma aşamasına varmaz; fakat Mustafa'nın bazı adamları (kul) Amasya vilayetinde reaya üzerinde -Celalzade'ye göre, şehzadenin kendisi her zaman adalet ilkeleri çerçevesinde davranmaya çalışmasına rağmen– mezalim uygulamışlardır.[48]

Süleyman geriye kalan iki oğlu Bayezid ile Selim'i idare etme konusunda daha dikkatliydi. Bayezid'in "isyan"ı, bir baba-oğul çatışmasından ziyade kardeş çatışmasına yol açtı; Süleyman, Bayezid 1559'da İran'a kaçarak su götürmez bir "hainlik" gösterene kadar (açığa vurmadan Selim'i desteklemekle birlikte) tarafsız kaldı. Böylece, Bayezid'in merhamet talebine

---

46 Dönemin mersiyeleri ve bu mersiyelerin önemi konusunda bkz. Mehmed Çavuşoğlu, "Şehzade Mustafa Mersiyeleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi* XII (1981-82), s. 641-86.

47 Celalzade, var. 437a-8a.

48 Celalzade, var. 438a-8b. Mustafa'nın durumunun daha geniş bir bağlamda ele alınışı için bkz. Ş. Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vakası*, Ankara, 1961, s. 15-36.

verdiği, manzume tarzında yazılmış ünlü cevabında taş kalpli gibi görünmesine karşın, sona eren Süleyman'ın değil Bayezid'in saygınlığı oldu. Bu yüzden Bayezid olayına yönelik anlatımların çoğu, rakibi Selim'in sultan olacağı (ya da şimdiden olduğu) düşüncesiyle yazıldığı için, Bayezid'in değersiz ve zavallı bir kişilik olarak ortaya konması şaşırtıcı değildir.[49]

Süleyman döneminin iki önemli tarihinin (Celalzade'nin *Tabakatü'l-memalik*'i ve Ârif'in *Süleymanname*'si) ikisinin de büyük oranda, bunalımlı bir onyıl olan 1550'lerde yazılmış olması önemlidir. Arif'in yazdığı şehname ve saray tarihçisi olarak oynadığı rol, Süleyman'ın saygınlığı ve ününü saldırılması zor bir yüksekliğe ulaştırmak ve onu eleştiriler karşısında güçlü kılmak üzere tasarlanmış bilinçli çabalar olarak görülebilir: Ârif'in rolü imparatorluk sözcülüğüdür. Yaşlanan sultanın görevden alınması yönündeki daha eski bir örnek, 1512'deki taht mücadelesinde I. Selim tarafından görevden azledilen ve öldürülen, Süleyman'ın dedesi II. Bayezid'in akıbetinde görülebilir. Aynı çekişme oğulları arasında da başgösterdiğinde ve 1550'lerde açık askeri ve siyasi başarılar azaldığında, Süleyman yine de, yazıya dökülmüş sözcüklerle en iyi etkiyi sağlamak, en azından kendi moralini yükseltmek için eski kazanımlarını sergiletebiliyordu. Ârif'in çalışması, daha sonraki tarihçiler için temel bir kaynak haline gelmemekle birlikte, Süleyman dönemine dair tek tarihtir. Celalzade esere hayran kaldığını belirtmiştir. Bu, sadece ayrıntılara ve tarza yönelik bir beğeniyi değil, niyet ortaklığını da ifade eder.[50] Selahaddin'in yaşadığı sürecin tersine, Süleyman büyük başarılara görece erken ulaşmıştır ve bunun sonucu olarak iktidarının geriye kalan süresi boyunca bu saygınlığı sürdürme baskısı altında kalmıştır.[51]

Süleyman'ın saltanatının hem kendi döneminde hem de geçmişe bakıldığında görülen parlaklığının bir kısmı Kemalpaşazade ve Ebussuûd gibi müftüler, Mimar Sinan gibi mimarlar, Hayali ve Bâkî gibi şairler örneğinde olduğu üzere yetenekli insanları göreve getirmesi ve himaye etmesinden geliyordu.[52] Bâkî'nin yargıç ve şair olarak uzun ve seçkin kariyeri

---

49 Turan, *Kanunî'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vakası*, çeşitli sayfalar; bu nazım tarzındaki ünlü karşılıklı yazışma için bkz. s. 208-10.

50 Celalzade, var. 10a-10b.

51 Karş. P.M. Holt'un bir Selahaddin biyografisi üzerine değerlendirmesi, yukarıda, s. 123-28.

52 Süleyman döneminin önemli şairleri hakkında bkz. E.J.W. Gibb, *History of Ottoman Poetry*, III, Londra, 1904, çeşitli sayfalar ve A. Çelebioğlu, "Turkish Literature in the Period of Süleyman the Magnificent", *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*, II, s. 70-163.

asıl olarak 16. yüzyıl sonlarına rastlamasına karşın, Osmanlı şiirinin en ünlü örneklerinden birini yazdığı ilk hamisi ve sultanı Süleyman'la olan bağlantısı su götürmez. Bâkî'nin Süleyman'ın ölümü üzerine yazdığı mersiyeden seçilmiş aşağıdaki parça Süleyman'ın daha sonraki imgesinin görkemli ve insanda korkuyla karışık saygı yaratan havasını taşımaktadır:

Hakkâ ki zîb ü ziynet-i ikbâl ü câh idi
Şâh-i Sikender-efser ü Dârâ-sipâlı idi
Gerdûn ayagı tozına eylerdi ser-fürû
Dünyâya hâk-i bârgehi secdegâh idi
Kemter gedâyı az atâsı kılurdı bay
Bir lutfi çok mürüvveti çok pâdişâh idi
Hâk-i cenâb-i hazreti dergâh-i devleti
Fazl u belâgat ehline ümmîd-gâh idi
Hükm-i kazâya virdi rızâyı egerçi kim
Şâh-i kazâ-tüvan ü kader-destgâh idi
Gerdûn-i dûna zâr u zebûn oldı sanmanuz
Maksûdı terk-i câh ile kurb-i İlâh idi
Cân ü cihânı gözlerümüz görmese n'ola
Rûşen cemâli âleme hurşîd ü mah idi
Hurşîde baksa gözleri halkun tola gelür
Zîrâ görince hâtıra ol meh-likâ gelür[53]

II

"Süleyman'ın adaletli döneminde Osmanlı devleti dengesini (mizan) buldu"[54] 1650'lerde yazan tarihçi Solakzade, temel olarak "ölçü, terazi" anlamına gelen mizan kavramını kullanırken muhtemelen en azından iki özelliği kastediyordu: Süleyman'ın adil bir hükümdar olarak büyük ünü

---

53 ["Gerçekten saadet ve makamın süsü ve bezeği idi. İskender taçlı ve Dara askerli bir padişah idi. / Felek onun ayağının tozuna boş eğerdi. Onun otağının toprağı dünya halkına secde yeri idi. / Az bir bağışı en fakir bir dilenciyi zengin ederdi. İyiliği çok, mürüvveti çok bir padişah idi. / Yüce zatının bulunduğu yerin toprağı (ve) devletinin kapısı fazilet ve belagat ehline ümit kapısı idi. / Her ne kadar kaza kudretli ve kader (adeta) elinin altında bulunan bir padişah idiyse de kazanın hükmüne rıza gösterdi. / (O padişahı) aşağılık feleğe zayıf ve âciz düştü sanmayınız. Onun amacı makamını terk ederek Allah'a yaklaşmaktı. / Gözlerimiz can ve cihanı görmese buna şaşılmaz. Onun aydınlık yüzü dünyaya güneş ve ay idi. / Güneşe bakınca insanların gözleri (yaşla) dolmaktadır. Çünkü (güneşi) görünce hatıra o oy yüzlü (padişah) gelir.", Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, İstonbul, 1999, s. 441]. Bu mersiyenin coşkun, geç Viktoryen tarzda yorumu için bkz Gibb, *History of Ottoman Poetry*, III, s. 151-55 (metin c. VI, s. 157-61, no. 214'de).

54 Solokzade, s. 4.

ve aynı zamanda onun döneminin giderek daha da yaygınlaşan bir biçimde Osmanlı devletinin gelişmesinin en yüksek aşaması olarak algılanması. 17. yüzyıl ortalarında bu görüş Osmanlı siyaset metinlerindeki asgari yarım yüzyıllık değerlendirme ve analizlerin etkisiyle güçlenmişti. Bunlar, yeni bir tür tarih yazıcılığıyla birleşerek, Süleyman'ın daha sakin günlerinde, sultanlığın aşağı yukarı, yönetimin "klasik kurumları" diye adlandırılan birimlerin en randımanlı durumda olduğu, ideal devlet aşamasına ulaşmış bulunduğu düşüncesine –ve bu konuda daha sonra çıkacak olan inanca– katkıda bulundu.

Süleyman iktidarı geride kaldıkça, bu dönemin zorluk ve uyumsuzlukları görülmez oldu, özellikle de 1617 ile yaklaşık 1630 arasındaki sorunlu dönemden sonra, ki o zaman sultanın otoritesinin baltalandığı açıkça ortadaydı.[55] Dışarıda, 1570'lerin sonlarından itibaren uzun, masraflı, tatmin edici olmayan, ayrıca Macaristan'da sonuçsuz kalan ve İran şahına toprak kaptırmaya yol açan bir dizi savaş, Süleyman'ın askeri başarılarının daha fazla vurgulanması yönünde doğal bir eğilime neden oldu; Anadolu'da 1590'ların sonları ile 1610'larda patlak veren Celali isyanları, güçlü bir yönetim ihtiyacını öne çıkardı. Sözde ıslahatçı sultanların, özellikle IV. Murad'ın (hük. 1623-40), ayrıca II. Osman'ın (hük. 1618-22) gazi sultan rolünü yeniden canlandırma çabaları –IV. Murad 1638'de, Süleyman'ın Bağdat'a ilk girişinin yaklaşık yüzüncü yıldönümünde, kenti Safevilerden yeniden aldı– Süleyman'ın örnek oluşturma durumunu güçlendirdi.[56] IV. Murad'ın ve daha sonraki sultanların askeri, idari ve kültürel anlamdaki kazanımların benzer bir kaydını sunamamaları, Süleyman'ın uzun vadeli şöhreti için bir şanstı. Haleflerinden hiçbiri, Süleyman'ın II. Mehmed'e yaptığı gibi, onun saygınlığıyla boy ölçüşmeye kalkışmayınca, onun örnek Osmanlı sultanı imgesi zamanla daha da güçlendi.

Devletin gidişatı konusundaki yaygın endişe, geçmişe yönelik nostalji ruhunun büyümesine yol açtı. Bu durum, Peçevi tarihinde açıkça kendini gösterir. İlk bakışta çalışma siyasi ya da öğretsel bir niyet taşımamasına

---

55 Bizzat saltanata yönelik gelişmelerle simgeleştirilen, ancak olayların bunlarla da sınırlı kalmadığı bir dönem: dengesiz bir kişiliğe sahip I. Mustafa'nın 1618'de tahttan indirilmesi, 1622'de bir yeniçeri isyanının ardından II. Osman'ın tahttan indirilerek öldürülmesi, I. Mustafa'nın 1623'te ikinci kez tahttan indirilmesi, IV. Murad'ın yaşının küçüklüğü (yaklaşık 1630'a kadar) ve 1620'lerde Abaza Mehmed Paşa'nın Erzurum'daki ayaklanması.

56 Hem II. Osman'ın hem de V. Murad'ın şehnamecilik kurumunu (1605 civarında ortadan kalkan; Woodhead, "Şehnameci", s. 180) yeniden canlandırma girişimleri önemlidir; Kara Çelebizade'nin *Süleymanname*'si de IV. Murad döneminin bir ürünüdür.

karşın, anlatıma 1520'de Süleyman'ın tahta çıkışıyla başlanması önem taşımaktadır. Peçevi'nin çalışmasına bu noktadan başlamasının temel nedenleri belki I. Selim'in ölümüne kadar olan zaman dilimini anlatan Hoca Sadeddin'in çok beğenilen *Tacü't-tevarih*'inin varlığı ve Peçevi'nin, doğduğu yer olan Macaristan'daki Osmanlı yönetiminin tüm tarihini de aktarma isteğiydi. Bununla birlikte metin boyunca sürekli yinelenen bir başka belirleyici unsur daha vardır: Süleyman'ın "eski güzel günleri"nin faziletlerine ve başarılarına övgü ve açık bir nostalji duygusundan oluşan önemli bir alt tema. Peçevi bazen dolaylı olarak bazen de açıkça, kişisel dürüstlüğün, liyakatin ödüllendirilmesinin, düzenin, disiplinin ve askeri şevkin yitip gitmesinin yasını tutar. Tipik bir örnek, daha önce de aktarılan, görev için rekabetin şiddetli, görevde kalma süresinin kısa olduğu, her düzeyde birçok Osmanlı yöneticisinin kendini görevinde güvensiz hissetmenin hayal kırıklığını yaşadığı bir dönemde yazılmış bölümdür.[57]

Hem genel konu ve içerik olarak hem de altında yatan bakış açısı olarak Peçevi tarihi, Osmanlı idari servisindeki değişikliği yansıtır; ki bu değişiklik diğer çağdaş tarihlerden de anlaşılmaktadır. 1600 civarında, örnek saray biyografisi ve bunun genişletilmiş hanedan temelli benzeri olan tevarih, ana tarih yazıcılığı biçimi olarak, daha geniş bir temelde nispeten daha dünyevi bir tarih yazımı olan ve genellikle sade bir biçimde tarih diye adlandırılan önemli bir tarihçilik tarzının rekabetiyle karşılaştı. Sultanın gücü belki temel ilgi konusu olarak kaldı; ama sultanların hükümet çevrelerinde aktif olarak daha az görüldüğü bir dönemde, tarihin ilgi alanı giderek yönetimin başka unsurlarını da içine alacak şekilde –ve bu unsurları sadece sultanın uzantıları olarak görmeyip meziyetlerini de anlatarak– genişledi. 1590'ların iki önemli tarih çalışması, ilgi konusundaki bu değişikliği açıkça sergiliyordu. Mustafa Selaniki'nin, o zamanlar Osmanlı tarihçileri için alışılmadık bir biçimde olayların kaydını neredeyse bir günlük gibi derlediği *Tarih*'i, birçoğu daha alt düzeyde olan çeşitli ve çok sayıda karakteri içeriyordu.[58] Mustafa Âli'nin *Künhü'l-ahbar*'ı vezirlerin, beylerbeylerinin, defterdarların, nişancıların, emirlerin, ulema mensuplarının, hekimlerin, şeyhlerin ve şairlerin kariyerleri ve kişiliklerinin değerlendirildiği geniş biyografik bölümlere sahipti.[59] Her saltanat döneminin sonun-

---

57 Bkz. yukarıda s. 166. Peçevi'deki geçmişe özlem duygusunun küçük, fakat tipik bir örneği için bkz. Christine Woodhead, "Kuru Kadı Hikayesi: Peçevi, Ömer Seyfettin and the Headless Corpse" (yakında yayımlanacak).

58 Selaniki tarihinin tam metni ve değerlendirmesi için bkz. Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, 2 cilt, ed. Mehmed İpşirli, İstanbul, 1989.

59 Karş. Schmidt, *Pure Water for Thirsty Muslims*, Ek I, s. 348-62.

da böyle erkân-ı devletin ve kültürle ilgili önemli kişiliklerin listesinin verilmesi ve giderek düzenli bir biçimde ölümlerinin, göreve atanmalarının ve görevden alınmalarının belirtilmesi, devletin karmaşıklığının arttığını ve aynı zamanda kötü yönetilme potansiyelinin anlaşıldığını gösteriyordu.

Künhü'l-ahbar özünde "bir ideal hükümdar tarafından yönetilen ideal devlet anlayışını merkezine alan"[60] evrensel bir tarih olarak tasarlanmıştı. Bununla birlikte Âli, 16. yüzyıl ortalarından --özellikle Süleyman'ın 1553'te Mustafa'yı idam ettirmesinden– itibaren Osmanlı devletinin ciddi bir gerileme sürecine girdiğine inanıyordu.[61] Bu yüzden çalışmasında Osmanlı devletinin en üstün İslami siyasa olarak övülmesi sonucuna varmaz; baş gösteren bozulmaya karşı uyarıda bulunma niyetiyle yönetime ve topluma yönelik sert eleştirilerde bulunur. Âli'nin daha önceki çalışmalarından biri olan *Nushatü's-selatin*'de, yönetim içindeki kötü etkileri saptama ve bunlara engel olunmasına doğru bir yönlendirme tavrı daha da açıktır.[62] 16. yüzyıl sonlarında böylesi eleştirel analizler yapan belki ilk ve elbette tek yazar olmamakla birlikte, çalışmasının geniş kapsamı, ateşliliği ve kendinden sonraki Osmanlı ve Avrupa tarihçileri üzerindeki etkisi, Âli'yi, Osmanlı felaketini öngörenler arasında en iyi perspektife sahip bir kişi olarak öne çıkarmıştır.[63]

Tespite yönelik eleştirel çalışmaların –temelde geleneksel nasihat yazınının "hükümdarlar için modeller" tarzının gelişmiş bir biçimi olan risale formunda idari ve siyasi reform üzerine araştırmalar– üretimi sonraki yüzyıl boyunca da sürdü. Bunların içinde şunlar yer alıyordu: Hasan Kafî el-Akhisari'nin *Usulü'l-hikem*'i (1596), anonim *Kitab-ı müstetab* (1620), Koçi Bey'in önce IV. Murad'a (1630/31) sonra sultan İbrahim'e (1640) sunduğu *Risale*'si, Kâtip Çelebi'nin IV. Mehmed için derlediği *Düsturü'l-amel*'i (1653) ve defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Nasa'ihü'l-vüzera*'sı (1703).[64] Her ça-

---

60 Schmidt, *Pure Water for Thirsty Muslims*, s. 279.

61 Schmidt, *Pure Water for Thirsty Muslims*, s. 153; Cornell H. Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism and 'Ibn Khaldunism' in Sixteenth-Century Ottoman Letters", *Journal of Asian and African Studies* XVIII, 3-4 (1983), s. 212-13.

62 *Mustafa Âli's Counsel for Sultans of 1581*, 2 cilt, ed. Andreas Tietze, Viyana, 1979, 1983.

63 Âli ve çalışmaları üzerine bir değerlendirme için bkz. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*. Âli'nin daha sonraki etkisi üzerine ayrıca bkz. Schmidt, *Pure Water for Thirsty Muslims*, s. 4-18.

64 M. İpşirli, "Hasan Kâfî el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem*", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 10-11 (1979-80), s. 239-78. *Kitâb-i müstetâb*, ed. Y. Yücel, Ankara, 1974; *Koçi Bey Risalesi*, ed. A.K. Aksut, İstanbul, 1939; Kâ-

lışma, o dönemdeki çürüme, düzensizlik, karışıklık ve emniyetsizliğe yönelik olarak kendi tablosunu sunuyor ve ilgilendikleri özel alan ya da alanlar çerçevesinde kendi çözüm önerilerini getiriyordu.[65] Böylesi çözümlemeleri geçerli kılma ve haklı çıkarma ihtiyacı, sorunlar üzerine aşırı vurguyu teşvik etse de, temel temalar konusunda samimi, göründüğü kadarıyla gerçek temellere dayanan kaygılar söz konusudur:

(i) tımar sistemi işlemez hale geliyor; askeri kurumların yeteneği ve bağlılığı zayıflamış durumda;

(ii) devlet harcamaları sürekli olarak gelirlerin önünde gidiyor; para ve nakit ücretler değer kaybediyor;

(iii) ilme saygı az; yargı mensupları –birçok başka devlet görevlisi gibi– rüşvet alma ve zimmetine para geçirme yoluna başvuruyor;

(iv) asayiş her yerde bozulmuş durumda; güvensizlik reayanın kasaba ve şehirlere kaçmasına neden oluyor; terk edilmiş geniş topraklar haydut ve asilerin at oynattığı alanlar haline geliyor;

(v) ahlaki ölçütleri şüpheli olan, eğitimsiz insanlar rüşvetle hükümet görevlerine geliyor, tımar sistemine giriyorlar; bunun yanlış olduğunu bilmesi gerekenlerin iltifatına mazhar oluyorlar;

(vi) hepsinden öte devlette, sultanda ve onun otoritesini temsil eden veziri azamda, güçlü bir liderlik yok.

Tüm bu sorunlar için önerilen doğal çözüm, sağlam bir liderliğin ve kanun hâkimiyetinin yeniden kurulmasıydı. Devlet ve toplum böylece düzeltilecek ve bunun sonucunda fetih seferleri ve dolayısıyla imparatorluğun genel canlılığı eski haline getirilecekti.[66]

Burada can alıcı ifade, geleceğe yönelik birtakım yenilikler yaratmaktan çok, eskiden var olan bazı unsurları geri getirmek anlamındaki "eski haline döndürme"dir. Osmanlı ütopyası tamamen geçmişte yatıyordu; fakat bu, pratikte uygulanma şansı az, idealize edilen bir geçmiş değil, Osmanlı'nın sergilediği görüntünün genel pragmatik yapısına uygun bir biçimde görece yakın ve ulaşılma potansiyeli taşıyan bir geçmişti. Eski İşlam

---

tib Çelebi'nin *Düsturü'l-amel li-islahü'l-halel*'inin metni için bkz. [Aynî Ali] *Kavanin-i Al-i Osman*, ed. M.T. Gökbilgin, İstanbul 1979, s. 119-40; *Ottoman Statecraft* [Sarı Mehmed Paşa'nın vezirlere ve valilere yönelik nasihatmanesi], ed. W.L. Wright, Princeton, 1935. Bunlar ve benzer Osmanlı çalışmalarına yönelik değerlendirmeler için bkz. Lewis, "Ottoman Observers of Ottoman Decline" ve Fodor, "State and Society", s. 224-40.

65 Katib Çelebi'nin çalışması çözüm meselesinde farklılaşır. *Düsturü'l-Amel* devletlerin yükselişi ve düşüşü konusunda daha felsefi bir yaklaşım sergiler; bkz. Fodor, "State and Society", s. 233-35.

66 Peter Burke'nin İspanyol *arbitrista*'larına yönelik atfıyla karşılaştırın, yukarıda s. 164.

geleneği içinde yer alan "hükümdarlar için modeller" tarzındaki nasihat yazını sıkça çok uzakta kalmış ya da yarı efsanevi örnek davranış modellerine başvururken –İran'ın İslam öncesi hükümdarları, ilk halifeler, Harun Reşid veya Gazneli Mahmud gibi güçlü şahsiyetler bunların arasındadır– 17. yüzyıl Osmanlı yorumcuları, en yakındaki olumlu örneğe yönelmeyi tercih etmiş ve onu model almışlardır. Osmanlıların reform, canlanma ya da gençleşme teşebbüsleri konusunda, anlaşıldığı kadarıyla evrensel kabul gören bu yaklaşım, değişen koşulların üstesinden gelmek üzere yeni önlemler arayışına girmekten ziyade, yüzünü daha önce denenmiş ve sınanmış bir "sistem"e dönme yolunda doğal bir eğilim yarattı. Dönemin yazarları döne döne kanun-i kadim'e uyulması gerektiğini vurguluyorlardı. Giderek artan bir biçimde Kanuni Sultan Süleyman'la yakın bağlantılar kurulması kaçınılmaz görünüyordu.

Gerçekten de genellikle bu risale yazarlarının kafalarında, Osmanlı idari yapısının durumu hakkında, kıyaslamaya temel oluşturan ideal bir vizyona sahip oldukları ve bu vizyonun Süleyman devriyle bağlantılı olduğu düşünülegelmiştir. Ne var ki bu yazarların Süleyman dönemini açık bir karşılaştırma amacıyla ne ölçüde kullandıklarına daha yakından bakılırsa, metinlerde döneme yönelik doğrudan referansların sayıca vasat düzeyde olduğu görülür. Pek çok yazar, eserlerinin büyük bölümünü kötü gidişatı ayrıntılarıyla aktarmaya ve belli çareler önermeye ayırmıştır. Geçmişe dönük referanslar, olumluluk ve olumsuzlukları temellendirmede kullanılabilir; fakat gerçek tafsilat açısından ikisinin de özünü oluşturmaz.[67] Süleyman ve dönemi ancak aşama aşama, birtakım eserler aracılığıyla ve uzun bir zaman dilimi içerisinde başlıca karşılaştırma odağı haline gelmiştir. Bu da fiilen, hem Batılı hem de Türk 19. ve 20. yüzyıl tarihçilerinin "yükselme, gerileme ve çöküş" şeklindeki şematik paradigmalarında yer alan ideal sultan ve ideal devlet yaklaşımlarının sağlamlaşmasına hizmet etmiştir.

Mustafa Âli örneğini ele alalım. *Nushatü's-selâtin*'de en saygın yer, iki 15. yüzyıl hükümdarına, II. Mehmed ile Timurlu sultanı Hüseyn Baykara'ya ayrılmıştır. Bu eserini 1581'de yazan Âli için Süleyman dönemi belki de henüz övülemeyecek kadar yakın bir tarihte kapanmıştı. Fakat 1590'larda yazdığı daha sonraki eserlerinde, her şeyden önce kanun hâkimiyeti konusu Âli'nin düşüncelerinde başat bir konuma oturunca Süley-

---

67 Reforma yönelik bu tür risalelerin dikkatsizce okunmasının tehlikeleri hakkında bkz. Rifo'at Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, New York, 1991, çeşitli sayfalar (ve Linda Darling'in kitap eleştirisi, *International Journal of Middle East Studies* 25/1, 1993, s. 118-20).

man temel bir karşılaştırma ölçütü olarak ortaya çıkar. Hızla genişleyen ve giderek karmaşıklaşan bir bürokrasi içinde yaşlanan bir memur olan Âli, Süleyman saltanatının ilk yılları olarak gördüğü daha basit, daha düzenli zamanlara özlem duyuyordu. Onun düşüncesine göre, o dönemde eğitime gereken saygınlık kazandırılmış, açık yeteneklere sahip –kendisi gibi– kişilerin yüksek makamlara gelmesinin önü açılmıştı. Kâtiplik görevine yapılan atamalar meselesinde, daha eski derken bundan ne anladığını ortaya koyan Âli, Süleyman devri uygulamalarını kanun olarak sunmuş, daha yakın tarihlerdeki tarzı ise zararlı bir yeni biçim olarak yorumlamıştır –oysa özel bir yasalaştırma muhtemelen hiçbir zaman gerçekleşmemişti ve daha önceki uygulamalar ancak gelenek olabilir.[68]

Aynı şekilde, 1620 tarihli *Kitab-ı müstetab*'ın anonim yazarı, kimi konularda Süleyman'dan olumlu bir dille bahsederken, diğer sultanlar hakkında daha genel ifadeler kullanır. Yazar belirgin gerilemenin, kargaşanın ve yozlaşmanın, açıkça Anadolu'daki Celali hareketlerindeki ani bir yükselişe denk düştüğünü ve bu durumun, III. Murad'ın ölüm tarihi olan 1595'ten sonra başladığını söyler.[69] Koçi Bey de 1595/96 tarihini tımar sistemi ve mali sistemde çürümenin, ulema içinde gerçek bir kargaşanın hâkim olmaya başladığı –bir taraftan mülazemet elde etme arayışı, diğer taraftan şeyhülislamın haksız yere görevden alınması– bir tarih olarak görür. Bu tarihin aynı zamanda yaklaşık olarak ilk hicri binyılın sonu olması da (H. 1000=Miladi Takvim 1591/92) önem taşımaktadır.[70] Fakat bununla birlikte Koçi Bey, başka birtakım konularda karşılaştırmalar yaparken III. Murad devrinin çeşitli evrelerinde ortaya çıkan "düzensizlikler"den bahseder ve III. Murad'ın 1574'teki tahta çıkışından kendisinin risalesini yazdığı zamana (1630 civarı) dek merkezi idare personelindeki "kabul edilemez" artışı rakamlarla göstererek "gerileme"nin başlangıcını açık bir biçimde III. Murad döneminin ilk yıllarına yerleştirir. Koçi Bey'in Süleyman'a yönelik yaklaşımı da tümüyle olumlu değildir ve ideal bir portre sunmaktan uzaktır. Süleyman devrinin "kemal"i üzerine yazdığı kısa bir bölümde, imparatorluğun coğrafi genişliğini, sultanın zenginliğini ve "şevket"ini vurgular; ancak Süleyman'ın divan toplantılarına katılma-

---

68 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 226-27, özellikle dn. 23.

69 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, Ankara, 1975, 16. yüzyıl boyunca Anadolu'da ortaya çıkan yerel ayaklanmaların en eksiz anlatımıdır. Özellikle daha sonraki dönem için bkz. W.J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1591-1611*, Berlin, 1983.

70 Âli'nin milenyumun farkında oluşu hakkında bkz. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 244-45.

ması da eleştirir. Bu bölümü Süleyman devrinde açıkça görülen "ihtilal" (kargaşa) üzerine yazılan bir diğeri izler: sultanın divan toplantılarında bulunmayışının neden olduğu belirsizlikler; İbrahim Paşa'yı "emsali görülmemiş" bir biçimde yükseltmesi ve Rüstem Paşa'yı kayırması; devlet arazilerinin özel mülkiyete ve sonra da vakıflara devredilmesi; Koçi Bey'e göre sadece hazinenin boşalmasına yol açmakla kalmayıp, aynı zamanda gereksiz bir gösteriş ve şatafat tutkusuna delalet edecek şekilde sultan kapısı ve merkezi idare görevlilerinin sayısındaki şaşırtıcı artış. Koçi Bey bu gelişmeleri, Süleyman'ın, yasaların çevresinden dolaşmasının, kanunu hiçe saymasının örnekleri olarak sunar.[71]

Şüphesiz Süleyman döneminde var olan kanun sık sık çiğneniyordu; bir yasanın çıkarılmış olması, kendi başına, onun uygulanmasını sağlayamazdı. Ama herhalde daha da önemlisi, sonraki yazarların, kendi dönemlerinde uygulanmasını isteyip de Süleyman'a atfetme eğilimi gösterdikleri, daha sonraları çıkarılan ya da bazı durumlarda hiç var olmayan kanunlardan söz etmelerine yol açan "kanun bilinci"dir. 17. yüzyıldaki birçok reform teklifi (daha modern anlamda), pek de net olmayan kanun-i kadime dönüş çerçevesinde dile getiriliyor, böylelikle yenilik görüntüsü törpülenerek daha kolay kabul edilebilir bir öneri haline sokulmaya çalışılıyordu. Katıksız yeniliğin yapısal olarak olumsuzluk taşıdığı kabul ediliyordu. Bu yüzden Osmanlı yazarlarının geçmişte var olduğunu düşündükleri –ya da böyle bir inanç taşıdıkları– uygulamalarla, geçmiş çizgiye uygun "yeniden biçimlendirme" olarak öne sürülen ama aslında o güne ve geleceğe yönelik kesin bir görüşe dayalı yeni formülasyonları birbirinden ayırmak güçtür. Osmanlı yazarlarının kendilerinin bu ikisi arasındaki ayrımın ne ölçüde farkında oldukları da üzerinde durmaya değer bir konudur.[72]

Eski ile yeninin kanun-i kadim içerisinde yan yana getirilmesi ve bunun da Süleyman'la ilintilendirilmesi, eğer gerici değilse, tümüyle muhafazakâr bir görüş izlenimi uyandırır. Görünüşe bakıldığında ve yüzyıl boyunca girişilen, büyük ölçüde yüzeysel reformların art arda başarısızlığa uğraması bağlamında değerlendirildiğinde, siyasi risaleler, gerçekten de, 17. yüzyıl analistleri ve reformcularının zamana ayak uydurmakta tamamen başarısız olduklarını, Osmanlı düşüncesinin "klasik" sistemden kopamadığını ve hiçbir alternatif çıkış yolu bulamadığını gösterir.

---

71 Koçi Bey'in risalesinin ayrıntılı özeti için bkz. Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State*, Ek B, s. 79-89.

72 17. yüzyılda "klasik" siyasi görüşlerin yeniden formüle edilişi konusunda bir örnek için karşılaştırın İ.M. Kunt, "Derviş Mehmed Paşa, *Vezir* and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political-Economic Theory and Practice", *Turcico* 9 (1977), s. 205-14.

Yukarıdaki tartışmadan, Osmanlı zihniyetinin 16. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl sonlarına kadar bir fikir yoksulluğundan, Osmanlı politik gövdesinin de bunun sonucunda ortaya çıkan bir felç durumundan nasıl muzdarip olduğuna dair, bir dönem hemen hemen tüm tarihçilerin evrensel olarak savunduğu görüşün nasıl koşullar, propaganda ve belagatin etkili bir bileşiminden kaynaklandığı görülebilir. 1580'den başlayarak politik, askeri ve sosyo-ekonomik zorluklar Osmanlılar arasında karamsarlığı, Hıristiyan Batı'da da rahatlama ve hüsnükuruntuyu artırdı. Her iki bakış açısından da, 16. yüzyıl ya da Hicri binyıl sonu, Osmanlı gücünün tükenişinin ve çöküşün başlangıcı için bir sembol oldu. Böylece Süleyman'ın iktidarında doruğuna ulaşan "klasik çağ" tarihçiliğindeki düzen, adalet ve mükemmellik imgeleri 17. yüzyıl risale yazarlarının meselelerine hem katkıda bulundu, hem de onlar tarafından vurgulandı ve en sonunda Osmanlı tarih çalışmalarına egemen oldu.

Ancak, daha yakın zamanlarda Osmanlı arşiv kaynaklarında yapılan çalışmalar bu tür malzemeye fazla güvenmenin tehlikelerini göstermiştir. Tarihsel ve politik metinler (ve burada olduğu gibi edebi bir türden kaynaklananlar da) arzulanan bir imge ya da bakış açısını aktarmakta son derece başarılı olabilir, ama "gerçekliği" yansıtmayabilir. 17. yüzyıl kayıtları Osmanlı hükümetinin mali ve idari grafiklerini, değişen vergi metotları ve yerel güç yapılarına gayet güzel adapte edebildiğini göstermektedir.[73] Ancak, böyle değişiklikler bu dönemin yazarları tarafından tabii ki biliniyordu; zaten yazarların çoğu yöneticilerin emrindeydi. Ancak mültezimler ve yerel seçkinler –pratikteki başarıları ne olursa olsun olsun– güçlü bir merkezi hükümete dair klasik teoriler açısından olumsuz unsurlardı ve potansiyel olarak pozitif bir evrime katkıda bulunmaktan ziyade, mevcut uygulamalara zarar veren öğeler olarak görülüyorlardı. Benzer şekilde, Osmanlı ailesinin İstanbul'da toplanması, imparatorluk kapısının gelişimi ve Osmanlı kadınlarının politik yaşamla giderek daha çok ilgilenmesi o sırada sultanlık için zararlı olarak görülüyordu. Ama yakın tarihli bir çalışma, hanedanın –dolayısıyla da devletin– 17. yüzyılın kritik ilk yarısında ancak bu tür yollar aracılığıyla korunabildiğini ileri sürmektedir.[74]

---

73 Örneğin H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* VI (1980), s. 283-338; İ. Metin Kunt, *The sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, New York, 1983, s. 88-93 ve daha genel olarak 95-99.

74 Peirce, *The Imperial Harem*, s. 153 vd.

O yüzyıldaki ve daha sonraki Osmanlı yorumcuları hemen hemen her zaman (yakl.) 1595 sonrası dönemi, sistemin bozulması anlamında bir "zaman-ı ihtilal" olarak anlatırlar. Bu dönem genelde "zaman-ı nizam-u-intizam" –ya da daha sade biçimde "zaman-ı intizam"– veya daha gevşek bir biçimde "zaman-ı kemal" (olgunluk ve mükemmellik zamanı) ile karşılaştırılır. Batı'nın "altın çağ" teriminin Osmanlı'da dilbilgisel (belki zaman zaman edebi retorikteki kullanım dışında) ya da hayali bir ütopya ideali olarak anlambilimsel bir eşdeğeri yoktur.[75]

"Zaman-ı kemal" kavramı Süleyman'ın uzun saltanatının gelecek için kalıcı bir model sağlayacak iki yüzyıllık planlı bir gelişmenin sonucu olmaktan ziyade, iki tip Osmanlı hükümet etme şekli arasında hızlanmış bir geçiş dönemi olduğu gerçeğini biraz örtmektedir. Eski "cepheden" sultanlık stili (özellikle II. Mehmed ve I. Selim tercih etmiştir) sultanın nispeten küçük bir bölgede hüküm süren hanedan adına askeri ve politik katılımını içeriyordu. Burada sultan hiyerarşik otorite piramidinin üst tarafını işgal ediyordu ve yapıyı sağlam tutan temel dayanaktı. 16. yüzyıl sonları ve onu izleyen yüzyılların genişlemiş imparatorluğuna daha uygun olan ikinci sultanlık tarzı giderek daha çok eski çağların "denk çevre" modeline uyuyordu. Bu şekilde sultanın adalet ve zenginliğin görüntüsü olarak rolü hayati olmaya devam ediyordu, ama artık piramidin tepesi olmaktan ziyade bir çarkın dişlisi olarak.[76] Bu ikinci model, büyük ölçekli imparatorluk yönetiminin karmaşıklığını göz önünde bulundurarak, sultanın, doğrudan kişisel sorumluluğu daha az olan sembolik bir figür olmasına izin veriyordu.

Süleyman'ın saltanatının birçok yönü onun eski tip sultanların sonuncusu değil, yeni düzene yön verenlerin ilki olarak görülmesi gerektiğini düşündürüyor. Süleyman'ın divana katılmamasıyla birlikte sadrazamın giderek artan rolü, hanedanın devamı sorunu, İstanbul'un eski seyahatlerden vazgeçilmesi pahasına yavaş yavaş yerleşik başkent olarak güçlenmesi, daha sakin bir yaşam yönündeki kişisel tercih, kişisel askeri liderlikten yavaş yavaş vazgeçme; bu tür gelişmeler basit bir şekilde Süleyman'ın ilerleyen yaşına atfedilemez, bir devlet mantığı olarak da görülmelidir. Bu ge-

---

75 İstisna tutulabilecek bir dönem, Süleyman devrinde temelde sosyal ve kişisel olarak örnek alınması gereken bir dönem olarak görülen ve artık pek bir politik önemi kalmamış olan Muhammed peygamber devridir.

76 Bkz. Fleischer, "Royal Authority", s. 201. Osmanlıların kendilerine yönelik imgelerinin daha kişisel bir düzeydeki gelişimi için bkz. İ. Metin Kunt, "Ottoman Names and Ottoman Ages", *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), s. 233.

lişmeleri, Süleyman'la başlayan ve halefleriyle devam eden daha formel bir imparatorluğun diğer yönleri tamamlar: Daha geniş bir kapısı olan, saraya dayalı sultanlık; daha sıkı bir dini otorite; eğitim ve hukuk kariyerlerinin daha sıkı denetlenmesi ve sabit ordunun büyümesi. Ayrıca daha sonraları, görev için sıra beklemeyi gerektiren, kısa görev sürelerine, politik fraksiyonların baskınlığına ve bireylerde gittikçe artan bir şekilde uzaklık ve zorluk duygusuna yol açan rütbe, pozisyon ve liyakat vurgusu artmıştır.

REHBER KAYNAKÇA

REFERANS ÇALIŞMALARI

Alderson, A.D., *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford, 1956. Hanedan meseleleri üzerine detaylı bir araştırma.

Encyclopaedia of Islam, ikinci basım, Leiden ve Paris. Kişiler, yerler ve kurumlar üzerine yetkin bir kaynak.

İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1940-1988. *Encyclopaedia of Islam*'ın orijinalinin, Türk-Osmanlı maddelerinin hatırı sayılır derecede genişletilmiş çevirisi.

Pitcher, D.E., *An Historical Geography of the Ottoman Empire*, Leiden, 1972. Açıklamalı bir atlas.

Türkologischer Anzeiger/Turcology Annual, Viyana Üniversitesi, Institut für Orientalistik tarafından yayımlanmıştır. Mevcut yayınlara yönelik etraflı bir rehber.

GENEL ÇALIŞMALAR

Akşin, Sina, ed., *Türkiye Tarihi*, c. II: 1300-1600 , İstanbul, 1987.

Cook, M.A., ed., *A History of the Ottoman Empire to 1730*, Cambridge, 1976. Editör tarafından yazılmış kısa bir girişle birlikte *The Cambridge History of Islam* ve *The New Cambridge Modern History*'den bölümler.

İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, Londra, 1973; yeniden basım, Phoenix, 1994. Dönemin Osmanlı tarihinin tüm yönlerini kapsayan mükemmel bir genel giriş.

Itzkowitz, Norman, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, New York, 1972; yeniden basım, Chicago, 1991. 1700'e kadar olan sürecin okunmaya değer bir özeti.

Karpat, Kemal, ed., *The Ottoman State and its Place in World History*, Leiden, 1974. Önde gelen dünya tarihçilerince yazılmış makaleler.

Lewis, B. ve P.M. Holt, ed., *Historians of the Middle East*, Londra, 1962. V.L. Ménage, H. İnalcık ve J.R. Walsh'un Osmanlı tarihi üzerine önemli makaleleri.

Mantran, Robert, ed., *Histoire de l'empire ottoman*, Paris, 1989. Önde gelen Fransız akademisyenlerince yazılmış etraflı bir tarih.

Babinger, Franz, *Mehmed the Conqueror and his Time*, İngilizceye çev. R Manheim, ed., W. Hickman, Princeton, 1978. Bir sultan hakkında yazılmış tek ayrıntılı biyografi.

Beldiceanu-Steinherr, Irène, *Recherches sur les actes des règnes des Sultans Osman, Orhan et Murad I*, Münih, 1967. Erken Osmanlı belgelerinin bir analizi.

Cahen, Claude, *Pre-Ottoman Turkey*, Londra, 1968; genişletilmiş Fransızca versiyonu, *Le Turquie pré-ottomane*, İstanbul-Paris, 1988.

Imber, Colin, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, İstanbul, 1990.

Köprülü, M. Fuad, *The Origins of the Ottoman Empire*, 1935 tarihli Fransızca orijinalinden ve 1959'daki genişletilmiş Türkçe versiyonundan çev. ve der. Gary Leiser, Albany, 1992.

Lindner, Rudi Paul, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington, 1983. Yarım yüzyıldır Köprülü ve Wittek'in egemen olduğu alanda yeni bir bakış.

Vryonis, Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, 1971.

Wittek, Paul, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra, 1938.

Zachariadou, Elizabeth, ed., *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Rethymnon, Girit, 1993. Osmanlının ilk yüzyılı konusunda önde gelen bilim adamlarının makaleleri.

16. YÜZYIL

Allouche, Adel, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)*, Berlin, 1983.

Busbecq, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, İngilizceye çev. E.S. Forster, (yeniden basım, Oxford, 1968). Habsburg büyükelçisinin ünlü mektupları.

Cook, M. A., *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra, 1972.

Faroqhi, Suraiya, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts, and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge, 1984.

Fleischer, Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: the Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton, 1986.

Guilmartin, John Jr., *Gunpowder and galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge, 1974.

Heyd, Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V.L. Ménage, Oxford, 1973.

Kortepeter, C. M, *Ottoman Imperialism During the Reformation*, New York, 1972.

Kunt, İ. Metin, *The Sultan's Servants: the Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York, 1983.

Kuran, Aptullah, *Sinan the Grand Old Master of Ottoman Architecture*, Washington DC ve İstanbul, 1987.

Lybyer, Albert H., *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, Mass, 1913. Klasik bir çalışma.

Peirce, Leslie P., *The Imperial Harem*, Oxford, 1993. 16. ve 17. yüzyılda kurumun politik etkisi.

Repp, Richard, *Mufti of Istanbul*, Oxford, 1986.

SÜLEYMAN ÇAĞI

Atıl, Esin, *Süleymanname: the Illustrated History of Süleyman the Magnificent*, Washington-New York, 1986.

İnalcık, Halil ve Cemal Kafadar, ed., *Süleyman the Second and his Time*, İstanbul, 1993.

Rogers, J.M. ve R.M. Ward, *Süleyman the Magnificent* [1988 British Museum sergisinin kataloğu], Londra, 1988.

Türkiye Turizm ve Kültür Bakanlığı, *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*, 2 cilt, Ankara, 1988.

Veinstein, Gilles, ed., *Soliman le magnifique et son temps*, Paris, 1993.

TARİHSEL KURGU ESERLER

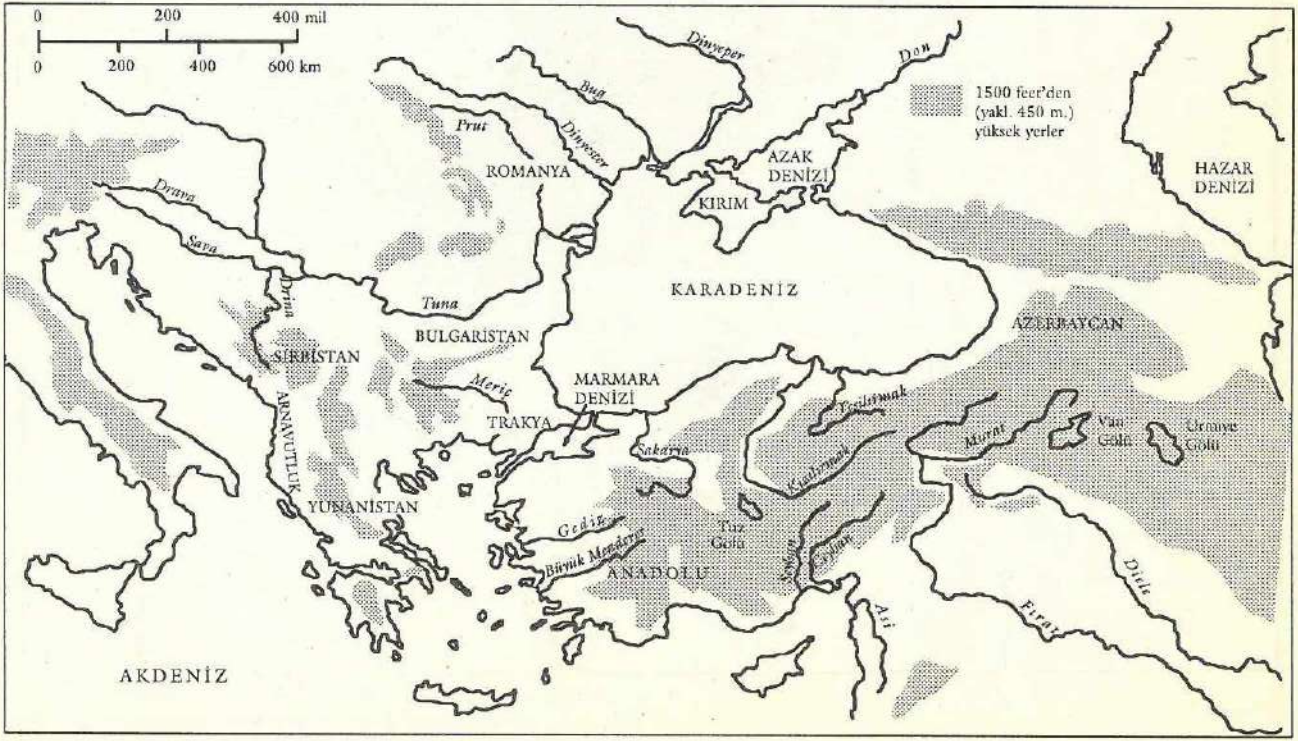
Andric, Ivo, *The Bridge on the Drina* (ilk basım Belgrad, 1945; İngilizce çevirisinin ilk basımı 1959). Nobel Ödülü kazanmış Bosnalı Sırp bir yazarın, Bosna'daki, dört yüzyıldan fazla ömrü olan bir Osmanlı köprüsü üzerine romanı.

Morris, Roderick Conway, *Jem: Memoirs of an Ottoman Secret Agent*, Londra, 1988. Avrupa'da sürgünde olan şehzade Cem üzerine gerçekçi ve yaratıcı bir roman.

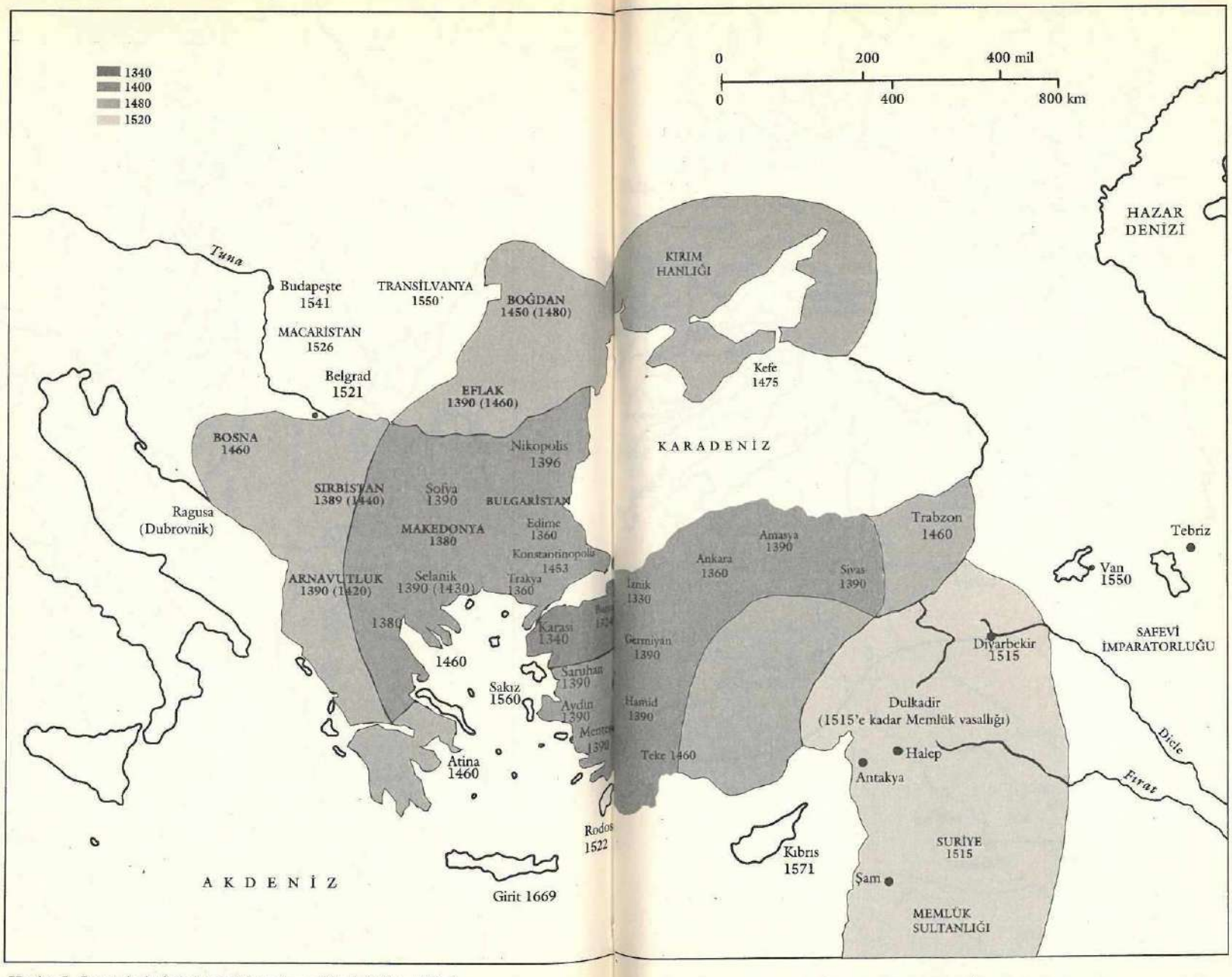
Savage, Alan, *Ottoman*, Londra, 1990. 1453'ten 1571'e kadar Osmanlı hizmetindeki bir İngiliz aile.

Waltari, Mika, *The Wanderer*, (İngilizce çev., New York, 1951). Süleyman'ın sarayında bulunan Finlandiyalı bir maceraperest.

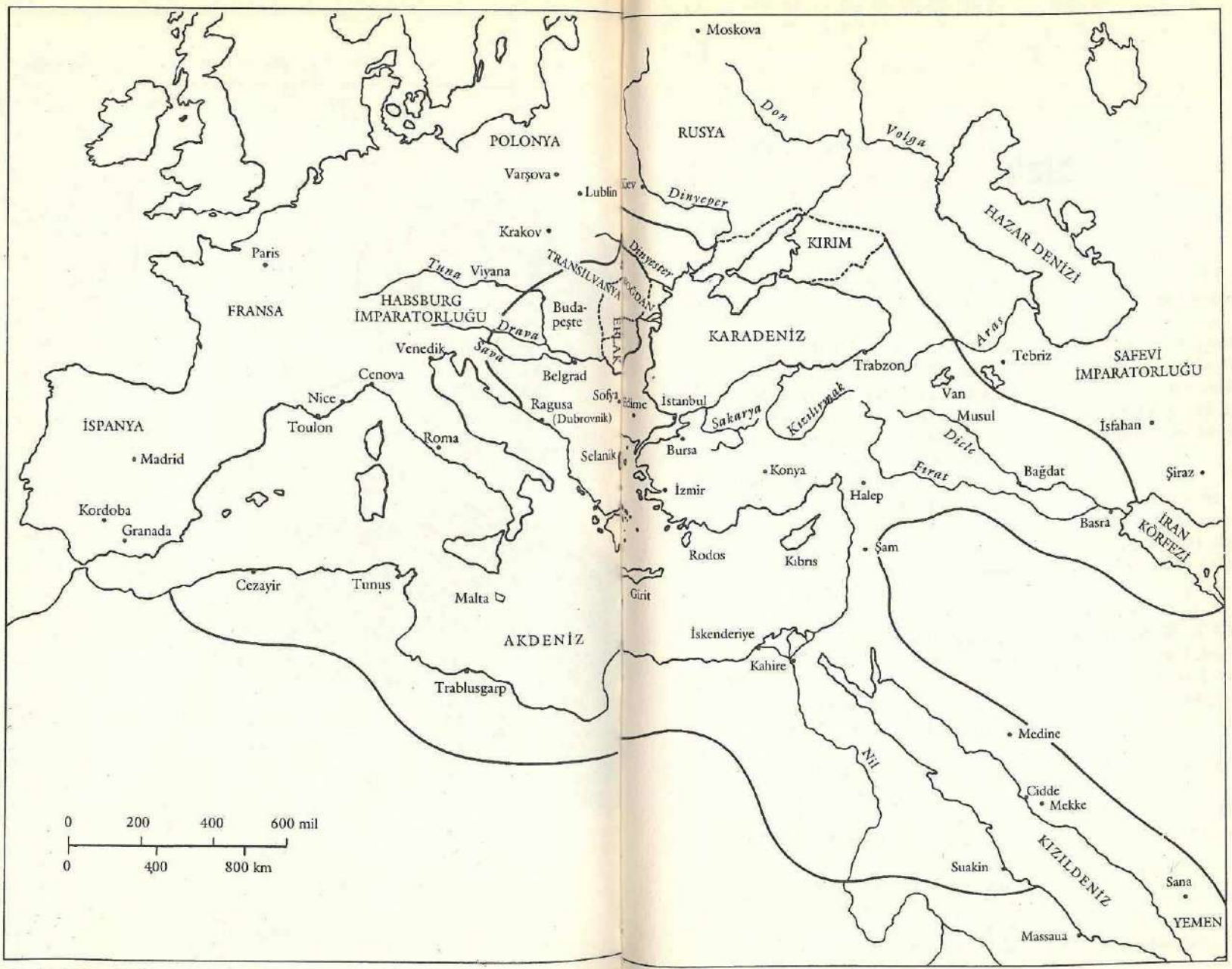
HARİTALAR



Harita 1. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey topraklarının fiziki haritası.



Harita 2. Osmanlı devletinin genişlemesi ve yaklaşık fetih tarihleri (parantezlerde kesin tarihler).



Harita 3. Osmanlı İmparatorluğu ve komşuları, yaklaşık 1550.

DİZİN

A
Abbasi 136
Abdülhamid II. 13
Acuna, Hernando de 162
Adana 169
ademi merkezileşme 94, 95, 98
Aden 62, 64, 67, 68
Adrianopolis (Edirne) 9
Adriyatik 41, 44, 49, 51, 53, 54
Afrika 4, 23, 25, 44-48, 57, 60, 63, 65, 119
ahi 18
ahkam-ı maliye defterleri 74
Ahmed Cevdet Paşa 165
Ahmedi 139, 140, 142, 143, 145
Ahmet Yesevi 19
Akdağ 60
Akdeniz 3, 11, 20, 21, 23-25, 35-37, 39-48, 50, 52-55, 57, 60, 62, 63, 65, 70, 93, 104, 119
el-Akhisari, Hasan Kafi 185
akın 12, 139, 140, 143
akıncı(lar) 11, 12, 27, 140, 141, 143
Akka 40
Akkoyunlu 22, 23, 146
Akşehir 169
Akşemseddin 141, 142
Aktay (emir) 133, 135
Alaca Hisar 81
Alaeddin I. 146
Alaeddin II. 146
alaybeyi 84
Alfonso, Aragonlu 43, 160
Ali Paşa 71
Alman(lar) 26, 35
Almanya 163
altın çağ 28, 118-120, 155-159, 161-164, 191
Amasya 108, 180
Amasya antlaşması 120, 169
Amerika 162
Anadolu 3-14, 17-19, 21-23, 26, 34, 40, 54, 60, 66-68, 72, 74, 95-97, 100, 104, 105, 108, 109, 146, 147, 168-170, 183, 188
Andrea Doria (Cenovalı amiral) 47-49
Angevinler 43, 44
d'Anghiera, Pietro Martire 162
Ankara 13, 94
Antakya 134, 169
Arabistan 4, 57, 64, 65, 67, 72
Aragon 43
Aragon Krallığı 44
Arap(lar) 58, 93, 123, 124, 126, 129, 172
Ârif (şehnameci) 175, 181
Ariosto, Ludovico 156, 161, 162
Arnavutluk 10
arşiv(ler) 57-59, 70, 190
Asya 3, 4, 6, 10, 11, 14, 15, 18, 19, 21, 23, 24, 28, 35, 37, 60, 120
Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) 33, 92
Âşık Çelebi 172
Âşıkpaşazade 142, 143, 149
atabeg 122, 126, 132, 135
Atlas Okyanusu 60
Aubin, Jean 58
Avrupa 3-6, 9-14, 16, 20, 21, 23, 24,

29, 35, 43, 50, 57, 58, 60, 70, 72, 75, 80, 82, 91, 93, 107, 111, 119, 120, 143, 149, 162, 164
Avrupalı 19, 94, 129, 156, 164
Ayas Paşa (Bağdat valisi) 64
Aydın 7, 105
Aydın Beyliği 8
Aynicâlût 130
Azerbaycan 3, 7, 8, 22-24
Aziz Efendi 96

B
Babü'l-Mendep 67
Bağdat 3, 18, 24, 136, 169, 170, 177
Bahreyn 59, 64, 71
Bâkî 181, 182
Bâli Paşa 81
Balkan Savaşları 5
Balkan(lar) 3-5, 9, 11-14, 19, 20, 34, 47, 49, 74-77, 79, 84-86, 88, 91, 95
Banat 83
Barbaros Hayreddin 25, 45-50, 75
Barbaros kardeşler 45, 46
Basra 3, 24, 56, 57, 59, 64, 68, 71
Basra Körfezi 67
baş vergisi 11
Baybars (Memlük sultanı) 120, 129-137
Bayezid (şehzade) 154, 170, 179-181
Bayezid I. (bkz. Yıldırım Bayezid) 10, 15, 17, 20, 109, 139
Bayezid II. 23, 29, 41, 118, 142, 144, 167, 172, 181
Bedeviler 136
Belgrad 25, 46, 81
Bellay, Joachim Du 156
Berberiler 46
Bereketli Hilal 3
beylerbeyi(ler) 26, 27, 33, 36, 75, 81, 82, 84, 184
beylerbeylik 68, 74, 83, 91
Bicaye 45, 46
Bidlisi 172
Birgevi Mehmed Efendi 103
I. Dünya Savaşı 6
Bitlis 96
Bitola 77
Bizans 4, 6-8, 11, 14, 22, 39-41, 72, 75, 94
Bizanslı(lar) 8, 12, 21
Blackburn, J. Richard 58
Bodin, Jean 158
Bodrum 40
Boethius 160
Bogomilcilik 78
Boğdan 21, 90; voyvodaları 90
Bosna 21, 75, 78
Boxer, C.R. 57
Bracciolini, Poggio 160
Braudel, Fernand 57, 65, 101
Buda (Budin) 36, 81-83, 87, 88
Budapeşte 3
Bulgar 22, 26, 79
Bulgaristan 9, 12, 17, 76, 80
el-Bundukdâri, Emir Alâaddin 134
Bursa 8, 9, 20, 99, 100, 104
Bustan Reis 44
el-Bündari 126

C
Cafer Bey 165
Cambrai antlaşması 44
Campanella, Tommaso 160
cebeli 27
Celali isyanları 97, 98, 113, 183, 188
Celalzade 59, 166, 170, 172-174, 177, 180, 181
Cem Sultan (şehzade) 29, 41, 141
Ceneviz 21, 40
Cengiz Han 14
Cenova 11, 39, 52
Cerbe 45, 52
Cermen 158; boyları 15
Cervantes, Miguel de 156
Cezan 68
Cezayir 3, 44, 46, 49, 50
Charles IX. 161
Charles VIII. 43
Cidde 42, 61, 66
cihad 125

Cihangir (şehzade) 170
Cizre 96
cizye 19, 85
cizye defterleri 87
Clement VII. (papa) 44, 47
Cook, Michael 60
Corvinus, Matthias 162
Curione, Celio Secundo 160
Çaldıran 23
Çaldıran muharebesi 96
Çanakkale Boğazı 9, 12, 51, 143, 144
Çimbe 74
Çin 4, 156, 164
Çorum 108
Da Gama, Vasco 59

D
darü'l adl 127, 132, 136
defterdar(lar) 37, 73, 184
derbendciler 79
devşirme(ler) 16, 17, 22, 27, 97, 106, 112
din değiştirme 17, 78, 79
dirlik 26, 27, 33-36
Diu 62
Diu seferi 63, 64
divan 26, 28
Diyarbekir 96, 169
Dolmabahçe Sarayı 20
Don 3
Don Kişot 158
Du Bellay, Joachim 161
Dubrovnik 48
Dukaginzade Yahya Bey 180
Dürzi 95

E
Ebu'l-Hayr, Rumi 141
Ebussuûd Efendi 103, 145, 148, 152-154, 174, 181
Edebali 143, 149
Edirne 20, 104, 169, 170
Eflak 21, 90; voyvodaları 90
Ege 6-9, 14, 21, 23, 25, 27, 36, 105
ehl-i örf 109
Ehrenkreutz, Andrew 122, 123
elçi(ler) 35, 42, 119
elçilik 51
Elkas, Mirza 169
Enisi 141, 142
Enveri 142
Erasmus, Desiderius 156, 157, 161, 163
Ermeni(ler) 21, 26
Ertuğrul Bey 7, 140, 146
Erzincan 169
Erzurum 96
eski Roma 157, 159
eski Yunan 157, 159
esnaf 18, 100
Estergon 88, 89
Evrenos Bey 12, 13, 16
Eyyubi(ler) 122, 123, 126-130, 132, 133, 136, 174

F
Fars 171, 172
Fas 4, 45, 46, 50
Fatih Sultan Mehmed (bkz. Mehmed II) 21, 22, 25
Fatimi 124
Febvre, Lucien 101
Felemenk şirketleri 71
Felipe II. 49-52
feodalizm 34, 92
Ficino, Marsillio 156, 157, 162
Filistin 8, 130
Firdevsi 174
Fleischer, Cornell 93
Floransa 161
François I. 43, 44, 49, 50
François II. 52
Frank(lar) 57, 122-124, 128, 133, 134, 136, 137
Fransa 29, 39, 49-51, 111
Fransız(lar) 26, 47, 49, 52, 161

G
Galata 66
gayrimüslim(ler) 15-17, 19, 20, 24, 28, 76, 79, 84, 86, 89

gaza 8, 9, 13, 54, 55, 139, 140, 143-148
gazaname 172-174
gazi 6, 9, 11-14, 25, 118, 139-143, 145, 173, 175, 183
Gazneli Mahmud 187
Gelibolu 9, 12, 13, 16, 27, 66, 75
gerileme 37, 93, 94, 118
Germiyan 10
Gibbon 123
Girit 39, 53
Golding, Arthur 158
Gozo 45
Granada 44
gureba 16
gümrük resmi 153

H
Habeş 59, 68, 71
Habeşistan 63, 72
Habsburg İmparatorluğu 3, 25
Habsburg(lar) 22, 35, 50, 85, 90, 91, 119
Haçlı Seferi (Dördüncü) 39; (Üçüncü) 128
Haçlı Seferleri 40
Haçlı(lar) 5, 14, 19, 43, 55, 134
Haçlılar 4
Hadım Süleyman Paşa 67
Hadrami 61, 62
Hadrian VI. (papa) 43
Hain Ahmed Paşa 95
Hakkari 96
Halep 23, 122, 123, 125, 169, 170
Hamidoğulları 10
Hamza Sarı Görez 148
harac-ı arazi 68
Harun Reşid 187
has 34, 36
hassa askerleri 16
havas 27, 37
havas-ı hümayun 27, 33
Hayali 181
Hazar Denizi 3
Henri II. 50-52, 161
Hersek 74
Hesiodos 159
Hess, Andrew 58
Hıristiyan(lar) 9, 24, 25, 39, 44-48, 52-55, 75-79, 85, 86, 89, 118-120, 123, 129, 139, 143, 149, 158-160, 163, 190
Hıristiyanlık 18, 41, 162
Hicaz 61, 119, 150
Hims muharebesi 133
Hindistan 4, 61, 62, 64, 69
Hint Okyanusu 3, 23, 24, 35, 41, 42, 56-58, 60-65, 67, 71
Hispaniola 162
Hittin 122, 124, 125
Homeros 158
huşdaşiyye 130, 131
el-Huveytir, Abdülaziz 129
Hüdeyde 68
hükümdar kapısı 15
Hürmüz 60, 64, 65
Hürrem Sultan 178, 179
Hüseyn Baykara 187

I
Irak 24, 60, 119, 167, 169

İ
İbn Abdüzzâhir 129, 130-136
İbn Battuta 18
İbn-i Haldun 157
İbnü'l-Esir 126-128
ibn Şeddad, Bahaddin 123-126, 128, 129, 131
İbrahim (Sultan) 185
İbrahim Paşa (veziri azam) 56, 169, 176-179, 189
icmal defteri 81
içoğlanları 16
İlhanlı(lar) 6-8, 23, 72
iltizam 70, 98
İnalcık, Halil 15, 58, 60, 68
İnebahtı 35, 54
İngiliz 35
İngiliz şirketleri 71
İran 3, 4, 8, 11, 22, 41, 57, 58, 60, 62,

93, 95, 96, 104, 108, 119, 120, 147, 149, 165, 169, 174, 176, 183, 187
İsa 159, 160
el-İsfahani, İmadüddin 125, 126
İshak Bey (Üsküplü) 143
iskeleha 68
İskenderiye 23, 39, 42, 60, 66, 69, 135
İslam 6, 8, 13, 15-19, 24, 26, 28, 33, 35, 45, 75, 78, 119, 120, 124, 126, 129, 133, 136, 139, 142, 144, 147, 149, 151, 154, 171, 173, 187
İslami 15, 72, 91, 130, 152, 157
İslamlaşma 78
İsmail (Safevi Şahı) 22-24, 148
İspanya 35, 39, 42, 43, 45, 46, 49, 51, 52, 55, 164
İspanyollar 44, 47-49, 52, 54, 156, 162, 164
ispence 86
İstanbul 21, 36, 39, 40, 42, 47-49, 51-53, 61, 70, 75, 90, 95, 99, 104, 119, 165, 167, 169, 170, 174, 190
İstanbul Boğazı 14, 20
İstolni 88
İtalya 29, 39, 45, 48, 50, 51, 53, 111, 163
İtalyanlar 26, 161
İzmir 40, 104, 105
İzvornik 81

J
Japonya 156
Johannes I. 82

K
kadı sicilleri 74
kadı(lar) 26, 28, 33, 35, 73, 76, 85, 103, 108-110, 112, 127, 128, 168
kadılık 75, 123
Kafkaslar 3
Kahire 18, 23, 35, 36, 56, 60, 103, 165
Kalavun 137
Kalenderoğlu 99, 113
Kameran 68
Kandiye 48
kapı 15-17, 21, 22, 26, 27, 33-37, 130, 131, 135
kapıkulları 27, 29
kaptanı derya 27
kapudan paşalık 50
Kara Çelebizade 166
Karadeniz 3, 6, 21, 24, 90
Karaman 20
Karaman Beyliği 13
Karesi 7, 12
Karesi Beyliği 9
Karl V. 22, 43-51, 161, 162
Kasr-ı Şirin antlaşması 96
Kastelnuovo 48, 49
Kataro 48
Katip Çelebi 185
Katolikler 87, 161
Katoliklik 78, 88
Kayseri 94, 133, 169
kazasker 26, 152
Kemal Reis 45
Kemalpaşazade 148, 172, 181
Kerbela 169
Kıbrıs 35, 40, 53
Kırım 3, 11, 35
Kızıldeniz 3, 23, 56, 57, 59, 61-63, 67, 69
klasik çağ 34, 95, 190
klasik dönem 92, 109, 118
Koçi Bey 155, 185, 188, 189
Konstantinopolis (bkz. İstanbul, Kustantiniyye) 7-9, 11, 14, 19, 141, 142
Konya 7, 18, 169, 170
Kopan 89
Korfu 41, 44, 48, 48, 53, 54
Koron 39, 41, 47, 48
Korsika 51, 52
Kosova muharebesi 10
koyun resmi 153
Köprülü ailesi 102
Köprülü, Fuad 6, 22
Köse Mihal 143
Köstendil 78
Kudüs 100, 122, 123, 125, 128, 170
Kustantiniyye (bkz. İstanbul, Konstanti-

nopolis) 20, 21
Kutsal Birlik 44, 48, 49, 54
Kutsal Roma İmparatorluğu 39; İmparatoru 43, 47
Kuruz 129-131, 133, 135
Kuyucu Murad Paşa 99
Küba 162
Kürt 129; aşiret reisleri 35; aşiretleri 96; beyleri 96, 104
Kütahya 169

L
Lactantius 160
Lahsa 56, 68, 71
Lane 57
Latifi 172
Latin(ler) 8, 52, 123, 125
Lehler 26
Leo X. (papa) 161, 163
Lepanto (İnebahtı) 39, 41, 44
Levant 57, 58, 60, 64
Lizbon 60, 62, 64, 69
Lokman 175, 176
Louis XII. 43, 161
Louis XIII. 161
Lucanius 158
Lusignan hanedanı 40
Lütfi Paşa 151, 179
Lybyer, A.H. 118

M
Macar(lar) 82-89, 91, 162
Macaristan 3, 25, 46, 51, 74, 81, 91, 95, 119, 167, 183, 184
Magalhaes, Godinho 57
Mağrib 4, 45, 47, 49, 50, 53
Mağribiler 44
Mahmud II. 96, 117
Makedonya 9, 10, 12, 77
Malatya 104
maliye defterleri 68
Malta 25, 35, 45, 47, 50, 52-54
Mandaville, Jon S. 58
Marmara 6-8, 20
Marsilya 43
Martin Luther 163
Martinez de la Rosa, Francisco 164
Marx 92, 163
Mary Tudor 50
Massé, Henri 126
el-Maverdi 153, 154
Medici, Lorenzo de 161
Medina Celi 52
Medine 24, 125, 133, 150, 170
Mehmed (şehzade) 170
Mehmed I. 14, 151, 153
Mehmed II. (bkz. Fatih Sultan Mehmed) 19-22, 29, 40, 42, 75, 141, 146, 156, 164, 167, 174, 176, 183, 187, 191
Mehmed IV. 185
Mehmed Paşa 104
Meilink-Roelofsz 57
Mekke 24, 63, 123, 125, 150, 170
Meksika 162
el-Melikü'l Adil 127
el-Melikü'l Muzaffer 133
el-Melikü'z Zahir 135
Melilla 44
Memlük(ler) 23, 24, 41, 42, 45, 60, 61, 65, 95, 96, 103, 120, 122, 129-132, 135, 136, 150
menakıb 141-143, 172, 174
Menteşe Bey 7
merkezileşme 94, 96, 98, 99, 105, 117
mersiye 180, 182
mesnevi 174
methiye 139, 145, 160, 161, 174
Mevlana Celaleddin Rumi 18, 169
Mevlevi 18
Mezopotamya 122, 125, 126
Mısır 4, 11, 23, 36, 41, 42, 45, 46, 60, 61, 65, 66, 68, 70, 72, 95, 96, 103, 119, 122-124, 128, 129, 131, 136, 150, 165, 167
Midilli 40, 46
Mihal Bey 12
Mihaloğulları 74
Mihrimah Sultan 170, 179
Milano 43, 49, 50, 52

Mimar Sinan 94, 181
minyatürler 175
Modon 39, 41, 54
Moğol(lar) 6, 7, 10, 11, 28, 130, 132-134, 136, 137, 151
Moha 3, 67, 68
Mohaç 25, 46, 89
Mohaç muharebesi 174
Monemvasia 39, 49
Mora 23, 41, 45, 47-49
More, Thomas 157
Mozambik 63, 71
Muhammed Peygamber 141, 145, 151
Muhammed V. 45
el-Muiz, Aybek 133, 135
mukataat 68
Murad I. (Bey) 9-13, 16, 18
Murad III. 151, 176, 188
Murad IV. 97, 183, 185
Musevilik 18
Muskat 71
Mustafa (şehzade) 29, 170, 179, 180
Mustafa Âli 59, 93, 112, 113, 155, 166, 184, 185, 187, 188
Mustafa Kemal 13
Mustafa Paşa (Lahsa valisi) 71
Musul 24, 123, 126, 132, 136
mühimme defterleri 68, 74
mültezim(ler) 37, 68, 96, 104, 110, 190
Müslüman(lar) 8-11, 15-20, 24-28, 42, 45, 46, 55-57, 61-63, 71, 73, 75-80, 85, 88, 89, 97, 118, 119, 122, 123, 129, 133, 138, 139, 141-143, 146-154, 160, 164, 169-171
Müslümanlık 78

N
Nafplia 39, 49
Naksos 39
Napoli 40, 43, 44, 48-53, 160
Nardi, Jacopo 161
en-Nasır, Muhammed 137
nasihat yazını 185, 187
Navarino 41, 54
Negroponte 39, 40
Nesi, Giovanni 160
Neşri 145-147, 150
Nice 49
Nicea (İznik) 8
Nicomedia (İzmit) 8
nişancılar 26, 166, 184
nizam-ı alem 99, 151, 153
Normandiya 161
Novigrad 89
nöker 15, 17
Nureddin Arslan Şah 126

O
Oğuz boyları 10
Oğuz Han 150
Oğuz Türkmenleri 23
Oğuzlar 11, 12
Oran 44, 47
Orhan Bey 8, 9, 13, 140, 143, 144
Orhonlu, Cengiz 58, 60
Ortadoğu 57, 58
Ortelius, Abraham 158
Oruç Reis 45, 46
Osman Bey 4, 6-8, 12, 15, 143, 145-147, 149, 151, 165
Osman II. 183
Otranto 40, 43, 48
Otuz Yıl Savaşları 163
Ovidius 158, 159, 162

Ö
Ömer b. Abdülaziz 127
Ömer el-Hilati 128
Özbek hanları 120

P
padişah kapısı 27
papalık 39, 43, 44, 48-51
paralı asker(ler) 5, 16, 94, 99, 100, 107-109, 111
Patras Körfezi 39, 41
Paul IV. (papa) 50, 52
Paul III. (papa) 47
Paul IV. (papa) 51
Pavia 44

Peçevi 59, 166, 168, 183, 184
Peçuy 83, 88
Peele, George 163
Penon de Argel 46, 47
Penon de Velez 44
Pera (Beyoğlu) 39
Pero Caraldo 66
Peru 164
Perululer 156, 162
Peşte 87
Petrarca 161
Petrovics, Peter 82, 83
Piri Reis 46, 65
Pius IV. (papa) 52, 53
Piyale Paşa 52-54
Pojega 81
Pontormo, Jacopo 161
Portekiz 24, 35, 57-59, 61, 63, 69
Portekizli(ler) 23, 24, 41, 42, 56, 57, 60 62, 64, 65, 67, 71
presidio 45, 48
Preveze 48, 53
Protestan(lar) 88, 160, 161, 163
Pulci, Lorenzo 160

R
er-Raşidi, Balaban 135
resm-i bojik 80
resm-i kapu 85, 86
resm-i poçepina 80
Richards, D.S. 125
Rienzo, Cola di 161
Rodop 76
Rodos 8, 25, 35, 40, 42, 45, 48
Roma 4, 44, 51, 52
Romanya 108
Ronsard, Pierre 156, 158, 161
Rönesans 119, 120, 155, 157-160, 162, 163
Rum(lar) 11, 15, 17, 19, 20, 22, 26, 75, 133
Rumeli 10, 12, 14, 23, 26, 68, 74-76, 86, 90, 91, 100, 113, 152, 168, 169
Rumen 90; voyvodalıkları (prenslikleri) 84, 90
Rumenler 91
Ruslar 26
Rüstem Paşa 49, 51, 104, 170, 176, 178-180, 189
rüus defterleri 68

S
Sabetay Sevi 164
Sade 68
Sadeddin 151, 184
Safevi(ler) 22-24, 35, 41, 50, 60, 62, 95, 96, 108, 119, 120, 147-149, 151, 153, 154, 169, 183
Sakız adası 40, 54
Salif 68
es-Salih Eyyub 129-131, 134, 136
es-Salih İsmail 125
Salih Paşa 50
Salihiyye 130, 131, 133, 135, 137
saliyane 36
saliyaneli eyaletler 37, 70
Sana 68
sancak(lar) 33, 36, 72, 73, 80-85
sancakbeyleri 26, 27, 33, 36, 72, 74, 83, 84
Sardunya adası 47
Sarı Mehmed Paşa (defterdar) 185
Sarı Saltuk 108, 141
Saruhan 7
Savonarola, Girolamo 160
Sefer Bey 67
Segedin 83, 89
Sehi 172
Selahaddin 120, 122-129, 131, 132, 181
Selanik 14, 40, 153, 184
Selaniki 155
Selçuklular 4-7, 18, 21, 28, 72, 133, 146, 147, 151
Selim (şehzade) 29, 180
Selim I. (bkz. Yavuz Sultan Selim) 23, 24, 29, 34, 42, 45, 46, 96, 118, 119, 148, 150, 151, 165-167, 170, 172, 179, 181, 184, 191
Selim II. 54, 176
Selman Reis 61, 66

Semendre 81, 83
Semerkant 151
Sencer el-Halebi 132
Serenissima (Venedik) Cumhuriyeti 41
Sergeant, R.B. 58
Seydi Ali Reis 65
sınıf(lar) 111-114, 163
Sırbistan 10, 12, 76
Sırp(lar) 19, 22, 26, 91
Sicilya 44, 47, 48, 50-54
Sigismund 90
silahdar(lar) 16, 27, 165
Silistre 80
Simontornya 89
Sinan Paşa 44
sipahi(ler) 16, 26, 33, 98, 99, 105
Sirem 80
Sivas 169
Slav 19, 84, 88
Slovaklar 91
Sofya 76, 80
Sokollu Mehmed 50
Solakzade 182
Solnik 83
St. Jean (Hospitaller) Şövalyeleri 8, 35, 40, 42, 43, 45, 47, 48, 50, 52-54
St. Louis 130
Steensgaard 57
Stefan Duşan 10
Stubbs 123
subsidium 86
sufi 171
sufi tarikatları 18
Sumatra 63
Suriye 11, 23, 60, 95, 119, 122, 125, 132-137, 150, 167
Suriyeli 129
Süleyman (emir) 139, 140
Süleyman külliyesi 170
Süleyman Paşa (Mısır valisi) 62, 143, 144
Süveyş 60, 62, 63, 65-67

Ş
Şafi b. Ali 133-135, 137
Şam 18, 122, 125, 127, 132, 170
Şattü'l-Arap 64, 68
Şaver 124
şehname 174, 176
şeyhülislamlık 25
eş-Şeyyal, Cemaleddin 123
Şihr 68
Şii 95, 96, 147
Şiileştirme 24
Şirkuh 124, 127
Şükrullah 142, 144

T
Tahmasb (şah) 120, 121
tahrir defterleri 87, 96, 110
Taiz 68
Tanzimat 117
tarihi takvimler 11
tarihsel materyalizm 102
Tasso, Torquato 156, 158
Taşköprüzade 172
Tatar hanları 35
Tebriz 7, 23, 169
tekfurlar 7
Tekirdağ 104
Telemsen 45, 46, 50
Temeşvar 83
Tesalya 100, 104
tezkire 172
tımar 26, 27, 68, 70, 73, 75, 78, 84, 85, 98, 99, 105, 106, 110-113, 186, 188
tımar defteri 81
Timur 14, 17, 19, 23, 117
Tinos 39
Tirnovo 77
Tokat 146
topçular 27
Topkapı Sarayı 20, 26
Torre de Tombo 64
Toulon 49
Trablusgarp 44, 45, 50, 52, 53
Trabzon 20, 21
Trakya 9, 12, 13
Transilvanya 82, 83, 90, 91
Trent Kilise Meclisi 53

Trieste 54
Tuna 10, 14, 19, 21, 74
Tunus 25, 35, 45-49
Turahan (gazi) 13
Turan Şah 129-131
Turgut Paşa 50
Turgut Reis 52, 53, 54
Tursun Bey 144, 146
tüccar(lar) 17, 18, 20, 35, 45-47, 54, 77, 93, 101, 103-107, 112, 119, 128, 165
Türk(ler) 26, 28, 97, 119, 129, 133, 135, 138, 141, 144, 150, 151, 162, 172, 187
Türki 93
Türkiye 4, 6
Türkmen(ler) 10, 19, 24; aşiretleri 7; beylikleri 11, 14, 15, 17; denizci beylikleri 8

U
uç beyleri 12-14, 17
uç beylikleri 7
Ukrayna 3
Ulahlar 79
ulema 18, 27, 28, 33, 97, 103, 108, 112, 138, 144, 149, 151, 184, 188
ulufeciyan 16
Uzakdoğu 64
Uzun Hasan 22, 146

Ü
ümera 26, 28, 33
Ümit Burnu 69
Ürdün 136
Üsküp 77, 153

V
vaka-i hayriye 117
vakayiname(ler) 103, 142, 143, 146, 147, 149
vakıflar 21, 73, 102, 103, 133
Valona 44, 48, 51, 54
veba 11, 44
Venedik 39, 43, 49, 50, 62, 66, 67, 69, 104
Venedik Cumhuriyeti 42, 48, 49, 51, 53
Venedikliler 21, 24, 35, 40-42, 44, 48, 51, 53
Vergilius 158, 159
Vespucci, Amerigo 162
vezir(ler) 26, 27, 33, 37, 97, 170, 178, 184
veziri azam 176, 178, 179
Vidin 80, 81
vilayet 73, 81, 83, 105, 180
Volga 3

W
Weberci gelenek 111
Wittek, Paul 6, 117

Y
Yahudi(ler) 21, 26, 76, 84, 160, 162
Yakındoğu 106
Yemen 3, 36, 56, 59, 63, 67, 68, 70, 71
yeniçeri(ler) 15, 16, 23, 27, 37, 99, 112, 117, 168
Yıldırım Bayezid (bkz. Bayezid I.) 13, 14
Yavuz Sultan Selim (bkz. Selim I)109
Yugoslavya 91
Yunan Katoliği 43

Z
Zabid 68
Zachariadou, Elizabeth 11
ez-Zahir Gazi 123, 128
zanaatkâr(lar) 18, 101, 105-108, 112
Zante 48, 51, 53
zaviyeler 76
zeamet 26, 27, 72, 84
Zengi 123, 125, 126, 128, 129
Zengi, Nureddin b. 122, 124-128, 132
Zigetvar 3, 25, 29, 83